

SPOLEČNOST PŘÁTEL HISTORIE MĚSTA CHRSTAVY

RUDOLF SCHWERTNER

KRATZAU – SCHICKSAL EINER SUDETENDEUTSCHEN STADT
(CHRSTAVA – OSUD SUDETONĚMECKÉHO MĚSTA)

PŘEKLAD KNIHY DO ČESKÉHO JAZYKA

Chrastava 2021

Předmluva Společnosti přátel historie města Chrastavy

Kniha Chrastava – osud sudetoněmeckého města byla vydána v Německu v roce 1966. Jde o dosud nejobsáhlejší a nejucelenější dílo k vlastivědě a historii našeho města a jeho blízkého okolí. Po roce 1990, kdy jsme tuto knihu získali, se stala cenným a zásadním zdrojem informací pro činnost našeho spolku, pro přípravu bulletinů, rešerší, tematických i populárních publikací.

Kniha vyšla z dnešního pohledu krátce po válce, po roce 1945, kdy většina chrastavských Němců musela opustit svoji vlast, kdy zde zanechali svůj majetek, svoji práci i dílo svých předků. Je obdivuhodné, jak podrobnou a obsáhlou „kroniku“ sestavili lidé, kterým bylo při odchodu z Chrastavy většinou teprve něco přes 20 let. Za dalších 20 let soustředili úctyhodné množství historického materiálu, vybudovali základ chrastavského archivu v Bavorsku a dílo završili, stovky kilometrů od rodného města, vydáním pětisetstránkové podrobné, dosud nepřekonané publikace.

Věříme, že i pro současné Chrastaváky bude kniha představovat poutavou četbu a zdroj poučení. Snažili jsme se o co nejvěrnější překlad předlohy, nezatížený našimi názory a postoji. Přistupujme ke knize s vědomím historických souvislostí. Pak jí dokážeme odpustit i dílčí tendenčnost, pohled, který nutně odpovídá době jejího vzniku a situaci, v níž se v poválečných letech nacházeli její autoři.

Mnohé se změnilo díky Listopadu 1989 – znovu jsme navázali přátelské kontakty s odsunutými chrastavskými Němci, dlouholetá spolupráce vyústila v uzavření partnerské smlouvy s bavorským diecézním městem Eichstätt, které nad nimi přijalo v 50. letech patronát. O svou vlast v roce 1945 přišli, ale již se dále nemuseli jen „toužebně z lužických pohraničních hor dívat na ukradenou zemi svých otců“.

Chrastava, listopad 2021

Jana Zahurancová
Ivan Vydra
Petr Medřický

Překlad: Marta Berglová, Zuzana Brozová, Jiří Hladík, Kristina Knoblochová,
Jaroslava Masnicová, Lambert Medřický, Petr Medřický, Ivana Merhautová,
Zdeněk Smrkovský, Werner Sommer, František Vydra

Sestavil: Petr Medřický

Korektury: Miloslava Stavínohová, Ivan Vydra, Jana Zahurancová

Podpořeno z prostředků Města Chrastavy (Grant na podporu rozvoje kulturní, sportovní, spolkové činnosti a cestovního ruchu) a soukromých dárců.

Vaše poznámky, připomínky a upozornění na případné nedostatky či nepřesnosti překladu prosím zasílejte na e-mail: sphmch@volny.cz

RUDOLF SCHWERTNER

CHRASTAVA

Osud sudetoněmeckého města

(KRATZAU – SCHICKSAL EINER SUDETENDEUTSCHEN STADT)

Kniha o vlasti
s kresbami Otto Thiela

1966
Vydáno Kratzauer Gilde

Všechna práva vyhrazena
Kompletní výroba: Vereinigte Offsetdruckereien Mannheim

Věnováno
těm, co přijdou po nás,
na památku těch,
kteří byli před námi.

Chrastava

Milí Chrastaváci !

S touto kronikou vkládáme kousek vlasti do rukou všem rodákům, kteří kdysi žili v Chrastavě a jejím okolí.

Působivou formou je v této knize vylíčen historický, kulturní a hospodářský vývoj naší sudetoněmecké vlasti a zvláště pak našeho rodného města Chrastavy, na němž lpíme každým kouskem svého srdce.

Díky obětavé práci některých našich rodných přátel, kteří se pro tuto těžkou práci nabídli, vzniklo v této vlastenecké knize dílo, které patří do každé rodiny.

Nám, starší generaci, mohou tyto záznamy stále znovu vyvolávat vzpomínky na naši nezapomenutelnou vlast, našim dětem a vnukům by však měly být naléhavě předány, aby viděli, jaká těžká ztráta nás potkala kvůli osudnému vyhnání.

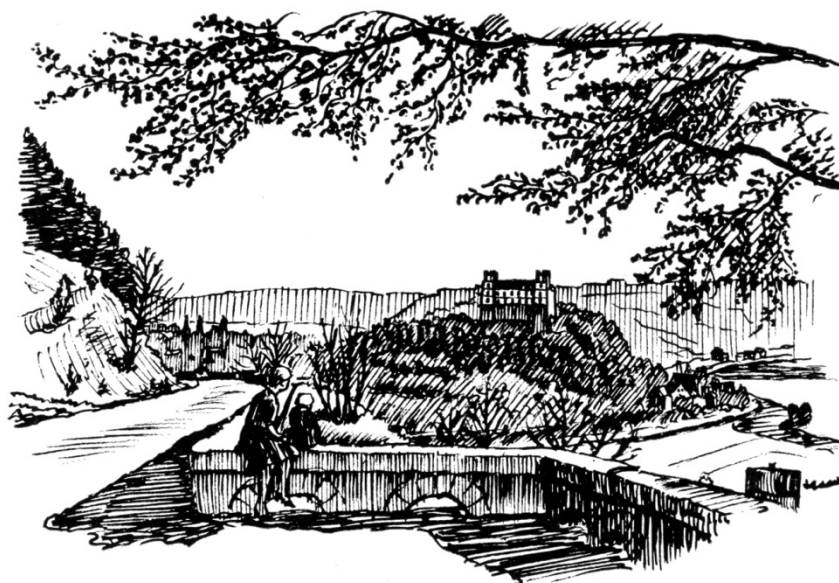
Touto knihou bych chtěl ke každému příteli z vlasti provolat:

„Na vlast nezapomeň!“

Oberursel, Velikonoce 1966

(Karl Lux)

starosta města Kratzau

Eichstätt

Město Eichstätt, coby patronátní město Chrastavy, vítá vydání „Chrastavské knihy o vlasti“. Tato kniha by měla být pro všechny bývalé obyvatele města Chrastavy milou a stálou vzpomínkou na jejich nezapomenutelnou vlast. Jejím úkolem je povyprávět o způsobu života, o obchodování, o zemi a lidech, o historii, kultuře a národní svébytnosti někdejšího rodného města, které představuje staré německé sídelní území ve východní části střední Evropy. Kniha by měla udržet bdělé vzpomínky na místo narození a prožité mládí, na někdejší místo působení, a chce vyprávět budoucím pokolením o působišti jejich předků. Předložené dílo by však také mělo v místním obyvatelstvu prohloubit uvědomění si hodnoty vlasti. Necht' si „Chrastavská kniha vlasti“ najde skutečně mnoho přátel.

Eichstätt, Velikonoce 1966

(Dr. Hans Hutter)

primátor

patronátního města Chrastavy

Předmluva

Idea „Chrastavské knihy o vlasti“, která by vzpomínku na naše milované rodné město uchovala živou a zanechala ji následujícím pokolením, se poprvé vynořila roku 1955 při „Slavnostním chrastavském setkání“ v Eichstättu v kruhu generace, která by se v době vyhnání dala nazvat jako mladší.

Různé okolnosti tehdy uskutečnění tohoto plánu zdržely. Především se musely doplnit dějiny města z období let 1905 až 1945. To se mohlo podařit jen díky těm, kteří mezi oběma velkými válkami byli činní ve veřejném životě. Sotva kdo jiný by ovládal takový přesný vhled do dějin města v uvedeném období, než tehdejší starosta Anton Scholze. Podpořen svou vynikající pamětí a spolu s několika dalšími pomocníky započal s tímto úkolem, který si sám stanovil. Společně se starými dějinami města od Kumperta a s historií našich chrastavských spolků se tato práce měla zhmotnit jako „kronika“. Bohužel tento záměr zhatila smrt Antona Scholze.

V roce 1963 předala Chrastavská gilda¹ (*Kratzauer Gilde*) Scholzův návrh k dalšímu zpracování autoru této knihy. Opětovně jsme tak uchopili plán na vznik knihy o vlasti, která měla pohledem vyhnaného obyvatelstva představit naše město, jeho obyvatele, jeho krajinu, od nejranější minulosti až do současnosti. Kromě toho jsme nechtěli vytvořit pouze vzpomínkovou knihu pro staré Chrastaváky, nýbrž dílo, ze kterého bude moci naše mládež, která město sotva zažila vědomě, čerpat znalosti a pochopení země svých předků. K tomu bylo zapotřebí dát dohromady co možná přesný popis našeho města ve stavu před vyhnáním Němců, a mimoto živě vylíčit krásy přebohaté krajiny, do které je město vsazeno. Přesnost a věrohodnost, které byly podrobeny také vědeckému ověření, se měly spojit s lidovostí a lehkou čtivostí. Během třídění historické látky se brzy ukázalo, že díky nově objeveným zdrojům a pokroku ve vědě bylo mnohé překonáno, a tak muselo být zcela nově pojato. Nebylo také možné nekriticky převzít dějiny města od Kumperta z roku 1905. Převážnou většinu kapitol předkládané knihy bylo potřeba vypracovat zcela nově. K tomu všemu připadalo autorovi z pohledu současné situace nutné, nepředstavovat místní dějiny bez dalších souvislostí, nýbrž v jejich různorodé spojitosti s dějinami sudetoněmeckého území, se zeměmi Koruny české a s Německou říší.

Nikdo stojící zvenčí si nedovede udělat představu o tom, kolik zdlouhavé mravenčí práce to při takové velké vzdálenosti od staré vlasti a rozsáhlého rozptýlení našich krajanů znamenalo, dozvědět se jen *jedinou* skutečností, *jedno* jméno, *jeden* letopočet, ověřit si je nebo opravit. Korespondence k tomuto obsahuje více než 500 písemností.

Zůstává však i přes veškerou snahu, studium pramenů, získávání informací, vedení rozhovorů a dopisování si nemožné vytvořit dokonalý obraz bez mezer. Nechtě jsou všichni čtenáři této knihy vyzváni k tomu, aby sdělili domovskému místu (*Heimatstelle*) nebo autorovi doplnění, nebo opravy k rodnému místu, aby tak mohly být tyto informace zachyceny ve vznikajícím *Chrastavském archivu*.

Nejdůležitějšími díly, ze kterých mohla tato práce čerpat, jsou dvě části „Vlastivědy libereckého okresu“ (1903 - 1905) od učitele Antona Franze Ressler z Fojtky, obsahující místní dějiny a topografii Chrastavy, Horní a Dolní Chrastavy, zkompletované chrastavským učitelem Karlem Kumpertem. Kniha „Dějiny libereckého okresu až do vypuknutí třicetileté války“ od žitavského vrchního školského rady E. A. Seeliger (1936) přinesla pro Chrastavu

¹ Výraz *gilda* označuje volné sdružení či společenskou skupinu založenou pro zajištění vzájemné výpomoci v případě nouze. (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Gilda>).

na světlo některé zcela nové skutečnosti a ukázala také úzké propojení s dějinami Horní Lužice. Záznamy od Antona Scholze k dějinám města mezi roky 1905 a 1945 byly již na začátku oceněny. Dobu osídlování odkryla „Kniha sudetoněmeckých místních názvů“ od E. Gieracha a E. Schwarze. Cítím se také zvláště zavázán dílu od Emila Franzla, za jeho rámec všeobecných sudetoněmeckých dějin. Ani nedokážeme dostatečně docenit úlohu našeho zpravodajského plátku pro Ještědsko-jizerskou župu, liberecký deník „Reichenberger Zeitung“, jakož i „Ještědsko-jizerské ročenky“ vydávané Franzem Rubnerem. Bez těchto publikací by toho bývalo mnoho upadlo v zapomnění. Kromě těchto a dalších dokumentů uvedených v příloze posloužila tomuto dílu řada ústních a písemných dotazování od chrastavských obyvatel. Především při setkání rodáků bylo důležité „koukat se lidem na hubu“, aby bylo možno posbírat výrazy používaného dialektu. Práce se tak někdy skládala z mozaiky jednotlivých informací.

Zazní by zde mělo i to, že za současné situace nebyly některé podstatné prameny bezprostředně k dispozici: české a lužické archivy, jakož i chrastavské městské muzeum.

Nespočetní spolupracovníci, kteří poskytnutím informací a přenecháním obrazových materiálů a knih ochotně přispěli ke zdaru tohoto díla, musejí bohužel zůstat nejmenováni. Všem jim patří srdečný dík, rovněž i těm pomocníkům, kteří již do „kroniky“ bývalého starosty Scholze zpracovali dílčí oblasti nebo sesbírali materiál. Díky za podporu chrastavské domovské kartotéce (*Heimatkarteistelle Kratzau*), Libereckému archivu (*Reichenberger Archiv*) a Kratzauer Gilde! Především její výbor přispěl pročtením kopií rukopisů k opravě chyb a k doplnění. Poděkování patří také všem těm, kteří finančním přispěním umožnili s těžkostmi spojené vydání této knihy!

Z nejbližších, velmi zatěžovaných spolupracovníků, dluží autor knihy poděkování především své ženě, své matce, Ruth a Arno Mießlerovým, jakož i Otto Thielemu.

Uvedené okolnosti a k tomu skutečnost, že autor pracoval na knize vedle svého plného zaměstnání a že tisk přinesl velké finanční potíže, mohou ocenit ti přátelé z rodné vlasti, kteří na vydání knihy čekali s narůstající netrpělivostí. Pamatujme, že naše kniha o vlasti na celá desetiletí – možná navždy – je a zůstane jedinou publikací o našem rodném městě Chrastavě, chovejme tak vůči tomuto dílu z ní vyplývající odpovědnost a pozornost!

Kéž nyní nejsou očekávání Chrastavských zklamána; na druhou stranu nechť tato kniha podnítí i mnohé ostatní z vlasti vyhnané a stejným osudem stížené druhy nebo některé rodilé Němce k přečtení a zamyšlení!

Nechť se ale především pro nás Chrastaváky stane kouskem vlasti, na kterou ani nezapomeneme, ani se jí nevzdáme; neboť:

*„Právo národa nepodléhá žádnému promlčení,
dokud o něj národ bojuje!“ (T. G. Masaryk)*

Marktoberdorf, Velikonoce 1966

Autor

Obsah 1. části

Není krásnější země	15
Poloha je osud	15
Ověňčena horami	16
Městem s „průvodem o půl desáté“	19
Milé staré uličky	26
Hlavní silnice	26
Staré i nové ulice a uličky	27
Vizitky slavných mužů	27
Staré uličky, cesty a návrší	29
Z Hradního vrchu až do Závětří	29
Naše náměstí (<i>Marktplatz</i>)	30
Od radnice ke hřbitovu	35
Radnice	35
Městské muzeum	36
Führichův dům	37
Domov mládeže	38
Tělocvičny a sportoviště	38
Hřbitov	39
Kamenní svědci německé minulosti	40
Morový sloup	40
Barvířská kaplička (<i>Färberkapelle</i>)	41
Staré náhrobky na hřbitovní zdi u kostela	41
Führichův pomník	42
Jahnův a Schillerův pomník	42
Pomník vojákům padlým roku 1866	42
Památník vojákům 1. světové války	43
Polní kříže na chrastavských nivách	43
Sečteno a změřeno	44
Počet obyvatel	44
Počet živností od roku 1902	46
Velikost plochy katastru (1905)	46
Sousední obce	46
Soudní okres Chrastava v číslech	47

Všelijaká „nej“	48
Počty obyvatel soudního okresu Liberec	48
Co o Chrastavě říká lexikon	49
Město a jeho lidé	50
Tak mělo naše město jednou vypadat	53
Čtyřikrát Chrastava	55
Horní Chrastava	56
Dolní Chrastava	59
Kdo kde bydlel?	62
Hory tu byly dříve než lidé	83
O slunečním žáru a přívalech deště	85
V lese a na lukách	86
Všechny vody Čech tečou do Německa	87
Nisa	87
Jeřice a její přítoky	88
Tovární náhony	89
Rybníky	89
Údolní přehrady	89
Mosty	90
Povodně	90
Zapadlé a zapomenuté	92
Hrad Roimunt	93
Halířův hrad (<i>Hellerburg</i>)	94
Hrad Hamrštejn	95
Růžek (<i>Hoheneck</i>)	96
Hrad v Hrádku nad Nisou	96
Hrad v Chrastavě	96
Kdo chce s radostí putovat	98
Nedělní vycházky	99
V sousedství	100
Putování po Jizerských, Ještědských a Lužických horách	110
Velká a malá sousední města	121
Ven do dále	128
... a 20 let poté	134

Úvodem

*„Vlasti, ty moje země,
ty jediné rodné místo!
Vlasti, ty překrásné,
ty pevné, dobré slovo!“*

Hans Watzlik

Když se pustíš do listování nebo do čtení v této knize, tak by Tvoji duši měl ovanout hřejivý vánek naší vyrvané vlasti!

Poté by ale Tvůj pátravý rozum také měl najít vše podstatné, aby Tobě, Tvým dětem a dětem Tvých dětí mohl zodpovědět otázky po našem původu.

Možná je Ti Chrastava známa už jen z vyprávění Tvých rodičů nebo prarodičů; jako město Tvých předků, kteří odsud byli kdysi po velké válce vyhnáni, protože byli Němci.

Možná ses tu ještě narodil, ale už jsi svoji vlast v nejranějším dětství vědomě nezažil.

Ale třeba se toto severočeské městečko stalo hluboce Tvojí vlastní, „jediným mateřským místem“, ve kterém má Tvoje duše ještě dnes své kořeny – nezapomenutelné, nesmazatelné, nezničitelné – jakkoli sis nejspíš již dávno svou prací vytvořil nové právo na vlast i jinde.

Ale i tomu, kdo prožil většinu svého života v Chrastavě, ponechávají dnes jeho vzpomínky mnohé otázky nezodpovězené. Neboť mnohé, co bylo kdysi samozřejmým prostředím, musí být dnes znovu s námahou činěno zřetelným.

A s naším rodným městem Chrastavou musí před naším bystrým zrakem povstat podoba a osud země, která ho obklopuje, mateřské hroudy, ze které vyrostlo: Čech (*Böhmen*), onoho srdce Evropy tak bohatého na krásy a poklady, po staletí domoviny dvou národů v ustavičném zápase a konfliktu.

Ó Böhmen! Temný, zádumčivý tón, jakoby od zvonů, které zní z daleké minulosti! Hraniční to země německé řeči – našemu rodnému městu a jeho lidem byla jsi osudem!

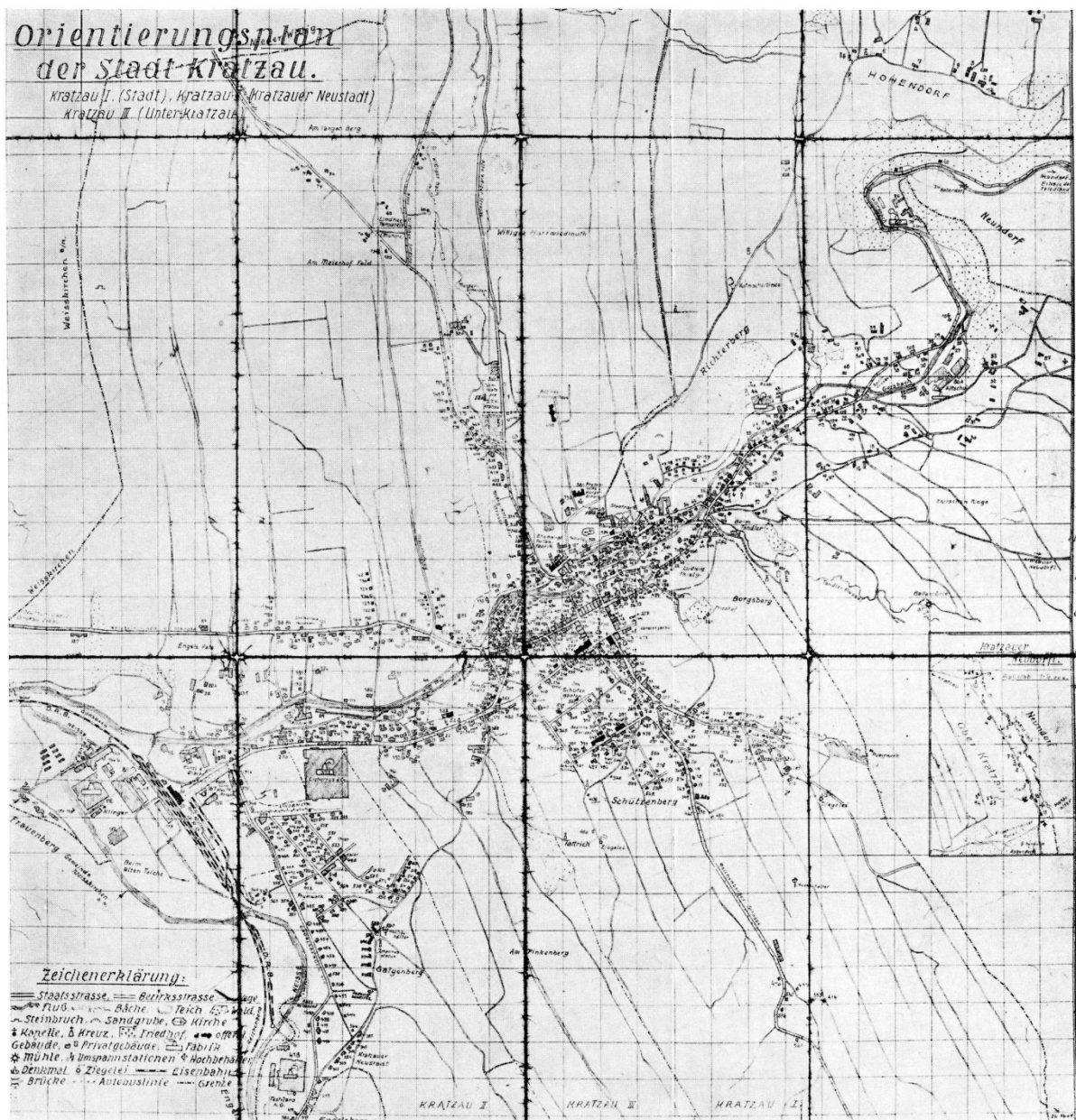

Anton Scholze

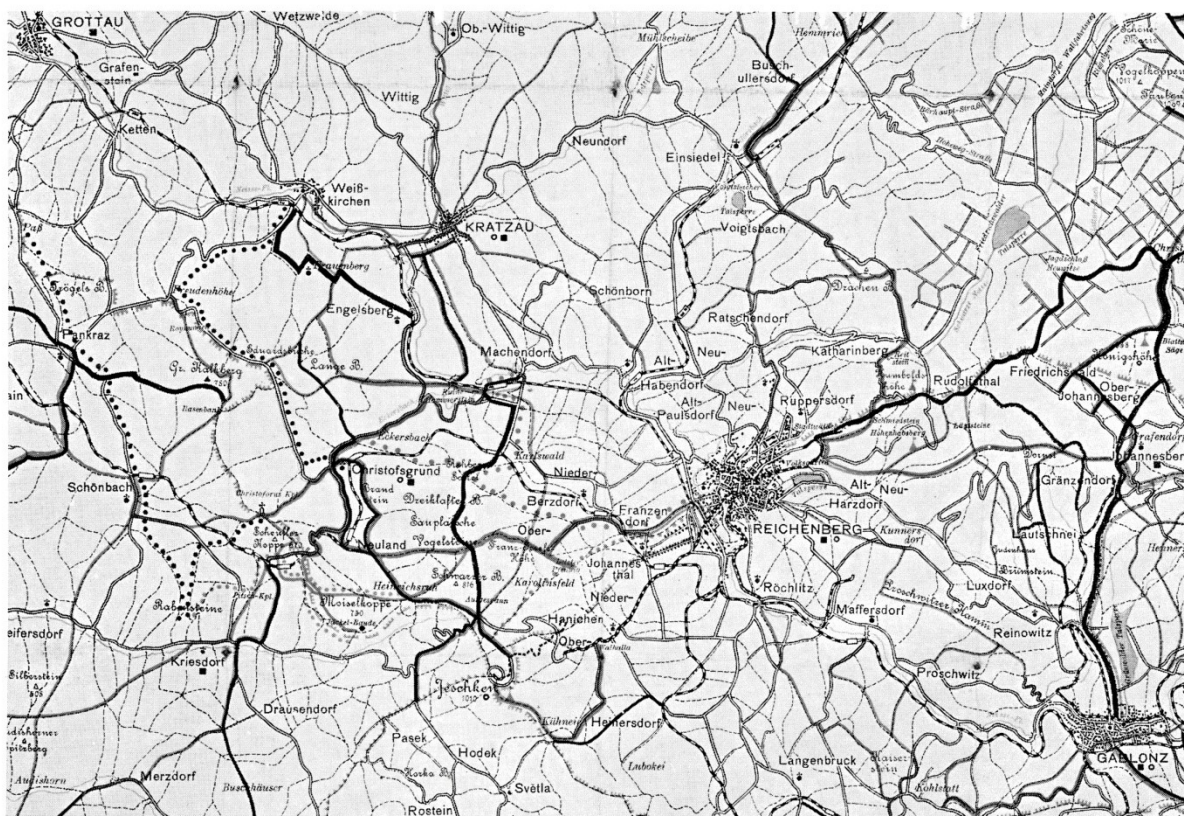
narozen 1884 v Chrastavě – zemřel 1962 v Böblingen

Více než čtyři desetiletí působil ve veřejném životě na odpovědných místech; od roku 1919 městský radní, v letech 1929 až 1938 a 1943 až 1945 starosta. Také po vyhnání z vlasti byl svým krajanům ihned znovu k dispozici; zakladatel a až do své smrti předseda „Kratzauer Gilde“, autor kroniky města pro období let 1905 až 1945.

Péče o jeho rodné město a jeho občany mu byla životní náplní.

Plán města Chrástavy
podle tisku z roku 1936
(silně zmenšeno)

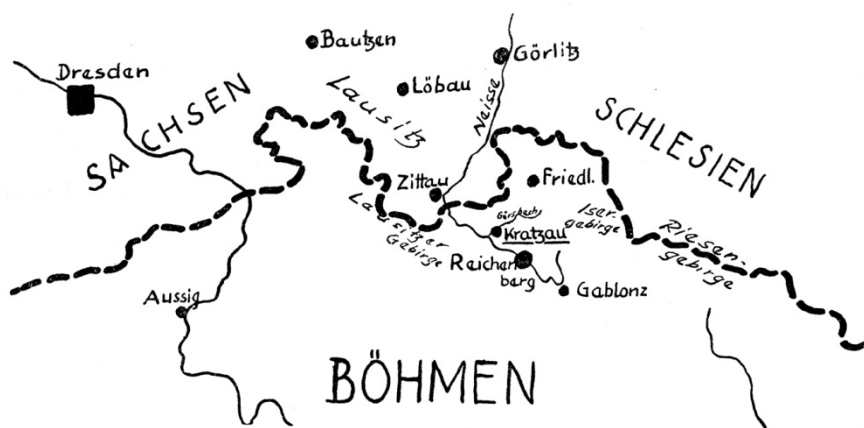

Okolí Chrastavy

Není krásnější země

Poloha je osud

*Bůh chce, abyste slyšeli volání hranice;
jen na hranicích má život cenu!*

Jsou místa na mořském pobřeží. Jejich osudem po generace zůstává boj s mořem, s přílivem a bouří.

Jsou vísky v horách, které žijí pod neustálou hrozbou lavin a jejichž obyvatelé přesto celým srdcem lpí na svém kousku chudé skalnaté půdy.

Obojí přežívají na okraji lidské existence, tam, kde křehké lidské dílo a síla panenské přírody stojí tváří tvář proti sobě, v ustavičném prověřování, ale také ve správně nastaveném měřítku hodnot.

O co lehčeji je tomu, kdo bydlí hluboko v klidném vnitrozemí! Mnohé životně důležité otázky mu nikdy nejsou kladeny; ale ani mnohé síly se v něm nikdy neprobudí.

Jsou lidé, kteří žijí na hranici své vlasti, svého národa, svého jazykového prostoru, povolání ke stálým střetům s cizí národností. Jsou vnější hrází v přílivu dějin, lesní stěnou chránící před lavinou politických zvrátů. To je ohrožení i motivace zároveň!

V takové situaci se nacházeli němečtí obyvatelé našeho domovského města Chrastavy, v sudetské hraniční oblasti německého národnostního a jazykového prostoru. I když byli po staletí ukryti pod velkým pláštěm Německé říše, tak v poslední době žili na roztroušených hroudách Podunajské monarchie. Nakonec byli zcela zanecháni v českém národnostním státě, nepřátelském k menšinám, ještě jednou a jen krátce pocítili ochrannou náruč většího Německa, aby konečně byli odplaveni vlnou národnostní nenávisti, bořící všechny hráze, anebo pohřbeni pod lavinou cizího lidu. Poloha je osud!

Kde leží onen kousek země, který nese naše rodné město a který byl naším osudem? Na tuto jedinou otázku existuje více odpovědí:

Geograficky leží Chrastava na 50° 49' severní šířky (jako např. Chemnitz, Marburg, Brusel, Portsmouth) a poblíž 15. stupně východní délky (jako Zhořelec, Stargard, Catania), podle kterého nařizuje své hodinky středoevropské časové pásmo. Probíhá přesně přes první domy Chrastavské Nové Vísky.

Chrastava leží ve 306 m nadmořské výšky (zhruba jako Norimberk, Fürth, Coburg).

Chrastava leží na severním okraji českého hraničního pohoří, mezi Jizerskými a Ještědskými horami.

Chrastava leží na Jeřici, která přitéká z Jizerských hor. Ta na území našeho města ústí do Zhořelecké Nisy, která patří k povodí Odry.

Chrastava leží na silnici a na železniční trati Žitava – Liberec.

Chrastava leží v okrese Liberec, 10,4 km severozápadně od tohoto města; vzdálena 5 km vzdušnou čarou od saské hranice, 16,6 km od Žitavy.

Chrastava leží ve středu svého soudního okresu, který v poslední době zahrnoval 19 obcí.

Chrastavu obklopují katastry vesnic Dolní Vítkov na severu, Horní Chrastava na východě, Bílý Kostel a Andělská Hora na západě a Machnín na jihu.

Chrastava leží v bývalém vládním obvodu Ústí nad Labem, v Sudetech, v dnešním Československu, v severních Čechách, v srdci střední Evropy.

Ověněna horami

*Hory mé vlasti nenesou,
lesk věčných firnů,
však kol zelených úbočí,
od dob otců šumí les,
vládně a tiše putují mraky.*

Bruno Hans Wittek.

Naše rodné město Chrastava, to milé městečko Krotze, se spolu s Horní Chrastavou tiskne do úzkého, jihozápadním směrem probíhajícího údolí *Jeřice*. Toto se na území města rozrůstá, díky zde ústícím širokým kotlinám *Vítkovského potoka* na severu a *Jílového potoka* na jihu, do zvoucího, oku lahodícího širokého údolí. Místními částmi Chrastava II (Chrastava Nové Město) a Chrastava III (Dolní Chrastava) město na západě zasahuje už do údolí *Nisy*. Zatímco tam bezprostředně z údolí řeky stoupají opravdové zalesněné kopce *Ještědského pohoří*, od východu sem jen zasahují postupně se snižující poslední výběžky *Jizerských hor* a vysílají ještě pár předsunutých hlídek na *saskou hranici* probíhající na severu. Město tak leží obklopeno sice mocnými, ale v naší blízkosti nijak hrozivými horami, takřka jako klenot zasazený do úžlabiny drahocenně vyložené zeleným hedvábím luk, hnědým zlatem polí a temným sametem lesů. A všude do vršků troufale vystupují předvoje domů, jako svědectví čilého růstu zdravé a kvetoucí existence města, svědectví mnohotvárných změn odehrávajících se mezi lidmi a krajinou. Kolem dokola se z návrší korunovaných lesem nebo pokrytých poli a lukami nabízí půvabný pohled na osídlené údolí s natěsnaným houfem budov, nad nimiž vyčnívá zdaleka viditelný svatostánek se svou špičatou věží, a na neklidnou kulisu hor v pozadí, nad kterou na jihu svoji vzdálenou korunu majestátně pozvedá otec *Ještěd*.

Už ve městě samotném začíná severně od Jeřice kopec, který se zvedá od Schroffova náměstí ke *Školnímu* a *Kostelnímu vrchu*, na západě sahá až k *Vítkovskému potoku*, na sever a severovýchod se táhne dále – na jeho okraji leží hornochrastavská rychta (*Kretscham*, *Kratschn*) a řada domů na *Rychtářově vrchu* – až k vyvýšenině s osadami *Vysoká* (*Hohendorf*, *Hundorf*) – patří k Horní Chrastavě – a *Růžek* (*Hoheneck*, *Huhecke*), který patří k Nové Vsi.

Dále na sever se tento vyvýšený hřbet táhne až ke *Spálenému vrchu* a nakonec nachází svůj vrcholek v 639 m na *Vysokém* (*Hohenwald*, *Huhwahl*). Společně s 567 m vysokými Výhledy

(*Gickelsberg*) a s horským hřebenem, který oba kopce spojuje, tento hřbet na severu široce pojímanou chrastavskou kotlinu uzavírá. Zvláště Výhledy se svým čedičovým vrcholkem pokrytým malou šviháckou lesní čapkou dávají domovské krajině její charakteristický ráz.

Chrastava s Výhledy

Také severovýchodně od města se z údolí Jeřice a Vítkovského potoka zvedá hřbet táhnoucí se do dále. Jmenuje se to tam „*Na Dlouhém vrchu*“ (*om Langeberge*) a na cestě do Václavic se zde zdolává návrší o nadmořské výšce 364 m.

Opuštěné čedičové lomy na *Špičáku* (371 m) leží západně od Dlouhého vrchu, už na půli cesty k Bílému Kostelu, severně od údolí Nisy.

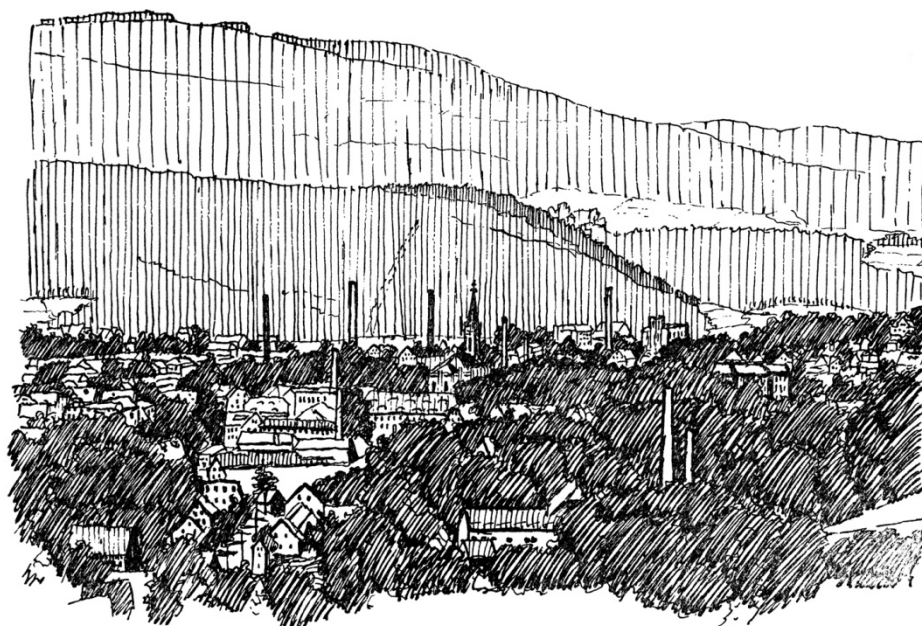
Na druhém, jihovýchodním břehu Jeřice, končí *Hřbitovním* a *Hradním vrchem* v blízkosti městského centra jiné, daleko vybíhající pásmo Jizerských hor. Vytrácí se sem dolů až od *Novoveského vrchu* (*Steinberg*, 511 m), *Špičáku* (*Spitzberg*, 462 m) a od dalších bezejmenných návrší u Nové Vísy – Krásné Studánky – Bedřichovky. Tamní hřbety jsou pokryty rozlehlými jehličnatými lesy a v lidové mluvě se nazývaly „*Hvozd*“ („*der Forst*“). Svoji cestu z Chrastavské Nové Vísy tu v mělkém údolíčku našel *Tandlerův* neboli *Selský potůček*.

Na jihozápadě je toto kopcovité pásmo Jizerských hor ohraničeno *Jílovým potokem*, který z Bedřichoveckého lesa spěchá vstříc městu Chrastava a Jeřici. Mezi údolím Jílového potoka a Nisy se zdvihá mohutný kopec, který vrcholí v 501 m vysoké *Ovčí hoře* mezi Andělskou Horou a Machnínem. Stojí osamocená mezi Jizerskými a Ještědskými horami, je třeba ji ale přičítat posledně jmenovaným, neboť ji odděluje jen hluboce zaříznuté údolí Nisy u Hamrštejna. Její výběžky směrem k údolí Jílového potoka musí Liberecká ulice překonávat u serpentiny (*Seilerdreh*). Na jejich severozápadních svazích se vzhůru táhnou domy Chrastavského Nového Města, a nad nimi leží návrší „*U Jána*“ (*Gehanse*), *Šibeniční vrch* (396 m) a *Pěnkavčí vrch* (*Finkenberg*, 422 m). Směrem k městu se tento horský masiv na severu strmě svažuje ke *Střeleckému vrchu*. Odtud se dá, napříč polními lány stoupajícími do dále, nejnanechť dostat na Ovčí horu, na jejímž vrcholku leží chrastavský *městský les*.

V Dolní Chrastavě za nádražím z údolí Nisy strmě stoupá hustě zalesněný hřbet *Ještědského pohoří*. První návrší se lidově nazývalo „*Klingerův vrch*“ (*Klingerberg*, 462 m). Vrcholkem je 707 m vysoká *Dlouhá hora* nad letoviskem *Panenská Hůrka*.

Chrastavská kotlina se na mapě jeví jako výběžek větší *Žitavské pánve*, která sem zasahuje jihovýchodním směrem z Lužice přes Hrádek, proti toku Nisy, do zálivu mezi Ještědskými a Jizerskými horami. Obraz naší domovské krajiny je na jedné straně určován údolími řek Jeřice a Nisa, na straně druhé ohraničujícími návršími obou pohoří, které vůkol nabízejí laskavé výhledy na zemi dotvářenou pílí rolníků a měšťanů.

Město samo se svými dlouhými, pravidelnými řadami domů a slušnými době odpovídajícími ulicemi působilo udržovaným dojmem. Převážně kamenné vícepodlažní domy, většinou zastřešené šedou pokrývačskou břidlicí, byly v dobrém stavebním stavu. Velké domy s obchody v městském centru se svými výlohami ucházely o přízeň zákazníků. V postranních uličkách se také stále ještě nacházelo mnoho malých dřevěných a hrázděných domků. Za budovami stojícími u hlavních ulic a v prolukách se rozprostíraly pěkné zahrady. Na všech stranách se rozšiřovala nová zastavěná území a podávala důkaz o zdravém růstu města.

Chrastava směrem ke Klingerově a Dlouhé hoře

Ze všech sousedních obcí byla s městem nejtěsněji srostlá Andělská Hora, a to v jeho místní části Chrastava II. Samostatná obec Horní Chrastava v údolí Jeřice na město bezprostředně navazovala, stejně jako Dolní Chrastava, začleněná v roce 1924. Naše okolí patřilo k nejhustěji osídleným oblastem Sudet. Kdo si prohlížel chrastavské údolí z některého z okolních vršků, pro toho vždy charakteristický atribut našeho průmyslového města tvořily četné do výše čnějící tovární komíny. Ve zdravé rovnováze si však zachovávalo své selské okolí.

V zásadě byla naše Chrastava městečkem vyznačujícím se jeho krajinářsky pěknou polohou, stejně jako řemeslnou a průmyslovou pílí a čilým kulturním životem.

Naši domovskou krajinu ve svém životopise výstižně a s láskou nelíčí nikdo menší, než velký chrastavský syn, malíř *Josef Führich*: „Krajina mé vlasti nemá velkolepost alpského světa, ale má pořád ještě dost půvabu, aby každým vnímavým jedincem byla považována za krásnou. Dlouhé, rozličnými dřevinami, zvláště ale vážnými a oparem zahalenými jedlovými a smrkovými lesy porostlé horské hřbety, se širokými otevřenými údolími, která často ukrývají menší překvapivě pěkná a romantická místa se skalami a lesem; průzračné potoky

a velké bohatství horských pramenů; nádherné louky, půvabné travnaté kopce, na nichž stojí skupiny ševelících bříz; širé výhledy z výšin, korunované zdaleka viditelným starým bukem nebo smrkem vyvráceným vichřicí; z takových míst se dolů táhnou úžlabiny se smrky a jedlemi, jejichž jednotvárné a tajemné šumění je v údolí přerušováno možná tak klapotem mlýna; líbezné vesničky s velikými lípami před selskými usedlostmi, a nad vesnicemi záhumenky a osetá pole až po okraj lesů, které zčásti pronikají zpět dolů a tajemně a důvěrně obklopují horské louky pokryté vonícími bylinami; – to byla příroda, která mne obklopovala, která mi byla v každé denní i roční době vždy nová a milá.“

Městem s „průvodem o půl desáté“

*I když nám byla vlast vyrvána,
touhu po domově nám nikdo vzít nemůže.
Hans Watzlik*

V roce 1955 nechal bývalý starosta Anton *Scholze* při jednom domovském setkání v Eichstättu opět ožít vzpomínku na naše město, když nás při vícero procházkách v duchu provázel *Chrastavou*. S humorem referoval, jak se kdysi každý den o půl desáté několik vážených starších pánů scházelo na náměstí, aby podnikli svoji důchodcovskou procházku. Díky jejich přesnosti se jim lidově říkalo „*Holzahnzug*“ (průvod o půl desáté). Byli to, dnes jsou již dávno po smrti, Hermann Knesche, Franz Herschel, Ferdinand Thiel, Karl Thum a Franz Hartmann. Nuže, pojďme i my sledovat jejich kroky!

V pondělí opustíme naše pěkné *Tržní náměstí* v jeho jižním rohu a pohlédneme na velkou žlutě omítnutou budovu naší dívčí základní a měšťanské školy, která byla postavena v roce 1880, sloužila nejprve jako měšťanská škola pro chlapce a až od roku 1897 pro děvčata. Zabočíme do úzké *Tonbachgasse* (Ulice u Jílového potoka, dnes Loudátova) mezi pekařstvím Krause a cukrářstvím Simon. Koryto potoka je čistě lemováno kamennými zdmi a opatřeno zábradlím. Od domovních zahrad sem dolů k vodě vedou malé schody. U zahradnictví Kluttig mezi dvěma ploty odbočuje úzká cesta pro pěší a tvoří spojení do Soudní ulice (*Kühlmannngasse*). My ale jdeme – sledující dále Loudátovu ulici – na „*Ploan*“ (plácek, prostranství mezi Loudátovou a Libereckou ulicí), kolem Langhammerova řeznictví, a díváme se na domek trafostanice naproti truhlářství Engel. Nyní zabočíme doprava do *Soudní ulice*, jdeme kolem české školy a okresního soudu, kde sídlil i daňový úřad. Tam, kde Soudní ulice zahýbá na severozápad a odkud stoupá příkrá stezka na *Střelecký vrch*, stál trochu skrytý *Schillerův kámen*. Tady dvě lavičky zvaly k oddechu a k nerušené vzpomínce na velkého německého básníka. Dál se jde podél prostranství *Střelnice*, kde měl své fotbalové hřiště Sportovní spolek a kde každoročně při církevní a střelecké slavnosti zavládl čilý ruch. Za ním se na střelnici při slavnostních střelbách pájilo ze zbraní a před Střeleckým domem po královských střelbách nastupovala rota, aby domů s pochodovou hudbou doprovodila krále, maršála a rytíře. Naproti *Střeleckému domu* stála dřevěná trafika. Pokračujeme Turpišovou ulicí (*Schützengasse*), podél několika malých domků, mezi nimi je i malý krámk Brinklů – Breuerů, až vyústí do Nádražní ulice.

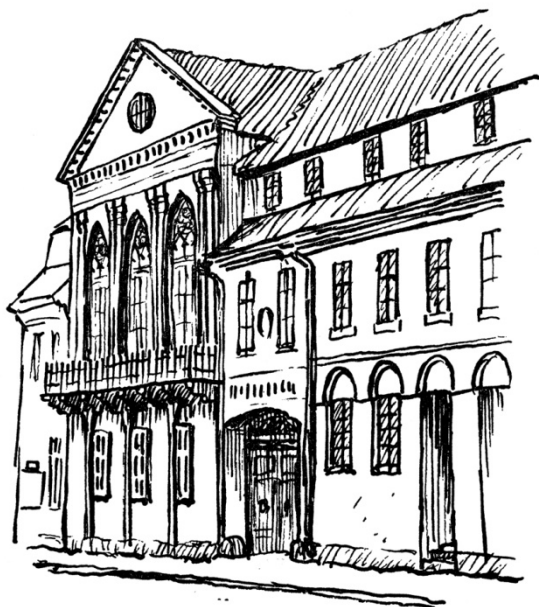
Střelecká ulice

U rohového domu sklenáře Seidemanna zahnele doleva na *Andělohorskou Kostelní cestu* (*Engelsberger Kirchweg*, původní vyústění dnešní Ještědské ulice) a nejprve projdeme kolem Meistnerova zahradnictví. Domy krejčího Posselta a pokrývače Schwarze stojící naproti byly po roce 1938 zbourány kvůli plánované stavbě dálnice. Cesta vede vzhůru k *Šibeničnímu vrchu*, odkud z výšiny přes údolí daleko do dále shlíží *socha sv. Jana*. Vedle se tyčí *vodojem* našeho vodovodu, obehnaný plotem a porostlý křovím. Dolů protilehlým svahem bychom skrze Nové Město došli k velkému továrnímu komplexu Textilany v údolí Nisy. My se ale zdržíme nahoře a podíváme se dolů na novou chrastavskou čtvrť, která vyrostla mezi oběma světovými válkami; až na průmyslové objekty strojírenské továrny Lux ji tvoří mnoho rodinných domů a patří k Chrastavě II. Dohlédneme také na pozemky *vlakového nádraží*, kolem něhož se také soustředil průmysl: továrna na střešní lepenku Weber, Klingerova továrna, Bunzl – Biach a vápenka Ressel, ze které už zůstal jen komín. Náš pohled se zatoulá i na severovýchod přes celé chrastavské údolí, ke kostelu a daleko do dále k pohraničním kopcům, k Výchledům a k Vysokému na severu. Teď se obrátíme zpět k městu, opustíme *Andělohorskou Kostelní cestu* a nad sedlákem Fritschem zabočíme doprava do *Tatrichu*. Toto území s jeho hřbety a úžlabinami a s malým lesíkem bývalo romantickým místem pro hry kluků ze *Střelecké zahrady*. Přes ni sestoupíme dolů a dojdeme znovu do *Střelecké ulice*. Kolem kina se dostaneme k velké budově spořitelny, která také nyní, po vybudování nové silnice, získala pěkné široké spojení do *Žitavské ulice*. Jílový potok, který dříve protékal podél celé *Střelecké ulice*, byl zakryt, takže i tato je teď široká a čistá. Ulice však byla pro dopravu uzavřená a zejména pro uživatele železnice tvořila nejkratší spojení mezi nádražím a náměstím. A tam nás nazpět přivedla naše první obchůzka.

Na začátku naší procházky na druhý den nejprve z náměstí na rohu mezi pekařem Hecke a *hotelem Kůň* nahlédneme do *Kandlerovy ulice* (Muzejní). Končí jako slepá ulice u Richterovy stavební firmy pod *Hřbitovním vrchem*. V této uličce spatřil světlo světa malíř Kandler. Hned na jejím začátku nalezneme hostinec „*U vinného hroznů*“, od roku 1876 sídlo Německého tělocvičného spolku, který zde do roku 1932 měl své letní cvičiště. Skromné věnce z dubového listí zavěšené ve spolkové místnosti představují výmluvné svědectví o četných vítězstvích, která naši závodníci dobyli při tělocvičných slavnostech. Tady u *Toničky Stompe*

se každý den od jedné do tří držela „černá hodinka“, kdy jistí štamgasté u několika stolů hráli při černé kávě skat. V zadním traktu se nacházela dílna zámečníka Stompeho.

Než zahneme do Liberecké ulice, spatříme majitele hostince „U černého koně“ Karla Schöpfera, u jeho hostů známého jen jako „pan Karl“, jak stojí přede dveřmi, a volá na malou skupinku penzistů: „Jen abyste nic nepropásli!“ („*Tut ock ja nischt verpassen!*“).

„Koruna“

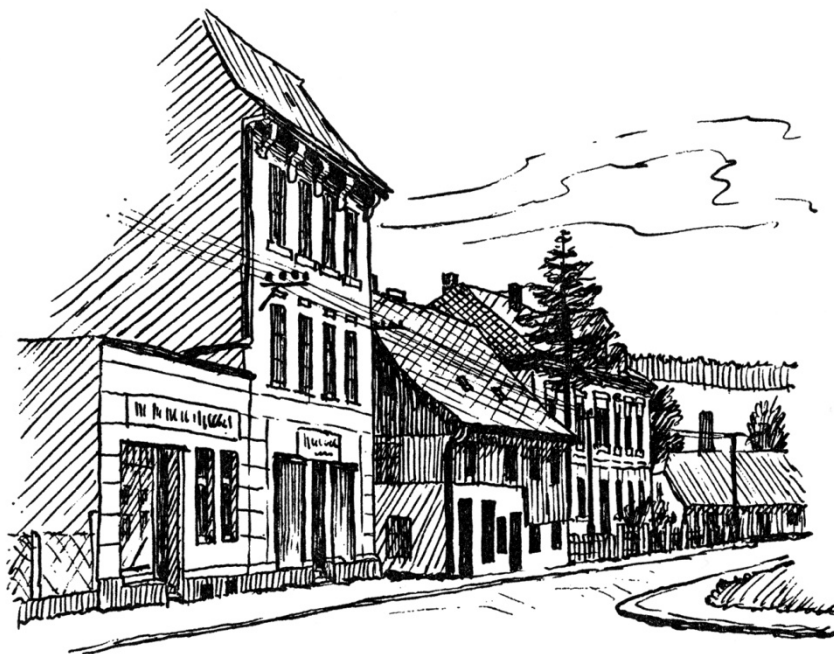
My jdeme kolem velkých oblouků brány na vjezdu do dvora tohoto reprezentativního hostince a dále ulicí kolem knihaře Breuera, výrobce pálenky Augustina, kolem starého poštovního úřadu, kováře Scholze, hostince „Zelený věnec“ a nakonec se zdržíme u velkého hotelu „Kudlich“, který se za Rakouska – Uherska jmenoval „U císařské koruny“ a za ČSR musel být přejmenován. Jeho prostorný sál s jevištěm a galerií byl využíván pro různé akce: koncerty, tělocvičná představení, divadelní inscenace a také masopustní plesy. Největším

pořadatelem byl v letech 1920 – 38 Německý tělocvičný spolek, na jehož maškarních plesech kromě městské kapely také ještě hrávala vojenská hudba a tancovalo se často až do šesti hodin ráno. Svůj lokál tu měl také pěvecký spolek, a některé místnosti „Zemědělské spořitelny a záložní pokladny“ sloužily jako obchodní prostory. U starého okresního soudu odbočíme doleva do Luční ulice, vpravo na rozcestí vidíme velkou moto – a autodílnu Otto Seidel, a vedle starou *poštovní stáj*, která později vyhořela. Cesta nás vede podél Jílového potoka, kolem *Jílového vrchu (Lehmborg)*, který byl zastavěn mnoha novými domy. Ty stojí na třech vzhůru vedoucích ulicích a čtvrť se jmenuje „*Nová výstavba*“ („*Am Neubau*“). Pak dojdeme k takzvanému Krauseho rybníku a po úzké pěšině podél jeho břehu ke druhému vodojemu s čerpací stanicí, který byl zprovozněn v roce 1933. Tady mělkým údolíčkem přitéká z lesa Jílový potok a cesta vede dále k *Barvířské kapli* a na Bedřichovku. Toto je stará Liberecká pěší cesta. My se ale obrátíme, na zpáteční cestě si prohlédneme záclonárnu Möller, u Preibischů přejdeme po malém mostku Jílový potok a pomalu stoupáme ke *hřbitovu*. Tady nahoře od devadesátých let odpočívají naši předci a američtí² důstojníci tu v roce 1945 marně na náhrobcích hledali česká jména. Před hřbitovní zdí zvou k posezení lavičky. Za pěkného počasí jste tu vždycky narazili na staré lidi. Pohled se odtud zatoulá k protilehlé Ovčí hoře s obecním lesem, ke Dlouhé hoře a dál přes celý horský hřbet k „*Otci Ještědu*“. Sejdeme *Hřbitovní ulicí*, kterou v úseku mezi Funkeho a Lehnhardtovou pískovnou po jedné straně doprovází alej nízkých javorů. Vpravo nahoře leží starý *Hradní vrch (Borgsberg)* s jeho rozpadlým kamenným schodištěm a s úzkými terasami. Tady děti z Novoveské ulice a z Jílového vrchu sváděly své bitvy, hrály si na lupiče a žandarmy, nebo na pašeráky a finance, protože terén tu byl pro ně jako stvořený. U truhlářství a pohřební služby

² Přeloženo dle předlohy.

Sperber přijdeme na Novoveskou ulici neboli *Ulici Ludwiga Thiela*. Byla to vpravdě obchodní ulice v centru s řeznictvím Berndt, drogerií Gahlert, s řeznictvím a pohostinstvím Düncher, fotoateliérem Kadansky, s pekařstvím Mach a s košíkářstvím Sieber, byl zde Mauermannův obchod s metrovým textilem, Schwertnerovo holičství a prodej novin, sklenářství Breuer, holičství Herkner, Funkeho obchod, pokrývač Wirsig a konečně velký „*Varhanní hrad*“ („*Orgelburg*“) bratří Riemerů, jejichž výrobky našemu městu udělaly jméno daleko ve světě. A tady jsme opět na jeho severním rohu u Withů („*Wittn*“) a jejich „Černého orla“ dorazili na náměstí.

Třetího dne jdeme *Žitavskou ulicí*, některými lidmi nazývanou též „Milionová ulice“. Tady jeden obchod opět následuje další: Tauchmannovo papírnickví, sedlářství Donth, cukrářství Paul, klempíř Seibt, kožešnictví Jakubetz, obchod s potravinami Krause, řeznictví Früchtl, železářství Lammel, metrové zboží Riemer, obuvnictví Neumann, Dělnický dům, holičství Breuer, obchodník Scholze a „*Město Vídeň*“³, které bylo později přemístěno kvůli demolici. Na začátku Nádražní ulice si ještě prohlédneme *náměstí Friedricha – Ludwiga – Jahna* s jeho parkovou úpravou a památkem otce cvičitele, věnujeme pohled *poštovnímu úřadu* a jdeme kolem Café Pohl a klempířství Auer přes *most přes Jeřici*.

Nádražní ulice s poštovním úřadem

Hned za ním vede poklidná cesta podél břehu Jeřice se stromovím směrem k vlakovému nádraží. Naproti na druhém kraji potoka stála stará malebná *drtička kostí*. Napravo se podíváme přes velkou louku nahoru k dolnochrastavskému *poplužnímu dvoru*, jehož budovy leží skryty za stromy. Pak se jde kolem *potiskárny*⁴ (*Drucke*) a *bělidla*, kolem zahradnictví Storm u vetešnické lávky (*Bettelsteg*), a kolem Leinerovy vily. Mezerami mezi domy zahlédneme části velkého továrního komplexu – *přádelny bavlny Cichorius*, a pak blízko u Jeřice *Königovu továrnu*, která z řeky odvádí vodu vlastním náhonem. Stejně jako

³ Hostinec na rohu dnešní Alšovy ulice, „U města Vídně“.

⁴ Pravděpodobně dílna na potisk bavlněných látek (Kratochwill).

v případě mnoha jiných závodů byl její provoz zastaven za hospodářské krize. Dále po toku dojdeme k více než 100 let staré spedici Thiel a můžeme zde opět překročit Jeřici, abychom kolem řeznictví Stompe a pekařství Thiel dospěli k *nádraží*. Když se podíváme Nádražní ulicí nahoru, tak ještě uvidíme okázalý „*Hotel Mohuč*“ (*Hotel Mainz*), ze kterého rodina Augstenova udělala široko daleko známý hostinec. Poslední část Nádražní ulice je opět obklopena dvěma továrními areály – později strženou vápenkou Ressel a textilním závodem Bunzl a Biach. U nádražní budovy Německé říšské dráhy zahne doprava, kde silnice probíhá pod železničním náspem a tento potom překonává podjezdem. Tam leží rozsáhlý komplex budov *Klingerovy továrny*, která dávala práci a chléb více než 1000 lidem, než v ní výroba nakonec také byla zastavena. Tato silnice vede dál přes Závětrí (*Windgebreche*) na Panenskou Hůrku, ale my po ní jít nechceme, ale již před železničním podjezdem využijeme malou pěšinu, která po lávce přechází Jeřici; tuto budeme zase následovat kousek proti proudu. U velkostatkáře jdeme pak nahoru k říšské silnici vedoucí do Žitavy a do Jablonného a uděláme zastávku u hostince „*Poslední fenik*“. Tady se naskytne pěkný výhled na Ovčí vrch a k novému sídlišti „*Nový Domov*“ (*Neue Heimat*), které se ke svahu hory idylicky tiskne. Výhled sahá dokonce až k Panenské Hůrce. Dál se jde *Bílokošteleckou ulicí* zpátky do města. Nalevo vidíme řady nových domů, které tu vyrostly ve třicátých letech a pak přijdeme k rozcestí s *Polní ulicí* (*Meierhofweg*; Poplužní cesta) a k okázalé budově *Okresní zdravotní pojišťovny*. Před mostem přes Jeřici zabočíme doleva do *Pobřežní ulice*, která nás vede vzhůru podél řeky. Poté, co dřívější povodně působily „v močálu“ (*im Bruche*) veliké škody, tady byly vybudovány odolné kamenné nábrežní zdi. Projdeme opět kolem jedné železné lávky, která sem vede ze „*Střepového plácku*“ (*Schorbl – Ploan*) a na rozcestí s Vítkovskou ulicí dorazíme k regulovanému přítoku *Vítkovského potoka* a k vyústění mlýnského náhonu. Vlevo truchlí prázdná plocha po zbourané *Pollackově továrně*, která byla nejstarším chrastavským textilním závodem, a která ve své tkalcovně bavlny zaměstnávala přes 500 lidí. Před námi se tyčí krabicovitá budova Prillerovy, později Jägerovy továrny. My zde zahne doprava po okraji *Schroffova náměstí* a přes dřevěnou lávku, tam kde v 16. století stál pivovar, dojdeme do *Malé Kostelní ulice*. Tady na rohu stál dům známého místního řezníka „*Fornanda*“ (Fernanda, Ferdinanda) Berndta a pohostinství Antona Rengera, pak následovala kavárna Mohaupt a na rohu náměstí velký Herschelův dům s textilním obchodem Josefa Fricka. U něj naši dnešní procházku zakončíme.

Na čtvrtý den náš „*Holzbahnerzug*“ podnikne svoji výpravu opět do jiné, stejně tak pěkné části města. Náměstí opustíme u Riemerova rohového domu s cukrárnou Ulrich a projdeme *Velkou Kostelní ulicí* kolem hotelu a kavárny „*Zlatý lev*“ (v poslední době „*Městská kavárna*“), přejdeme malé volné prostranství, na kterém začínají *Mlýnská* a *Führichova ulice* a přes prostřední most přes Jeřici se dostaneme na Schroffovo náměstí. Tam stojí rodný dům Dr. Karla Damiana rytíře *Schroffa*. Vítkovská (Vítkovsko – Václavická) ulice náměstí diagonálně rozděluje. Vlevo leží depo dobrovolných hasičů a záchranné služby (společnosti), naproti stojí vysoká budova Jägerovy továrny, původně mlýna. Nyní vystoupáme dlážděným *Školním vrchem* (*Schulberg*) a přijdeme přes později zasypaný mlýnský příkop do Školní ulice. Tam se tyčí *stará škola*, ve které později byly byty a během 2. světové války městská knihovna a služebna Červeného kříže. My se držíme vlevo a loudáme se po pěkném chodníčku podél bývalého Pollackova parku, pak přes pár políček a sestoupíme k pěkně položenému *koupališti* na staré Vítkovské silnici.

Na chrastavském koupališti

Na něj navazuje rozsáhlý areál Německého tělocvičného spolku se spolkovým domem a *letní tělocvičnou* a s vpravo ležícími *terasami pro diváky*. Přes Podlakův lesík, kolem *městské zahrádkářské kolonie*, se dostaneme na nezalesněnou výšinu, na severu vidíme vítkovské domy a za nimi Výhledy. Tady jdeme krátkou cestou přes louku mezi stromy dolů ke *starému koupališti* a zdržíme se u stolu s lavičkami. Z tohoto místa můžeme přehlédnout celé Ještědské pohoří. Po tomto odpočinku překročíme dole u Breuerů v louce Vítkovský potok a před sebou vidíme hostinec „*Dlouhý vrch*“ (*Zum Langeberg*) rodiny Lindnerovy, oblíbený cíl rodinných výletů. Už stará „teta“ (*Muhme*) tu podávala její sedlácký chléb s máslem a sýrem, děti se houpaly na houpačce, mládež se večer scházela na tanečním parketu. Tady u Dlouhého vrchu se stýkají Vítkovská a Václavická silnice, a my míříme zase do města. Vlevo vidíme *Mlýn ve křoví* (*Strauchmühle*), který v poslední době Walter Prade přestavěl na moderní přádelnu, a pak silnici doprovází řada nových rodinných domů. Zhruba na úrovni koupaliště se na pravém okraji ulice tyčí čtyři velké nájemní domy, které byly kdysi postaveny pro dělníky Pollackovy továrny.

Vlevo nás stále doprovází Vítkovský potok, jehož koryto je zpevněno kamennými břehovými zdmi. Podél Breuerova zahradnictví nakonec přijdeme k modernímu *Domovu mládeže*, zřízenému na místě starého hostince, zatímco naproti pomalu zarůstá plevelem opuštěný betonový základ bývalé Pollackovy továrny. Za chvíli jsme zase na Schroffově náměstí a završíme i tuto procházku.

Pátý den se sejdeme na středním mostě přes Jeřici a půjdeme přes jednu z nejstarších městských částí, a sice *Führichovou ulicí*. Po nějakém počtu malých domků následuje velký Wagnerův dům, kde se vařilo mýdlo a naproti na vyústění spojovací cesty z Mlýnské ulice dům řezníka Knescheho, později Körbera, a za ním stojí stářím zčernalý *podstávkový dům* s šindelovou krytinou, ve kterém prožil dětství náš slavný malíř Führich. Za ním ležící *Führichovo náměstí* bylo dříve dobytčím trhem a kromě toho sloužilo k výstavbě jarmarečních stánků⁵ a houpaček. Po úpravě a vyrovnání, s lavičkami a zelenými plochami, vytváří nyní pěkný dojem. Přes dřevěný horní *most přes Jeřici* se dostaneme do *Kratzmannovy ulice* (spojnice Führichova náměstí a Družstevní ulice), která je opět

⁵ Schaubude – dřevěná bouda sloužící jako zastřešení pro hraní lidového divadla na ulicích.

pojmenována po jednom z našich malířů, a stoupáme kolem Ulbrichovy vily a Ulbrichovy továrny nahoru k rychtě. Vpravo leží *Richtrův vrch* (*Richterberg*; Rychtářův vrch) s jeho novými domy, *kamenolomem* stavitele Pietsche a s malým lesem. Toto dobrodružné území spolu s *mlýnským příkopem* přicházejícím od továrny Rotfarbe, s Ramischovým jílovištěm, až k Seibtovu lesíku, představovalo v létě i v zimě ideální místo pro hry mladých lidí.

Na cestě ke Kloboučnickově lípě

My ale míříme vzhůru ke *Kloboučnickově lípě* a odtud si opět užijeme jeden zasloužený výhled na Lužické hory s Hvozdem a Luží, na Ještědský hřeben a dolů na naše město. Tuto *Vysockou cestu* (*Hohendorfer Weg*) však dále sledovat nechceme, nýbrž se vrátíme zpátky do města, a v dolní části cesty projdeme podél půvabné březové aleje. Při tom se odsud zahledíme k honosnému Okresnímu starobinci (domovu důchodců), Chrastavákům většinou ještě známému pod starým názvem *chorobinec* (*Siechenhaus*), který se svou nádhernou polohou poskytuje starým lidem poklidné místo k odpočinku. Pak přijdeme k městským parkovým plochám, do nichž jsou zasazeny *chlapecká škola* a *kostel*. Vysazené remízky, síť cest, zastíněné lavičky činily z *městského parku* oblíbené místo pobytu pro mladé i staré. Před portálem chlapecké školy stál *Führichův pomník* k poctě našeho velkého syna vlasti; na staré *hřbitovní zdi* mezi chrámem Páně a *farním dvorem* zvětralé *náhrobní desky* připomínaly zaniklé rody. Naše cesta pak vede kolem okázalého *novogotického kostela*, jednoho ze symbolů města, a kolem *válečných památníků* z let 1866 a 1914/18. Vzpomeneme si na každoroční slavnostní procesí na svátek Božího těla, které zde začínalo, a na pocty hrdinům, které se tu konaly o svátečních nedělích. Pod listovou klenbou mohutné lipové aleje kráčíme

dolů z *Kostelního vrchu (Kirchberg)* a přes *Školní vrch*, tuto oblíbenou sáňkařskou dráhu, opět přijdeme zpět na Schroffovo náměstí a k mostu přes Jeřici.

Naše šestá procházka nás zavede do sousední obce Horní Chrastava, která byla s městem úzce propojena. Využijeme trochu skrytou *Mlýnskou ulici*, a u Lichtnera – Bittnera se opět dostaneme na *Frýdlanstskou ulici*. Kolem řezníka Berndta, pekaře Jirky a klempíře Neumanna přijdeme k domům a ke skladové ploše stavebního mistra Pietsche. Šikmo naproti měl přepravce Leukert své stáje a přístřešky. Poté překročíme vyústění *Tandlerova potůčku* do Jeřice, a tím i katastrální hranici Horní Chrastavy. Doprava odbočuje mírně stoupající cesta na *Chrastavskou Novou Vísku*. Na rozcestí leží Funkeho obchod uhlím a obilím. Naproti, vedle řezníka Sluky, se přes hluboce zaříznuté údolí Jeřice kamennými oblouky klene *Mlynářův most*. Odolal všem povodním. Dole po skalnatém dně zurčí a pění potok. Pohlédneme odtud přes široké území, které patří ke starému *Thielovu mlýnu*, a které je lemováno živým plotem. Tam v Taftové zahradě (*Taffitel – Garten*) kdysi soukeničtí tovaryši vyvěšovali své látky. Když byl ve třicátých letech majitelem této továrny Löwy, konaly se na velké louce výcvikové hodiny spolku ovčáckých psů. Nad ní nás zdraví domy z *Richtrova vrchu* a *rychta* s kaštanovou alejí.

My ale putujeme dále Horní Chrastavou po *Novoveské ulici*. Vlevo i vpravo nás doprovázejí domy. U jedné krátké odbočky stojí hornochrastavský obecní úřad. Pak projdeme kolem továrny *Rotfarbe*, ležící stranou od silnice na druhém břehu Jeřice; tady se barvily hlavně textilie na sypkovinu (inlet) a továrna se dřív jmenovala Zelený mlýn (*Grünmühle*). O něco dále odbočuje doprava několik cest ke statkům na svahu, a doleva k několika domkům v ohybu Jeřice. Pak dojdeme k *hasičské zbrojnici* a musíme překročit Jeřici, která nyní zůstává napravo od silnice. Tady taky odbočuje cesta přes Růžek (*Hoheneck*) k novoveskému poplužnímu dvoru, a příjezd k protáhlému komplexu továrny Altschul (později Melchior), až do posledních dní plně pracující *přádelny bavlny*. Zůstaneme na Novoveské ulici a vlevo nás k návštěvě zve hostinec „*Lidové sady*“ (*Zum Volksgarten*). Po krátkém odpočinku a občerstvení se nyní vydáme po ní cestou nahoru směrem na Vysokou. I tady ještě stojí několik rozptýlených usedlostí. Nad Kloboučnickovou lípou dorazíme na Vysockou cestu a vrátíme se po ní zpět do města.

Milé staré uličky

*Sním o svém dětství
a potřásám svou stařeckou hlavou;
proč mne navštěvujete, vy obrazy,
na které jsem už měl dávno zapomenout?
Adalbert von Chamisso*

Hlavní silnice

Liberecká ulice: Z náměstí jihovýchodním směrem až na hranice města.

Žitavská ulice: Z náměstí západním směrem až k Jeřici. Lidově „Velká ulice“.

Bílokoštelecká ulice: Pokračování Žitavské ulice od mostu přes Jeřici.

Frýdlantská ulice: (později ulice Ludwiga – Thiela; *Ludwig – Thiel – Straße*) z náměstí severním směrem až na hranice města.

Novoveská ulice: Pokračování ulice Ludwiga – Thiela v Horní Chrastavě.

Nádražní ulice: Odbočka z Žitavské ulice až k vlakovému nádraží.

Andělohorská ulice: Odbočka z Nádražní ulice jižním směrem až na hranice města.
Vítkovská ulice (Vítkovsko – Václavická; *Wittig – Wetzwalder Straße*): Ze Schroffova náměstí severním směrem až k „Dlouhému vrchu“, tam rozcestí na Vítkov, příp. Václavice.

Staré i nové ulice a uličky

Luční ulice (*Flurgasse*): Odbočka z Liberecké ulice podél Jílového potoka východním směrem až k Möllerově továrně.

Nová výstavba (*Neubau*; Cihlářská): Odbočka z Luční ulice, souhrnné označení pro domy ležící na třech cestách na Jílovém vrchu.

Soudní ulice (Revoluční): Odbočka z Liberecké ulice až k rohu u Schillerova pomníku.

Střelecký vrch: Odbočka ze Soudní ulice jihozápadním směrem. Souhrnné označení pro domy ležící na pěti cestách.

Střelecká ulice (*Schützengasse*; Turpišova): Z jižního rohu náměstí až k Nádražní ulici. Dříve se jmenovala Vodní ulice (*Wassergasse*), lidově „Malá ulice“.

Ulice u Jílového potoka (*Tonbachgasse*; Loudátova): Z jižního rohu náměstí podél Jílového potoka, souběžně s Libereckou ulicí až do vyústění na ní.

Hřbitovní ulice: Pravé odbočení z ulice Ludwiga – Thiela ke hřbitovu.

Velká Kostelní ulice (Spojovací): Ze severního rohu náměstí k mostu přes Jeřici a ke Schroffovu náměstí.

Mlýnská ulice (*Mühlfeldgasse*): Pravé odbočení z Velké Kostelní ulice souběžně s ulicí Ludwiga – Thiela až do vyústění na ní.

Malá Kostelní ulice: Ze západního rohu náměstí až k Jeřici.

Školní ulice: Ze Schroffova náměstí k chlapecké škole.

Pobřežní ulice: Z Vítkovské ulice podél pravého břehu Jeřice.

Lipová ulice: Odbočka z Andělohorské ulice (slepá ulice).

Poplužní ulice (*Meierhofweg*; ulice U poplužního dvora, Polní): Severní odbočení z Bílokostelecké ulice.

Sedmidomská ulice: Severní odbočka z Bílokostelecké ulice.

Vlevo od Jeřice: Z Nádražní ulice podél břehu Jeřice zase až k vyústění do Nádražní ulice.

Cesta na Panenskou Hůrku (*Frauenberger Weg*; U Nisy): Z Nádražní ulice přes Nisu, směrem na Panenskou Hůrku).

Andělohorská Kostelní cesta (*Engelsberger Kirchweg*; Ještědská): Z Nádražní ulice přes Šibeniční vrch a Chrastavské Nové Město do Andělské Hory.

Nový Domov (*Neue Heimat*): Ještě nepojmenované ulice v nové čtvrti pod Šibeničním vrchem.

Vizitky slavných mužů

Ulice Franze Josefa, Masarykova, Henleinova ulice (Revoluční): Odbočka ze Střelecké (Turpišovy) ulice až k Soudní ulici u Schillerova pomníku. (V průběhu dějin přejmenovávaná dle poptávky).

Ulice Friedricha – Ludwiga – Jahna: Z Žitavské ulice u Bílokosteleckého mostu až k Nádražní ulici u Jahnova náměstí. Pojmenována po otci cvičiteli Jahnovi.⁶

Führichova ulice (Víta Nejedlého): Podél Jeřice, tam kde stojí Führichův dům. Pojmenována po Josefu rytíři Führichovi (1800 – 1876), nejslavnějším umělci pocházejícím z Chrastavy.

⁶ Dnes Nádražní ul. podél Domu hasičů k mostu přes Jeřici a k Mostní ulici.

Schroffova ulice (Družstevní): Ze Schroffova náměstí, podél Mlýnského příkopu až na hranici Horní Chrastavy, pod kopcem, na němž stojí rychta. Po Dr. Karlu Damianu rytíři Schroffovi (1852 – 1887), slavném lékaři narozeném v Chrastavě. Na rohu Schroffova náměstí a Schroffovy ulice stál jeho rodný dům.

Kratzmannova ulice: Z Führichova náměstí přes Jeřici až na hranici Horní Chrastavy.

Podle akademického malíře Gustava Kratzmanna (1812 – 1902), který se tam narodil.

Kühlmannova ulice (Soudní): Ve Střelecké zahradě, od Henleinovy k Soudní ulici, pojmenovaná po rentiérově jménem Franz Kühlmann, který městu v 19. století poskytl velké finanční prostředky.

Ulice Ludwiga Thiela: (dříve Frýdlantská ulice). Obchodník Ludwig Thiel žil nejprve v Liberci, později v Chrastavě. Odkázal městu 60 000 rakouských korun. V roce 1913 měl nehodu v Jeruzalémě. Koně jeho kočáru se splašily, on byl z vozidla vymrštěn a smrtelně zraněn, jeho tělo bylo převezeno do vlasti.

Kandlerova ulice (Muzejní): Z východního rohu náměstí až k Richterově stavebnímu dvoru (slepá ulice). Pojmenována podle chrastavského malíře Viléma Kandlera (1816 – 1896), jehož rodný dům tam stojí.

Schütkyho ulice (Alšova): Ze Žitavské ulice naproti odbočení Nádražní ulice až k Jeřici.

Pojmenována podle zpěváka Franze Josefa Schütky (1817 – 1893) narozeného v Chrastavě.

Siebeneicherova ulice (Mostní): Ze Žitavské ulice u Bílokosteleckého mostu až k Jeřici.

Pojmenována podle zde narozeného generálmajora von Siebeneichera (1783 – 1861).

Chrastava

Staré uličky, cesty a návrší

Mnoho malých uliček a pěších cest nemělo žádný úřední název a byly často známy jen jejich uživatelům v příslušné městské čtvrti. Zdá se nemožné je zde všechny vypočítat, a tak jmenujeme jen některé: „Breuerova ulička“ (*Breuergaßl*) u sklenáře Breuera mezi ulicemi Ludwiga Thiela a Mlýnskou, spojovací cesta mezi Střeleckou a Nádražní ulicí, pěšina z ulice U Jílového potoka do Kühlmannovy, stezka ze Střelecké zahrady nahoru na Střelecký vrch, „Keilův vrch“ u hodináře Keila - z Kostelního vrchu dolů do Schroffovy ulice, „Hefterův vrch“ (*Hefterbergl*) ze Schroffovy do Kratzmannovy ulice. Cesty vedly z Bílokostelecké ulice dolů do Pobřežní u poplužního dvora, u Leinerovy vily, u zahradnictví Julius Vater a stejně tak u sedláka Bauera. Nepojmenovaná zůstala ještě také, kromě mnohé ulice v nové zástavbě na okraji města, nová spojovací silnice mezi Střeleckou a Žitavskou ulicí u spořitelny.

Kopců bylo na území města celá řada, tak třeba Střelecký vrch, Rychtářův vrch, Hřbitovní vrch, Hradní vrch, Školní a Kostelní vrch, kopec, na němž stála rychta (*Kretschamberg*), Dlouhý vrch, Věžový vrch (*Turmberg*), Jílový vrch.

Z náměstí jsme kromě Tržního měli Schroffovo a Führichovo, Jahnovo náměstí, náměstí u vlakového nádraží (*Bahnhofplatz*), „Střepový plácek“ (*Schorbplöan*) a „Plácek“ (*Plöan*).

Z Hradního vrchu až do Závětrí

O mnoha typických chrastavských zákoutích, která ještě máme v milých vzpomínkách, jsme se při našich obchůzkách nezmínili. Aby ani tato místa neupadla v zapomnění, jsou zde seřazena v pestré posloupnosti.

Hradní vrch (Borgsberg): Strmé návrší u Hřbitovní ulice jako výběžek Jizerských hor. Až do husitských dob na něm pravděpodobně stál dřevěný hrad. Písemné záznamy chabé, žádné nálezy při vykopávkách. Kříž a kamenné schody z roku 1725.

Bělídlo (Blejche): Na pravém břehu Jeřice u domu Habela – Ramische, Chrastava III 50/51, mezi Bílokosteleckou ulicí a vetešnickou lávkou (*Bettelsteg*). Zhruba do roku 1910 tam byly běleny příze. Bělení plátna a příze do konce 18. století také ve „Vodní ulici“, pozdější Střelecké ulici. Bělíči za tím účelem vedli vodu Jílového potoka přes své zahrady.

Pivnice (Bierstube): Starý, až do dvacátých let existující hostinec ve Schroffově ulici.

Na močálu (An Bruche): Pobřežní ulice, vpravo od Jeřice, mezi lávkou a Bílokosteleckým mostem; až do výstavby regulace Jeřice kvůli podemílání silně ohrožené nábřežní pozemky v záhybu řeky (močál / Bruch = zátopové území porostlé stromy a křovím).

U potiskárny (Ei dr Drucke): Bezprostředně na pravém břehu Jeřice, pod Bílokosteleckým mostem; v tamějším domě byl dříve prováděn potisk kartounu.

Na zatuchlině (An Dumpfe): Na Jeřici, nad továrnou Rotfarbe.

U Jána (Gehonse): Návrší na Andělohorské Kostelní cestě se sochou sv. Jana z Nepomuku. Pěkná vyhlídka.

Šibeniční vrch (Golgenköppe): Nedaleko od Jána, dříve popraviště.

Obecní les (Gemejnpusch): Městský les na Ovčí hoře.

Kloboučnickova lípa (Hutmacherlinde): Původně prastará lípa se svatým obrázkem, na návrší severovýchodně od města u cesty na Vysokou. Dříve patřila jednomu kloboučnickovi; vykotlaná, v roce 1916 padla za oběť vichřici, pak byla vysazena nová.

Drtička kostí (Knochenstompe): Stará dřevěná budova na levém břehu Jeřice, pod Bílokosteckým mostem. Existovala 600 let a nakonec patřila rodině Ramischově. Velkým vodním hamrem drtila kosti na hnojivo; pohon pomocí vodního kola na spodní vodu. V provozu ca do r. 1919. Rejdiště krys.

Rychta (Kraatschn): Kretschan, dříve dům správce (starosty) a obecního rychtáře, kdysi hostinec s tanečním sálem. Patřily k ní také hospodářská usedlost, cihelna a pec na vypalování hlíny. Velký čtyřstranný dvůr; v zahradě 4 obrovské staré lípy. Čtvrť na pravém břehu Jeřice u rychty až dolů ke spodnímu mlýnu se dříve jmenovala „na Hradčanech“ (*auf dem Hradschin, uffn Ratschn*). Jedna z nejstarších městských částí.

Varhanní hrad (Orgelburg): Budova stavitelů varhan Riemerů, severně od náměstí.

Paradies: Oblast v údolí Nisy mezi Dolní Chrastavou a Bílým Kostelem pod ústím Jeřice.

Farní příkop (Pfarrgraben): Úžlabiny na sever od města, stoupající od staré Vítkovské silnice, dříve farní pozemky; kamenná pramenní jímka vodovodu pro kašnu.

Na plácku (Om Ploane): Malá volná plocha mezi ulicí U Jílového potoka a Libereckou ulicí.

Střelnice (Schießhaus): Hostinec Střelnice (Střelecký dům) se sálem, spolkovou místností střelců (ochranářů), za ním střelnice, slavnostní hala a plocha k pořádání slavností.

Střepový plácek (Schorbplöan): Mezi Žitavskou ulicí a Jeřicí, na jejím levém břehu u železné lávky, dříve úložiště rozbitých misek, hrnců a jiného odpadu.

Stodoly (Schorn): Řada stavebně spojených stodol na Liberecké ulici pod zatáčkou. Stodoly dříve stály za městem kvůli nebezpečí požáru. V 16. století také po pěti stodolách na „Starém dobytčím trhu“ a na „Střepovém plácku“.

Provazníková zatáčka, serpentina (Sejlerdreh): Velká zatáčka na Liberecké ulici jihovýchodně od města, u ní kolonie 8 domů (Müllerovy domy). Původ názvu není jasný.

Tatrich (Totrich): Muldami protkaný lesík jižně od města, mezi Střeleckým vrchem a Andělohorskou Kostelní cestou. Ve 2. slezské válce tam měl být 4. března 1745 pochován nepřátelský důstojník. Že by to měl být „Tatar“, jak udává lidová tradice k výkladu názvu „Tatarich = Tatrich“, se nejeví jako příliš logické. „Nepřátelským oficírem“ by se ve 2. slezské válce rozuměl Prus.

Věžový vrch (Tormberg): Pod rychtou, s příkrou silničkou, vedoucí na něj nahoru. Dříve tam na místě Ulbrichovy vily stál vysoký a úzký dům, nazývaný „věž“, který patřil koželuhovi (jirchářovi) Thielovi.

Tschinkeho pramen (Tschinkebernl): Patřil dříve jistému Tschinkemu. Vyvěrá přímo ze skály, do níž je vytesán sklep rychty. Proslulá čerstvá voda, lehce radioaktivní.

Dobytčí trh (Viehmort): (později Führichovo náměstí) Původně dobytčí trh; terén po 1. světové válce zavezen říčním štěrkem a vyrovnán. V roce 1922 cesty, lavičky a zelené plochy.

Závětrří (Windgebreyche): Na nivách v Dolní Chrastavě a Bílém Kosteletě, u cesty na Panenskou Hůrku.

Naše náměstí (Marktplatz)

Při orientaci podle větrné růžice tvoří naše náměstí čtverec postavený na špičku, a kopíruje tak tvar Čech. Obrázek mapy prozradí, že je jeho poloha určena tokem Jeřice (*Görsbach*). Jeho čtvercový tvar a uzavřené obestavení nám říká, že proběhlo vědomé založení města, a nejednalo se tak o vesnici, která dospěla do stavu města postupným nárůstem

obyvatelstva. Bylo sem střízlivým plánováním posazeno centrum pro celé okolní území, které se k tomuto středu paprskovitě připojuje. Takto ve středověku v době rolnicko – vesnické kolonizace probíhalo řemeslnicko – měšťanské zakládání sídel, k vytvoření potřebného střediska pro množství selských vesnic, ovšem také pro vybudování „tržiště“ k nakupování a prodeji, k postavení dílen budoucích řemeslnických mistrů, pro umístění sídla úřadu a soudu. Člověk musí až bezmezně obdivovat takovéto široce obsažené územní plánování tehdejších rozhodujících šlechtických rodů, vždyť si tato městská uspořádání, vytvořená před staletími a zalidněná pozvanými osadníky, zachovala svou životaschopnost i za zcela se měnících podmínek v průběhu času. Staly se z nich nové dopravní uzly, kulturní a vzdělávací centra, přežila úpadek základů jejich existence, hornictví a výroby látek, a povstala jako Fénix z popela, aby pak v průmyslovém věku o to více prokázala svou mohutnou přitažlivou sílu a intenzitu svého působení. Zdali také ještě přežijí tu národnostní ztrátu z let 1945 – 1947? Potupné vyhnání bez vděku těm, kteří toto vše vytvořili?

Všechny tyto myšlenky nám našeptává jedno staré německé tržiště v Čechách. Neboť to byli němečtí obyvatelé, kteří vytvořili toto pěkné, poklidné, uspořádané místo, jako celé toto město. Kameny o tom také ještě nyní promlouvají. Náměstí vypráví svým strohým čtvercem o německém právu a německém pořádku, které vtiskly svůj punc celé zemi.

Toto místo v sobě má něco neobyčejně reprezentativního. Z každého ze čtyř rohů ústí na náměstí dvě uličky. Na východním nároží sem vstupuje barokní štítové průčelí domu „U Černého koně“ zasahující do prostoru na rohu celou jednou šířkou domu. Vytváří tak architektonický protipól k radnici, a mezi oběma domy jihovýchodním směrem vybíhá Liberecká ulice. Na stejném rohu mezi „Koněm“ a pekařstvím Gustava Heckeho opouští náměstí Muzejní ulice (*Kandlergasse; Kandlerova*) a končí pod strmým úbočím Hřbitovního vrchu. Tak blízko tu pronikají Jizerské hory se svými posledními výběžky až k samotnému srdci města! I z toho je patrná moudrost při plánování města jeho zakladateli: centrum města je od záplavového území dolní Jeřice vzdáleno právě tak daleko směrem vzhůru, aby ještě nebylo vtěsnáno do hornaté úžiny horního toku Jeřice.

Jižní roh náměstí opouštějí dvě malé uličky: úzká Loudátova ulice (*Tonbachgasse; ulice U Jílového potoka*) a v místě zakrytí Jílového potoka rozšiřující se a vydlážděná Turpišova ulice (*Schützengasse; Střelecká*). Tam se malý, ale při povodních pořádně divoký Jílový potok dotýká náměstí. Ostrý ohyb, kterým se na rohu náměstí obrací na jihozápad, nechává tušit, že dříve protékal ve svém původním přirozeném směru, aby ústil přibližně v místě naproti Vítkovskému potoku. Možná byl přeložen už v dřívějších dobách, tehdy, když se při zakládání města vyměřovalo náměstí a pravidelnost ulic. Městská kronika o těchto starých časech mlčí. Na západním rohu náměstí začíná Žitavská ulice. Stejně jako ulice Liberecká a Frýdlantská patří očividně mezi nejstarší ulice města, které byly navrženy bezprostředně se založením městského jádra. Jsou zastavěny úplně bez mezer, a to výlučně domy s obchody. Nabízely těm nejstarším řemeslnickým pokolením požadovanou blízkost trhu a vedly do hlavních dopravních směrů, podle kterých také byly pojmenovány. Žádná méně významná vesnická ulička k náměstí nedosahuje. Na stejném západním rohu se nachází trochu skrytá Malá Kostelní ulice, přesný protějšek Loudátovy ulice. Vydlážděná a vtěsnaná mezi vysoké domy vede přes dřevěný můstek, přes starou „Pivovarskou lávku“ (*Brausteg*), na Schroffovo náměstíčko.

Dvojici ulic na severním rohu tvoří ulice Spojovací (*Große Kirchstraße; Velká Kostelní*) a Frýdlantská. Ta první běží paralelně k ulici Malé Kostelní, ta druhá doprovází Jeřici v uctivé vzdálenosti severovýchodním směrem. Změnila své jméno, dříve se jmenovala Ulice Ludwiga Thiela.

Šikmo přes náměstí spojovala dlážděná diagonála Libereckou a Žitavskou ulici. S nárůstem automobilové dopravy vytvářely nepřehledné rohy u vyústění obou těchto hlavních dopravních tepen nebezpečné dopravní situace, a již ve třicátých letech tam nejednou došlo ke srážce. Proto byla tato diagonála po roce 1938 vyřazena z provozu a doprava byla svedena do pozvolného oblouku severně kolem náměstí. Na všech čtyřech stranách lemovaly náměstí široké kamennými deskami dlážděné chodníky. Představovaly oblíbenou promenádu během večerů a o nedělních dopolednech. Obzvláště chlapci a děvčata se zde procházeli ve třech nebo ve čtyřech kolem dokola.

Samotná plocha náměstí byla roku 1826 srovnána. Oba skvosty náměstí, kašna („*Riehrbitte*“⁷) a morový sloup (mariánské sousoší), však pocházely již z mnohem starší doby. Kašna původně zajišťovala obyvatelům města čerstvou pramenitou vodu. Z velké kruhové pramenní jímky u prvního Farního příkopu (*Pfarrgraben*) sem vedlo potrubí a využívalo se až do doby výstavby tlakového zásobování pitnou vodou v roce 1911/12. Jak to bývá na všech místech a ve všech dobách, byla nejspíš i naše městská kašna oblíbeným místem setkávání pro všechny ženy a děvečky chodící pro vodu. Vyměňovaly si tam novinky, vedly krátké rozhovory, doprovázené šploucháním vody, která vytékala z potrubí. Roku 1680 dostala kašna krásnou barokní nádrž z pískovce. A když se pak už nepoužívala k zásobování pitnou a užitkovou vodou, stala se z ní kašna okrasná. Skryla se za věncem pečlivě zastřižených kulovitých velkolistých javorů, a snila o dřívějších dobách. Čtyři lavičky pod nimi vybízely znavené či staré kolemjdoucí k poklidnému odpočinku během slunečných chvil, přátele k důvěrným rozhovorům v tajemných večerních hodinách. Úzký travnatý lem, přerušný kamenným schodem, obklopoval pozvolna zvětrávající mech porostlou nádrž kašny. V jejím středu se nad vodní hladinou tyčila skupina kamenů, na níž trůnila vybledlá postava, lidově nazývaná „mokrý Mína“ („*nasse Minna*“). Později byla odstraněna, však také nejspíš nebyla žádným zvláštním uměleckým dílem. Ale z fontány tryskal ještě dlouho její tenký vodní paprsek, než i ten ustal a stará kašna vyschla.

Během rekonstrukce náměstí prováděné Čechy v roce 1960 byla kromě morového sloupu obnovena také kašna. Vodotrysk znovu funguje, ve vodě rejdí zlatí karasi, a staré stromy ještě stojí.

Před radniční stranou náměstí se jako protiklad kašny tyčí barokní morový sloup z roku 1732 s jeho kamennými postavami vysoké umělecké hodnoty. I on je obklopen malou zelenou plochou se stromovím.

Náměstí si žilo svým vlastním životem. Pulzovalo a žilo jako lidské srdce. Valil se tudy proud vozů z hlavních tepen ve směru Hrádek nad Nisou – Žitava, Nová Ves – Frýdlant, Vítkov – Václavice, nádraží – Andělská Hora. Na začátku to byly koňské povozy, později následovaly benzínové kočáry. A stejně jako se potřebovaly napojit kobyly, tak nyní musely také automobily dostat svůj pramen v podobě první benzinové pumpy u Marxova zámečnictví⁸. Pak samozřejmě přišli hbití cyklisté uhánějící přes náměstí. Na dvou prostorných pěkně srovnaných trojúhelníkových plochách, do kterých náměstí rozdělila diagonála, se mohli produčirovat nejmladší dvoukoloví umělci se skvělými zatáčkami a osmičkami.

Náměstí bylo ustavičně plné života díky pěším: nakupující hospodyně, pilní řemeslníci na cestě do dílen, tovární dělníci směřující do práce či odcházející z fabriky, děti na cestě do školy, občané spěchající na radnici, žíznivci, co mají namířeno k pohostinství, obchodníci cestou na poštu, a penzisté na své pravidelné zasloužené procházce.

⁷ Riehrbitte, Röhrbütte – kašna (kád') s trubním přívodem vody.

⁸ Ernst Marx, čp. 142.

Ve zcela určitém směru a v přesně určený čas však náměstí zaplavil téměř pokaždé stejný proud chodců, a to příčně k úhlopříčce náměstí: to když dolů na nádraží dorazil hlavní vlak, odpoledne kolem druhé hodiny nebo večer v šest, anebo předtím ráno, než odjel vlak ve čtvrt na osm. To tudy proudili všichni, co bydleli severně od náměstí, na cestě mezi Frýdlantskou a Střeleckou (Turpišovou) ulicí, napříč náměstím.

Avšak v éře motorizace bylo nádraží už dost stranou, a tak si moderní dopravní prostředky brzy vyhlédly centrum města coby své kotviště. Liberecká omnibusová linka se svým provozem v hodinových intervalech měla vždy jeden svůj vůz zaparkovaný na náměstí. K tomu přišla ještě zastávka žitavské linky. Také autobusy ve směru Nová Ves – Mníšek, stejně jako ty jedoucí k nádraží a do Vítkova, odjížděly z náměstí. To byl tedy nový, ještě čilejší život a ruch na starém náměstí, když se omnibusy naplňovaly a vyprazdňovaly. A když se mluví o lidech na náměstí – to pak přece nemůžeme zapomenout na děti, které náměstí ve všední dny zaplnily veselým rámusem, jezdily na koloběžkách, cvrnkaly kuličky, hrály si na babu (na honěnou).

Svůj vlastní účel však náměstí (*Marktplatz, Tržní náměstí*) plnilo, když se z něho stalo „tržiště“. Během jarmarků (*Jahrmarkt, roční/výroční trh*) bylo náměstí tak zaplněno krámky, a v úzkých uličkách mezi stánky kolem dokola i napříč panovala taková tlačnice, že náměstí nebylo vůbec k poznání.

Poklidněji už to pak probíhalo ve čtvrtek při týdenním trhu. Kdákala tu drůbež v laťových bednách, podsvinčata kvičela na slámě v ohrádkách zakrytých sítí, u zelinářských stánků se nakupovala veškerá zelenina, a když přišel jejich čas, kupily se tu hory pravých lišek, třešní, švestek, borůvek, brusinek a všech možných plodů země.

Ale i každodenně, nejen v den konání trhu, mohly hospodyně na náměstí nakoupit zeleninu a ovoce. Neboť zde blízko vedle sebe stály lákavé a velkým deštníkem zastíněné prodejní stánky „Zelenina – Püschel“ (*Grünzeug – Püschln*) a „Tonl – Hedwig“⁹. Měly své stálé zákazníky díky jejich levnému a vždy čerstvému zboží: jablka, hrušky, třešně, švestky, rajčata, cibule, květák, celer, mrkev, kořenovou petržel a vše ostatní, co se ještě pěstovalo. Někdy se jako třetí do spolku dostavil „Krienworschtl – Wurm“ (uzenář Wurm s křenovými uzenkami) se svou uzenářskou „Worschtl lokomotivou“, a to už pak vlastně nikdo nemohl zemřít hladu, ať to byl vegetarián nebo masožrout, i kdyby jen zůstal sedět uprostřed náměstí, aniž by se musel dobrat k záchrannému břehu okolních domů se spoustou obchodů a restaurací.

Byl tu kdysi hostinec „U černého orla“ (*Zum schwarzen Adler*), krátce nazývaný „*bei dr Wittn*“ (U Wittů, Josefine With). Na stejné straně pak ještě následoval starý hostinec Schütky, lidově nazývaný „*Noldeböxl*“. Kovárna pana Henniga s velkou obloukovou bránou navazovala na obchod s koženým zbožím a ten na obchod s porcelánem. Rohový dům na východě byla pekárna Gustava Heckeho; říkalo se: „*A dr Ecke wuhnt a Becke, dar hejßt Hecke.*“ (Na rohu bydlí pekař, co se jmenuje Hecke.). Byla to taková originální městská postava. Měl imponující vzezření s bělavým knírem a hustým obočím, s hlasitým a zvučným hlasem stával před našima očima coby velitel střeleckého spolku. Jeho vynikající pečivo, ořechové růžky i makové, tvarohové a jablečné koláče šly rychle na dračku. Hotel „Černý kůň“, dnes Městské muzeum, byl starým zájezdním hostincem s velkým dvorem a stájemi. Vedle něj se tyčí radnice z roku 1646 s vjezdem do dvora, který na noc uzavírala laťová brána. Její zdobná fasáda vládla celému náměstí. Kvůli havarijnímu stavu musela být bohužel odstraněna její charakteristická věž a sled dalších událostí zabránil jejímu plánovanému opětovnému vztyčení. Vedle hezkého soukromého domu s balkonem se napojuje jako rohový dům na jihu

⁹ Pravděpodobně Hedvika Lichtnerová, náměstí čp. 225; Tonl = Anton.

cukrářství Simon (*Simon-Zuckerbäcker*). Jak maličký to byl obchůdek, tak znamenité byly jeho cukrovinky: Sultánovy řezy, indiánky, smetanové bezé (pěnové cukroví), Dobošův dort¹⁰, jahodový koláč a mnoho dalšího. Naproti propůjčovala kulturnímu působení a úsilí o vzdělání chrastavských obyvatel zcela viditelný ráz dívčí škola se svou reprezentativní budovou. Vedle obchodu se stříhovým zbožím a drogerie následovalo na této straně náměstí lahůdkářství Iser, později Augustin, s velkolepou nabídkou delikates a nejmoderněji zařízeným obchodem. Řeznictví a pohostinství „U zeleného stromu“ Hermanna Lichtnera, po městě známé díky jeho chutným jelítkům (*Schweißwürste*), dalo celé této straně náměstí název „*Beckfleischers Toni*“. Již ve středověku zde stávaly masné krámy (*Fleischbänke*) řeznického cechu. Vedle krámků s potravinami a obchodu s barvami Josiho Scholze následoval velký rohový dům Okresního zastupitelství. Severozápadní roh náměstí otevíral od ulice Malé Kostelní monumentální Herschelův dům. Nesl balkón a poskytoval prostor pro obchod se stříhovým/metrovým zbožím Josefa Fricka, našeho krajana, který se po vyhnání zvláště zasloužil o sjednocení/shromáždění chrastavských občanů. Jelikož byl neúnavným podporovatelem cyklistického spolku „Střela“ (*Pfeil*; šíp, šipka), nacházel se zde na rohu start a cíl některých cyklistických závodů. Stával tam také jeden ze staromódních litinových hydrantů, kterým se lidově žertovně říkalo „vodní klaun“ (*Wosserpajazz; Wasserbajazzo*), podle jejich tvaru podobnému šaškovi.

K dalším unikátům města patřil také Simon – Flurdl, který se svým bratrem hned vedle Fricka vedl obchod s galanterií. Jim dvěma se říkalo také „Pat a Patachon“, protože jeden byl malý a tlustý, a druhý dlouhý a hubený. Zámečník Marxe provozoval na této straně náměstí svůj prosperující obchod se železářstvím. Dílna se rozprostírala směrem dozadu až k břehu Jeřice. Jeho syn ve třicátých letech s několika přáteli sestrojil větroně, pokřtil je jako „Svahový vítr“ (*Hangwind*), vystavil ho na náměstí, a ze svahu Ovčího vrchu podnikl své první letecké pokusy. Vedle něj měl krejčí Pohl největší oděvní dům na náměstí. Po Schamalově/Šámalově domě následovala lékárna – doložená již od roku 1824 – u vstupu se dvěma širokými zapuštěnými obloukovými vraty. Dalo se tam dobře schovat, pokud člověka na náměstí překvapil liják. Rohový dům na severu, ve kterém byly postupně po sobě umístěny různé obchody s potravinami, kde také jednou sídlil Konzum¹¹ a nyní (1963) je v něm domov pro seniory, uzavírá naší okružní procházku podél čtyř kamenných domovních průčelí na Tržním náměstí.

Co jen všechno už mohlo zažít? Dá se z něj vyčíst celá minulost našeho rodného města, od příchodu osadníků ve 13. století, přes nespočetné pochody vojsk, záplavy, požáry, válečná pustošení, až ke smutným tažením Slezanů, ke kolonám válečných zajatců a k vyhnání roku 1945.

Může pro nás být malou útěchou, když se ve vzpomínkách vracíme na náš „Mort“ (rynek), že i noví páni naší vlasti ponechali jeho kamennou tvář nedotčenou, že je ozdobili zelení, květinovými záhony a lavičkami, opravili kašnu a Mariánský sloup.

A tak zůstává i přes mnohé dobou dané změny, kterým bylo přeci jen vystaveno, naším starým náměstím.

Jeho kameny mluví německy.

¹⁰ Podle maďarského cukráře Josefa DBOSE.

¹¹ Konsumverein – Spolek Konzum, svépomocná hospodářská organizace dělnictva.

Od radnice ke hřbitovu

*Na hřbitově hoří tlumené světlo.
Mrtví odpočívají, neplač.
Ukrytý v zemi dlí počátek,
aby ve zrození povstal.*

Josef Weinheber

Městská nebo obecně prospěšným účelům sloužící zařízení byla v průběhu času podrobena různým proměnám. Pouze radnice a kostel zůstaly odedávna zachovány coby neochvějná centra.

Kromě těchto jsou nám od roku 1560 známy následující občanům našeho města sloužící objekty: *pivovar a sladovna* vedle Pivovarské lávky (*Bräusteg*) na konci Malé Kostelní ulice, *Pastýřský dům* (*Hirtenhaus*) v zahradě za domem č.p. 2 v Liberecké ulici, *drtírna Inu* (*Brechhaus*) 100 kroků za katovnou na Vítkovské cestě (*Wittiger Weg*), *pekařská pec* vpravo na Liberecké cestě (*Reichenberger Weg*). Po roce 1565 k tomu přibýly ještě *šatlava* (*Fronfeste*¹²) a *palírna*, postavené Jiřím Mehlem ze Střelic.

Jak se poměry během čtyř století měnily, ukazuje soupis veřejných budov a zařízení v období před vyhnáním: radnice, katolický farní kostel, evangelická modlitebna, chlapecká škola s městským muzeem, dívčí škola, mateřská škola (bývalá česká škola), domov mládeže, domov pro seniory (bývalý okresní chorobinec), služebna Červeného kříže a knihovna ve staré škole, Führichův dům, chudobinec, Okresní zdravotní pojišťovna, Okresní soud a berní úřad, městská spořitelna, požární zbrojnice, poštovní úřad a nádraží, hřbitov, cvičiště s letní tělocvičnou a ubytováním, sportoviště (současně plocha pro pořádání slavností se slavnostní halou), koupaliště (plovárna).

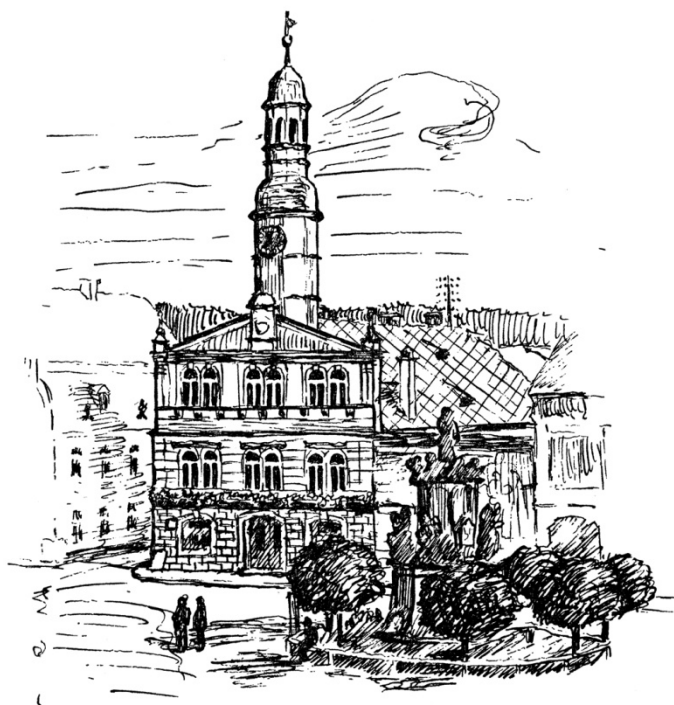
Pokud nejsou podrobně pojednány v jiných kapitolách, mělo by se tak stát v této.

Radnice

Okázalá budova na jihovýchodní straně náměstí, která naň shlíží svým štítem, propůjčuje obrazu městského centra svou charakteristickou tvář. Podle historických vyobrazení na místě nynější radnice stála již v 16. století dřevěná, která však při vypuknutí velkého požáru v roce 1621 podlehla plamenům. Nově vystavěná radnice už roku 1642 vyhořela znovu, načež roku 1646 byla vybudována dnešní kamenná stavba, avšak bez věže. V roce 1683 dostala radnice svou dřevěnou věž, a tato byla roku 1708 vybavena hodinami. Ciferník a hodinový zvon pocházely až z Budína (část Budapešti) a stály 32 guldenů, celá stavba věže potom 148 guldenů. 22. ledna 1737 strhla silná bouřka vršek věže. Když se roku 1826 prohluboval a zvětšoval radniční sklep, našlo se 80 starých mincí. Při požáru, který vypukl v noci 18. července 1855, a jemuž padly za oběť všechny domy na západní straně náměstí, byla radnice opět v nebezpečí, že ji pohltní plameny. Věž a část střechy již oheň zachvátil. Radnice zůstala zachována jen díky odvážnému zásahu kominického mistra Antona Pilze. Po provedení nutných oprav po požáru dostala věž plechovou střechu a nové hodiny, které zhotovil místní hodinář Josef Engel. V průběhu let se věž naklonila a v roce 1886 musela být narovnána vestavěním nového nosníku. Během renovace prováděné v roce 1899 dostala štítová strana architektonické zdobení. Po několika dalších restaurátorských zásazích musela

¹² Fronfeste – objekt na městském opevnění či hradbách, tvrz, sloužící často jako vězení, nebo pro robotu

být věž nakonec v roce 1942 kvůli nebezpečí zřícení stržena. Plánované znovuobnovení se bohužel v důsledku událostí té doby neuskutečnilo. Věžní hlavice je uchována v městském muzeu.

Vnitřní uspořádání radnice muselo být vícekrát přizpůsobeno měnícím se požadavkům městské správy. V roce 1934 tak proběhla vestavba teplovodního vytápění a přestavba dvou bývalých hostinských pokojů radniční restaurace na kanceláře. Také přízemní trakt, nacházející se u Liberecké ulice, musel být přestavěn na dalších 5 úředních místností, a roku 1940 pak i zbylá část pohostinství. První známé právo výčepu piva a pálenky na radnici bylo uděleno roku 1568 Jiřím Mehlem ze Střelic, roku 1620 bylo obnoveno Jindřichem z Černous (*Heinrich v. Tschirnhaus*).

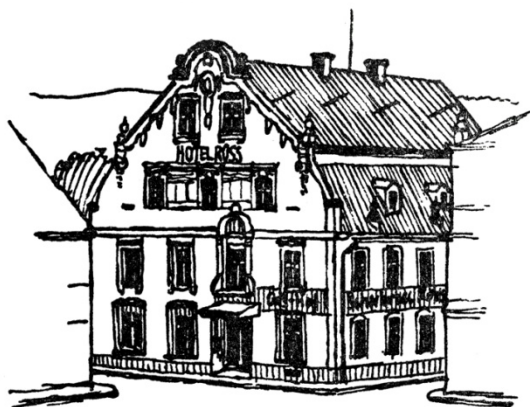
Městské muzeum

Městské muzeum našlo nejdříve místo v několika místnostech nové chlapecké školy. Bylo založeno kolem roku 1900 učitelem a městským kronikářem *Karlem Kumpertem*. Coby podporovatelé a správci muzea se o jeho další rozvoj zasloužili ředitelé školy *Anton Theodor Hönig*, *Josef Thiel* a *Rudolf Sitte*, stavební mistr *Heinrich Möse* a obuvnický mistr a neúnavný opatrovatel místního lidového dědictví a tradic *Josef Siegel*.

V roce 1945 muzeum utrpělo ztráty a bylo poničeno ubytovanými ruskými vojáky. Po vyhnání Němců byl muzeu poskytnut někdejší hostinec „*U černého koně*“, kde o ně vzorně pečuje bývalý řídící učitel chrastavské české školy *Bohumil Honsa*. Jsou zde uloženy mimo jiné následující předměty (1963):

V přízemí je v kůži svázaná městská kronika, v roce 1942 sejmutý vrchlík radniční věže, cechovní pokladny, hornický pohrabáč/škrabka (*Kratze*), kahan (důlní lampa), jakož i portréty významných Chrastavanů.

Další místnost poskytuje prostor pro minerály, preparovaná zvířata, rostliny, ptačí vejce, zkameněliny a podobně.

„Kůň“, nyní městské muzeum

V prvním patře je umístěna bohatá sbírka zbraní: kuše (samostřily), halapartny, husitský palcát, a různé turecké zbraně. V dalších dvou místnostech se nacházejí sbírky mincí, medailí, odznaků, a nádobí ze skla, porcelánu a cínu. Ve třech místnostech jsou uloženy originály chrastavských malířů Wenzela a Josefa

Führicha, Wilhelma Kandlera, Gustava Kratzmanna. Celá chodba v prvním patře je věnována Josefu Führichovi. Další prostory vyplňují církevní památky, cechovní předměty, předměty z Führichova domu, a hudební nástroje. Knihovna obsahuje 1451 inventarizovaných knih, množství německých beletristických děl a mnoho notografií (notových partitur). Jsou tu rovněž uchovány písemnosti městského archivu, spolkových archivů, pergamenové svitky listin a privilegií a Smolná kniha (*Schwarzes Gerichtsbuch*) z roku 1565, jakož i staré spolkové prapory.

Führichův dům

Jedná se o historickou, památkově chráněnou budovu na rohu Führichovy ulice (*Führichgasse*, ul. Víta Nejedlého) a Führichova náměstí (*Führichplatz*, Führichův park) v blízkosti Jeřice. Tam prožil své mládí malíř Josef rytíř von Führich. Není to jeho rodný dům, neboť ten shořel roku 1802, když jemu byly dva roky. Na stejném místě postavil Josefův otec, Wenzel (Václav) Führich, ještě téhož roku dodnes beze změny stojící současný dům. Svým způsobem stavby dokládá svědectví o tom, jak dobře mohla většina domů v našem městečku za starých časů vypadat. Ve své spodní části jde o roubenou stavbu (*Blockwandbau*) ze stářím zčernalého dřeva, která v horní části přechází do hrázděné konstrukce (*Fachwerk*). Nápis na jednom vnitřním trámu oznamuje: „Postaveno 1802, vztyčeno 29. července, Wenzel Führich.“ (*Erbaut 1802, gehoben den 29. July Wenzel Führich*). Po dřevěných schodech se přijde do Führichových pokojů v prvním patře, dochovaných v jejich původním stavu. Malby pokrývající stěny prvního pokoje ukazují cizokrajný přístav s palmami a orientálními zříceninami. Zásuvky staré komody ochraňují písemnosti Václava Führicha, jakož i mědirytiny, barvy a štětce Josefa Führicha.

Další skříňka obsahuje množství skic a návrhů, jen zčásti od Josefa Führicha. Ve druhé větší místnosti můžeme spatřit obraz „Smrt sedmi makabejských bratří“. U ostatních obrazů, mezi nimi také u obrazu Václava Führicha, není jisté, jestli pocházejí z rukou mistra, jelikož se o malířství pokoušela také jeho sestra Marie. V jedné z vestavěných skříní v tomto pokoji se také nachází knihovna se značným počtem lékařských písemností. Kufr pak obsahuje nejranější pokusy umělce, jednoduché figurky do betlémů - které však již jeho talent prozrazují -, a kromě toho ještě různé dokumenty a dopisy.

Führichův dům zvenku nesl pamětní desku s následujícím nápisem: „Svému čestnému občanovi, malíři historické kompozice Josefu rytíři von Führich, tuto pamětní desku na jeho rodném domě věnuje město Chrastava. 1879.“ Město vždy ctilo památku svého

nejslavnějšího syna. Správcem Führichova muzea byl po dlouhá léta městský tajemník Hermann Knesche, posledním pak obuvnický mistr Josef Siegel. S mimořádným nadšením se věnoval dědictví velkého umělce, dokázal ze soukromého vlastnictví získat originály Führichových figurek a v jednom pokoji opět postavit pravé Führichovy jesličky. Další místnost zařídil jako starou chrastavskou soukenickou jizbu a položil tak základní kámen ke sbírce a expozici místních dějin.

Také po roce 1945 zůstalo toto pamětní místo v podstatě nedotčeno, pouze pamětní deska se ztratila.

Domov mládeže

Po požáru hostince „U loveckého rohu“ (*Zum Jägerhorn*) na Vítkovské ulici v roce 1942 zřídilo na tomto místě město v úzké spolupráci s organizací mládeže v následujícím roce příkladný, moderně zařízený domov mládeže. Bylo zde po dvou klubovnách vždy pro chlapce a dívky, ve kterých byly pořádány klubovní večery. V podkroví se nacházela kancelář správce a hovorna s rodiči, v přístavbě čtyři prostorné kutilské dílny. Při problémech s materiálem a při nedostatku pracovních sil zapříčiněných válkou bylo husarským kouskem tuto stavbu uskutečnit a zajistit solidní vybavení. Zvláště sympaticky působil nábytek ze světlého modřínového dřeva s přírodní lazurou.

Tělocvičny a sportoviště

Nejdůležitější oporou tělesné výchovy v našem městě byl Německý tělovýchovný spolek (*Deutscher Turnverein*). V 19. století provozoval hodiny tělocviku v různých hostincích (Zlatý lev, Radnice, Císařská koruna), od r. 1881 v tělocvičně pozdější dívčí školy na náměstí, od r. 1876 také na letním cvičišti v Kandlerově ulici (dnes Muzejní ul.). V roce 1924 spolek získal pozemek u staré Vítkovské cesty nad Pollackovým rybníkem až po cestu ke mlýnu ve křoví¹³, celkem 16 280 m² za 44 000 korun a brzy nato protěžší svah za 500 korun. Roku 1925 byla zahájena stavba zdejšího *cvičiště* trvajícím přibližně 10 let a z velké části provedená díky dobrovolné a bezplatné práci členů spolku. Regulace Vítkovského potoka zrealizovaná v letech 1931/1932 přinesla další zlepšení prostorových podmínek. V r. 1932 zde mohl být zahájen letní provoz. Ve stejném roce byla zahájena stavba 30 m dlouhé a 10 m široké letní tělocvičny. Zahrnovala nářadovnu, sprchy a toalety a v 1. patře spolkové prostory pro schůze a společenské večery. Na to navazovala 200 m² velká, zepředu otevřená letní tělocvična. Celá stavba stála 80 000 korun. Na straně proti nové Vítkovské ulici navazoval, oddělen jen napřímeným Vítkovským potokem, prostor Dělnického tělovýchovného a sportovního spolku (*Arbeiter Turn- und Sportverein*). Mezi oběma spolky panovaly vždy dobré vztahy. Při velkých akcích byl potok překryt a tento prostor navíc pronajat. V roce 1932 ale mohla být za 20 000 korun přikoupena i tato 6000 m² velká plocha. Terasy u staré Vítkovské silnice nabízely místo pro přibližně 4 000 diváků.

V r. 1936 se uskutečnila další dostavba areálu, kde byl prostor pro několik hřišť na házenou a odbíjenou (*Faustball*, *Fistball*) a kde se samozřejmě také nacházely běžecká dráha a doskočiště na lehkou atletiku a místo ke cvičení na nářadí. Chrastava tak vlastnila jedno z největších sportovišť v celé Ještědsko – jizerské župě.

Na velké *Střelnici* (*Schützenplatz*) ve Střelecké zahradě (*Schützengarten*) měl Chrastavský sportovní spolek (*Kratzauer Sportverein*) své *fotbalové hřiště*. Prostorné místo bylo ze dvou

¹³ Strauchmühle; „Mlýn ve křoví“, popř. Strauchův mlýn.

stran oplocené, díky navážce z černé škváry dobře zpevněné a bylo zde možno hrát za každého počasí.

V přední části areálu Střelnice se ještě nacházela také oplocená, velkými kaštany zastíněná zahradní terasa restaurace Střelnice (*Schützenhaus*) a velký *slavnostní stan* z masivního dřeva, schopný pojmut 2 000 lidí. V přístavbě roku 1886 nově zřízené restaurace Střelnice byla umístěna *střelnice*. Palebné pole se rozprostíralo přes velkou, poněkud bažinatou louku vedle fotbalového hřiště. Terče byly postaveny na úpatí Střeleckého vrchu. Tuto louku za slavnostním stanem bylo také možno nechat zaplavit vodou. Po desetiletí sloužila v zimě jako *kluziště*.

V roce 1893 byl mezi starou Vítkovskou cestou a Vítkovským potokem založen městský *koupací rybník* (*Badeteich*; staré koupaliště). Byl vzdálen 20 – 30 minut od města. Vedla tam pěkná jabloňová a třešňová alej. Čtyřúhelníkový bazén rozdělený na část pro plavce a neplavce byl lemován živým plotem. Byl idylicky ukryt v lesíku. Tam kdysi učitel Kumpert učil své chovance plavat a oba staří plavčíci - Bergmann, nazývaný Flachsl, a Gustav Lichtner, se starali o pořádek a dohlíželi na čas koupání vyhrazený odděleně pro muže a ženy. Jen ve středu, v sobotu a v neděli bylo rodinné koupání. Na jedné straně stály dřevěné kabiny na převlékání. U okraje bazénu byly zapuštěny železné nosníky pro výuku plavání, kterou později vedl Oskar Trübel.

Roku 1934 město koupilo bývalý tovární rybník firmy Pollack na rozcestí staré a nové Vítkovské silnice. Do roku 1935 zde bylo v souvislosti s regulací Vítkovského potoka vybudováno krásné *koupaliště*, jehož výhodou navíc bylo, že navazovalo přímo na velké cvičiště. Koupaliště mělo šestimetrovou skokanskou věž, čtyři padesátimetrové závodní plavecké dráhy, potřebné sprchy a převlékárny, kantýnu a odpočinkovou louku. Otevření se konalo ve spolupráci s místními tělovýchovnými a sportovními spolky. Na našem pěkném koupališti mnozí z nás, zvláště pak mládež, strávili hodiny při odpočinku, ale také tělesným utužováním, a bylo zde k vidění také mnoho soutěží. Jméno ve vodních sportech si udělal zvláště chrastavský spořitelní úředník Fritz Leutelt.

Hřbitov

Starý hřbitov u kostela byl zrušen v roce 1866. Zmizely také zbytky obvodových zdí a valů, které nechal v době husitské postavit Mikuláš z Kajšperka (*Nikolaus von Keuschberg*). Tento starý hřbitov připomínají již jen náhrobní kameny zapuštěné do zdi naproti faře.

Nový hřbitov vznikl na nádherném místě na výšině jihovýchodně od města, navazujíc na plošinu Hradního vrchu (*Burgsberg*). Byl obklopen cihlovou zdí, před kterou stálo několik skupin stromů a lavičky k odpočinku. Vchod střežila velká kovaná brána. Nechyběla ani márnice s „umíráčkem“ ve střešní věžičce (sanktusník). Uprostřed se tyčil jednoduchý kříž, hlavní cesty byly obklopeny alejemi. V horní části hřbitova byly umístěny okázalé hrobky a urnový háj. Původní plocha ale již brzy nestačila a hřbitov musel být rozšířen směrem na severovýchod o téměř stejně velké území, které bylo nejprve obehnáno laťkovým plotem. Tak našli naši mrtví důstojné místo odpočinku, o které bylo vždy velmi dobře pečováno, působilo udržovaně, a především na svátek Všech svatých a na Dušičky vypadalo velmi posvátně. K nejotřesnějším dojmům každého z Němců, kteří dnes navštíví starou vlast, patří, když nalezne hroby svých předků, kteří prolévali svůj pot za tuto zemi, zpustlé a zaplevelené.

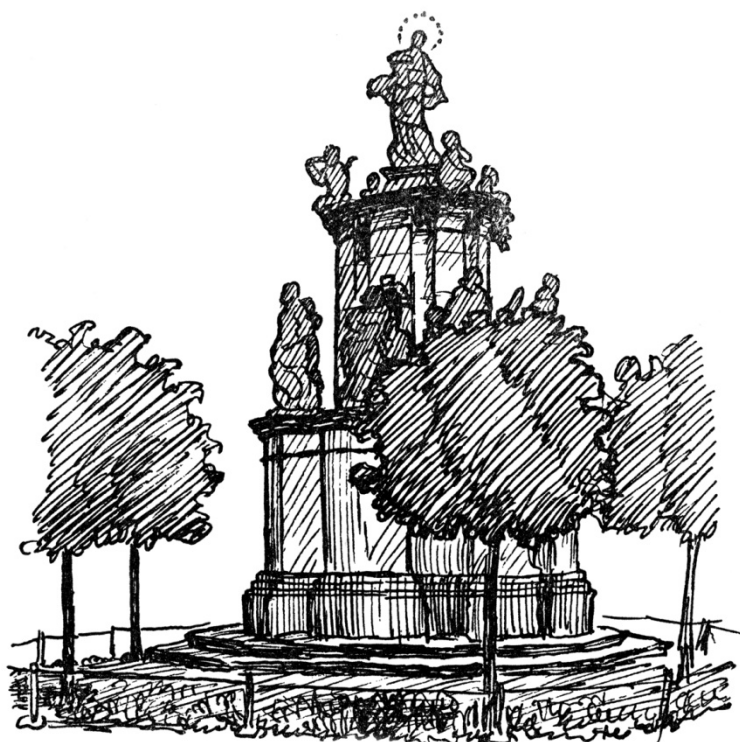
Kamenní svědci německé minulosti

*Nehybně ční na modravém rybníce
rákos, zmlkl navečer drozd.
Ó, tehdy i ty skloň čelo
před zvětralým mramorem
svých předků.*

Georg Trakl

Morový sloup

Naší umělecky a historicky nejcennější památkou je *mariánský* nebo *morový sloup* na náměstí. Postaven byl roku 1732 v době tehdy zuřícího moru. Náklady ve výši 727 fl. (florinů – guldenů, zlatých) pokryla sbírka. Hlavní postavu a korunu pískovcového památníku představuje Bohorodička. U jejích nohou na rozích římsy nástavby ve tvaru kaple sedí andělíčky držící symboly panenskosti: závoj, roh hojnosti s růžemi, lilie a zrcadlo. Postavy svatých v životní velikosti na podstavci jsou rozeznatelné podle jejich znamení jako Jan Nepomucký, Josef, Sebastián, Václav, Vít, Florián, Vavřinec a Antonín. Obvod památníku činí 13 m, výše podstavce 2,28 m, výška nástavby 3,28 m, celková výška 7 m.

Sochařské provedení ukazuje na vynikajícího mistra. Je považováno za jisté, že pocházel ze školy slavného pražského barokního sochaře *Matyáše Brauna*, který mimo jiné vytvořil sochy na Karlově mostě a portál Clam – Gallasova paláce.

Město vždy dbalo o zachování tohoto uměleckého díla a v letech 1832, 1881 a 1902 jej restaurovalo. Jak se proslýchalo z naší staré vlasti, vznesl údajně zemský památkový úřad protest vůči odstranění mariánského sloupu, které mělo být plánováno po roce 1945, a zasadil se o renovaci pražskými štukatéry v roce 1960.

Barvířská kaplička (*Färberkapelle*)

Na pěší cestě z Chrastavy na Bedřichovku, na staré Liberecké cestě, se prochází kolem malé kamenné a šindelem zastřešené *polní kapličky*. Svě jméno má podle barvíře látek na černo (*Schwarzfärber*) a městského radního *Josefa Mäusela*, který ji nechal postavit r. 1715 k počtě Panně Marii.

Ukřívá obraz bolestné Matky Boží, který olejem na dřevě r. 1811 namaloval pozlacovač (*Goldstaffierer*) *Michael Kandler*, otec akademického malíře Wilhelma Kandlera. Střechu kaple zdobí umělecky kovaný latinský kříž s letopočtem.

Jak zmiňuje zápis v pozemkové knize z roku 1772, měli se majitelé pozemku, na kterém kaple stála, a také majitelé sousedních pozemků starat o její údržbu. Jako poslední nechal malou starobydlou kapličku zrestaurovat městský radní Wenzel Neumann společně se sousedy. Byla stržena po roce 1945. Kandlerův obraz je uložen v muzeu.

Staré náhrobky na hřbitovní zdi u kostela

Pro místní dějiny mají význam *náhrobky* odstraněné r. 1723 z interiéru kostela a osazené do zdi starého hřbitova. Nápisy na nich jsou zde uvedeny, pokud jsou čitelné:

„Christof z Hobergu a Kunratic (*Kunnersdorf*). LP 1586, 20. září v Bohu blaženě na Růžku (*Honecke, Hoheneck*) zesnul.“ Na tomto pomníku jsou vidět kromě reliéfu rytíře ještě čtyři erby. „R. 1683.“ (ostatní nečitelné).

„Zde leží pohřben Caspar Wentzel (Menzel), kapitán (hejtman) Trautmannsdorfského panství Grabštejnského, tak jak 1. února 1652 v Bohu blaženě zesnul, ve věku 45 let.“

„1649, 30. srpna v Bohu zesnula Caspara Wentzela manželka Anna Marie ve věku 33 let 20 dnů; předešel jí její syn Kamill Johann Maximilian, starý 16 týdnů.“

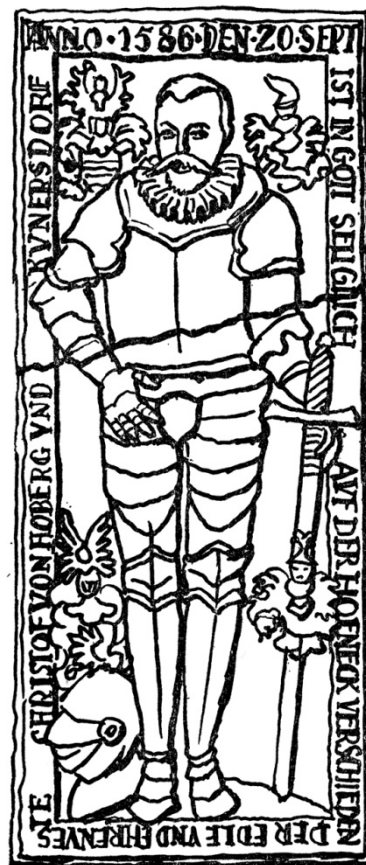
„Zde pod tímto kamenem odpočívá rytíř Johann von Nostitz, Neukirch, byl narozen 1584, zemřel v městečku Chrastava LP 1646, svůj celý život tedy dovršil na 62 let, ať jeho duši přijme Bůh ve svém království.“

„Theresia von Puteani ...“ (ostatní nečitelné).

„Památník Johanna Schirera z Waldtheimu, c. a k. pohraničního celního inspektora a výběrčího daní v Chrastavě. 3 děti, zesnulé v letech 1662, 1671, 1678“.

„Památník čtyř dětí kantora (jméno nečitelné) zesnulých 1672, 1677, 1679 a 1684.“

„Hodie mihi, cras tibi (dnes mě, zítra Tobě). 1655, 31. března v Bohu blaženě zesnul velevážený rytíř a pán Johann von Heistern, Pán na Nové Vsi, Mlýnici a Víscce, její nejjasnější knížecí výsosti z Neuburgu komorní rada, ve svém věku 74 let. LP 1670, 29. července v Bohu blaženě zesnula urozená paní Sibilla von Heister rozená von Gaenssein, ve svém věku 75 let. Bůh buď milostiv těchto duší.“

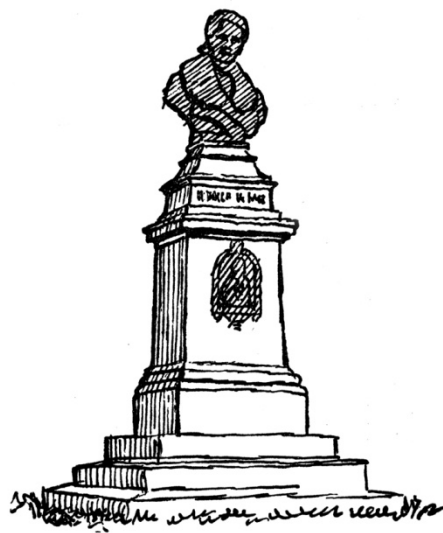
Náhrobní kámen na hřbitovní zdi

Uschována je také ještě kamenná deska původně osazená na již odstraněné severní hřbitovní zdi s erbem Trautmannsdorffů a písmeny „AMGZT 1651“ (Adam Mathias Graf zu Trautmannsdorff (Adam Matyáš hrabě z Trautmannsdorfu).

Führichův pomník

Před chlapeckou školou se uprostřed pěkného parku tyčil Führichův pomník. Bronzová busta malíře, podle návrhu vídeňského profesora Karla Kundmanna, stála na podstavci z modré žuly, která pocházela z kamenolomu ve Fojtce a byla darována Franzem hrabětem Clam – Gallasem. Na přední straně podstavce byla jako reliéf umístěna symbolická postava víry.

Podnětem pro zřízení tohoto pomníku byla v roce 1885 uspořádaná *Führichova výstava*. Její čistý zisk tvořil základ fondu na pomník. 7. srpna 1898 se konalo slavnostní odhalení. Pomník stál 10 000 rakouských korun. Po roce 1945 byl Čechy odstraněn. Führichova busta je od té doby uchována v muzeu. Před chlapeckou školou nyní stojí pomník českého spisovatele.

Führichův pomník

Jahnův a Schillerův pomník

Malé, trojúhelníkové prostranství na Nádražní ulici¹⁴ neslo původně jméno císaře Josefa II. Zde se nacházel bludný balvan s pamětní deskou tomuto lidovému císaři, která musela být po 1. světové válce odstraněna. V roce 1925 byla na kámen umístěna plaketa Friedrichu Ludwigu Jahnovi a také prostranství (náměstí) bylo nově pojmenováno po tomto nestorovi německého tělocvičného umění. Po r. 1945 zmizel i tento pomník.

Ve Střelecké zahradě na rohu Soudní a Henleinovy ulice¹⁵ stál v malém parčíku se dvěma lavičkami poněkud ukrytý Schillerův pomník, který připomínal velkého německého básníka.

Pomník vojákům padlým roku 1866

Stál v rondelu (kruhovém záhonu) naproti portálu kostela. Místní spolek pro udržování válečných pomníků v politickém okrese Liberec jej vybudoval k počtě prvních, zde roku 1866 padlých vojáků. Na podstavci v renesančním stylu, který spočívá na kamenném základu, se tyčí čtyřstranný obelisk, na jehož přední straně je umístěn reliéf anděla míru držícího erby Rakouska a Německa a u jeho nohou se nachází symbol válečného běsnění (furie, *Kriegsfurie*). Nad andělem míru je v reliéfu umístěna císařská koruna, která musela být za ČSR odstraněna a byla uložena v městském muzeu. Pomník zhotovil chrastavský sochař August Burde podle návrhu profesora Gerharta z Liberce. Kámen daroval hrabě Clam – Gallas. Pomník stál 5000 korun. Slavnostní odhalení se konalo 29. června 1899 za přítomnosti prince Schaumburg – Lippe. Přední strana podstavce nese následující nápis: „Čestné památce v tažení 1866 padlých a zde pochovaných vojáků: DEL BON Angel, pěšák c. a k. pěšího pluku

¹⁴ Prostranství naproti Domu hasičů.

¹⁵ Roh Revoluční ulice.

velkoknížete Michaela č. 26; – husar neznámého jména c. a k. husarského pluku hraběte Radeckého; – fyzilír (mušketýr) neznámého jména královského pruského fyzilírského pluku č. 27. (Tito tři vojáci leželi na starém hřbitově, pochováni nedaleko pomníku.) Postaven v roce 1898, v 50. roce vlády jeho Veličenstva císaře Františka Josefa I. – Spolkem pro válečné památníky politického okresu Liberec.“

Zadní strana podstavce nese nápis: „V polním tažení padli r. 1866 do Chrastavy příslušející Josef Nentschel, kadet rotmistr c. a k. pěšího pluku svobodného pána z Wernhardtu č. 16; – Heinrich Mahrle, rotmistr c. a k. pěšího pluku hraběte Degenfelda č. 36; – Franz Sitte, svobodník c. a k. pěšího pluku hraběte Degenfelda č. 36; – Wenzel Schneider, myslivec v c. a k. batalionu polních myslivců č. 1; – Wenzel Amtsbüchler, pěšák v c. a k. pěším pluku hraběte Degenfelda č. 36; – Josef Gahlert, pěšák v c. a k. pěším pluku č. 36.

(Franz Sitte se narodil na Bedřichovce, Wenzel Amtsbüchler v Andělské Hoře, místo narození ostatních padlých je Chrastava.)

Po 1945 nechali Češi tento památník strhnout. Podstavec nyní stojí na novém hřbitově jako památník Rusům padlým ve 2. světové válce.

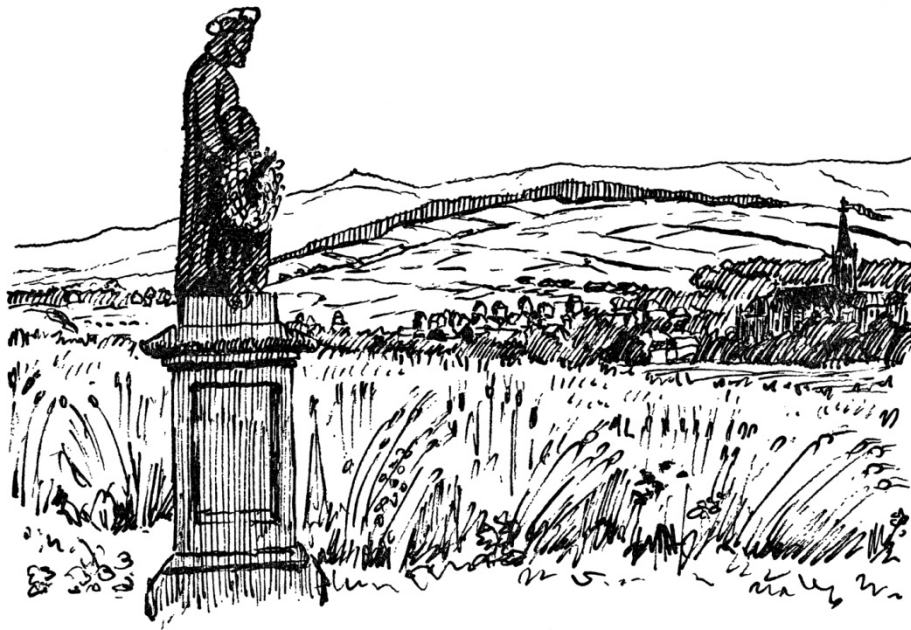
Památník vojákům 1. světové války

Obce Chrastava a Horní Chrastava postavily roku 1925 svým 222 padlým důstojný pomník. Znázorňoval v kolenech podlomeného umírajícího vojáka, obklopeného půlkruhem sloupů s vytesanými jmény mrtvých.

Návrh a jeho realizace pocházely od sochaře Hoffmanna z České Lípy. Památník se tyčil uprostřed zeleně před jižní stranou kostelní lodi a byl obklopen vysokými konifery. Ze Školní ulice vedly k památníku žulové schody. Zde se každoročně po bohoslužbě při chrastavských slavnostech konala vzpomínka na mrtvé za účasti všech spolků. Také tento pomník byl po r. 1945 odstraněn. Na jeho místě od té doby stojí dřevěný kříž bez nápisu. Kamenná zídka se sloupovím je ještě zachována, jména mrtvých jsou otesána.

Polní kříže na chrastavských nivách

Množství křížů stálo kolem města na polích, jako např. na Tatrachu, na Střeleckém vrchu, na Jílovém vrchu (*Lehmberg*), nad Tandlerovým potokem (Chrastavský potok), za hřbitovem, za Kloboučnickou lípou (*Hutmacherlinde*), západně od cesty na Vysokou, u cesty na Panenskou Hůrku, na Bílokostelecké ulici, u cesty na Novou Vísku a za sedlákem Schillerem. Kříž u Liberecké silnice nedaleko odbočky do Machnína byl znám jako Marxův nebo Markusův kříž (*Marxekreuz*, *Markuskreuz*). V polích severně od města stála socha sv. Josefa. Velmi známá byla socha sv. Jana na návrší Andělohorské Kostelní cesty (*Engelsberger Kirchweg*, Ještědská ul.), jmenovalo se to tam „U Jána“ („*am Gehanse*“). Tento Jan z Nepomuku původně stál na jednom starém kamenném mostě přes Nisu. Most byl postaven naším městem r. 1767 po povodni, aby bylo opět obnoveno spojení s Andělskou Horou. Později byl tento most stržen a na jiném místě postaven kovový most přes Nisu do Andělské Hory. Druhá socha Jana Nepomuckého se tyčila naproti staré škole.

Socha svatého Josefa

Sečteno a změřeno

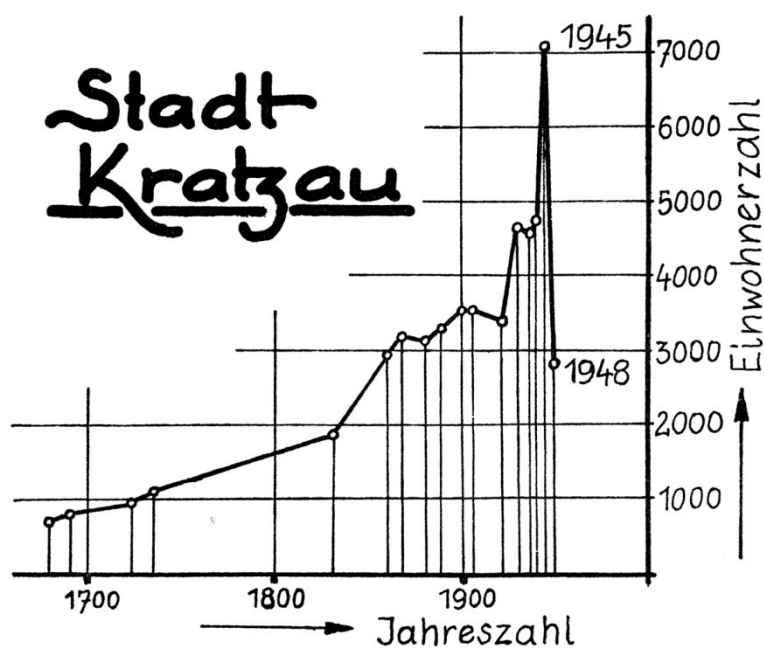
*Duši naší domoviny,
jsme si s sebou za hranice vzali.
Zemi mrtvou jsme tu zanechali.
Rudolf Lodgman z Auen*

V zrcadle čísel můžeme vidět, jak se naše město rozvíjelo. Údaje z raných dob jsou z pochopitelných důvodů velmi sporé.

Počet obyvatel

1535	bylo v Chrastavě 50 hostinských, čímž jsou míněni majitelé domů s právem vařit pivo
1560	112 domů, 60 řemesníků
1562	četala třetina města, která patřila panu Kryštofovi z Donína (<i>Christoph v. Dohna</i>), 30 majitelů hospodářských usedlostí. Vezmeme-li v úvahu, že všechny tři části byly stejně velké, tak se dostaneme k počtu 90 vlastníků.
1586	130 majitelů domů
1653	77 majitelů domů (Projevily se ztráty z 30. leté války!)
1657	424 obyvatel starších 12 let
1679	714 obyvatel
1691	829 obyvatel
okolo 1700	Chrastavská farnost četala 2175 duší
1723	923 obyvatel
1737	1061 obyvatel ve 163 domech
1812	257 domů

- 1834 278 domů, 1889 obyvatel
1860 349 domů, 2960 obyvatel
1869 349 domů, 3200 obyvatel
 96 domů, 680 obyvatel – Horní Chrastava
 96 domů, 620 obyvatel – Dolní Chrastava
 17 domů, 86 obyvatel – Chrastavská Nová Víska
 8 domů, 59 obyvatel – Vysoká
1880 329 domů, 3112 obyvatel
1890 347 domů, 3250 obyvatel
1900 353 domů, 3505 obyvatel
 854 obyvatel – Horní Chrastava
 826 obyvatel – Dolní Chrastava
1905 395 domů, 3505 obyvatel – z toho 3395 katolíků, 67 protestantů,
 16 židů, 3 starokatolíci, 24 bez vyznání
1921 464 domů, 3358 obyvatel
 855 obyvatel – Horní Chrastava
 1045 obyvatel – Dolní Chrastava
1930 4639 obyvatel
 820 obyvatel – Horní Chrastava
1933 4640 obyvatel (85% Němci)
1936 754 domů, 4583 obyvatel
1938 asi 4600 obyvatel
1939 asi 4700 obyvatel
1943 počet obyvatel převýšil 7000
1944 bylo zastoupeno 18 národností, v témže roce byl počet domácích obyvatel
4340 (bez zahraničních dělníků, válečných zajatců a dalších lidí v táborech)
- 1.5.
1945 7056 obyvatel, z toho 3990 mužů a 3066 žen (podle českých údajů
z roku 1948)
Podle státní příslušnosti byl tento počet rozložen takto:
Němci 5284, příslušníci protektorátu 277 (= Češi), Rusové 305, 1 Bulhar,
Poláci 44, Slováci 39, Chorvati 38, Litevci 82, Rumuni 8,
ostatní cizí státní příslušníci 726.
- 1.1.
1948 2818 obyvatel, z toho 1348 mužů a 1470 žen
Podle národností: Češi 2435, Slováci 147, Němci 177, Rakušané 15,
ostatní 44

Město Chrastava (rok/počet obyvatel)

Počet živností od roku 1902

	Chrastava	Dolní Chrastava	Horní Chrastava	Celkem
Živnostenské a průmyslové podniky	365	45	41	451
Domácí živnosti	57	---	15	72
Zemědělské podniky	87	46	58	191
	509	91	114	714

Velikost plochy katastru (1905)

Chrastava	394 ha	48 a	98 m ²	(685 jiter 760 čtverečních sáhů)
Dolní Chrastava	302 ha	45 a	96 m ²	(525 jiter 1482 čtverečních sáhů)
Celkem	696 ha	94 a	94 m ²	
Horní Chrastava	528 ha	51 a	45 m ²	(918 jiter 723 čtverečních sáhů)

Sousední obce

Pět přímo hraničících sousedních obcí

Světová strana sever	Obec (počty obyvatel v závorce)	Příslušející části obce	Počet obyvatel (sčítání lidu 1900)
	Dolní Vítkov	Polní třídirna (Feldsieberei) ¹⁶ Liškárna (Heidelade)	565

¹⁶ Osada pod bývalým kravínem „500“.

východ	Horní Chrastava (743)	Chrastavská Nová Víska (64) Vysoká (47)	854
západ	Bílý Kostel n.N. (1365)	Panenská Hůrka (150) Pekařka (85)	1600
západ	Andělská Hora (610)	Rokytnice (<i>Eckersbach</i>) (108)	7018
jih	Machnín (957)	Bedřichovka (245) Karlov pod Ještědem (335) Hamrštejn	1537
Pět dalších sousedních obcí			
sever	Horní Vítkov	Výhledy (<i>Gickelsberg</i>)	630
severozápad	Václavice (1425)	Uhelná (185)	1610
severozápad	Grabštejn	-----	209
jih	Kryštofovo Údolí	-----	883
jih	Novina	Haudorf ¹⁷	353

Soudní okres Chrastava v číslech

1900 26 693 Němců (99,1%), 258 Čechů (0,9%), celkem 26 951 obyvatel,
z toho 95,8 % římských katolíků, 3,3% evangelíků, 0,9 % ostatních.

Počet obyvatel:	1.12.1930	16.2.1921
Chrastava (<i>Kratzau</i>)	4639	3358
Hrádek nad Nisou (<i>Grottau</i>)	4201	3891
Donín (<i>Dönis</i>)	2131	2005
Loučná (<i>Görsdorf</i>)	2060	2066
Machnín (<i>Machendorf</i>)	1875	1776
Bílý Kostel nad Nisou (<i>Weißkirchen</i>)	1652	1557
Nová Ves (<i>Neundorf</i>)	1549	1587
Václavice (<i>Wetzwalde</i>)	1500	1520
Chotyně (<i>Ketten</i>)	1262	1094
Dolní Chrastava (<i>Unter – Kratzau</i>)	-----	1045
Dolní Suchá (<i>Nieder – Berzdorf</i>)	928	893
Oldřichov na Hranicích (<i>Ullersdorf</i>)	891	921
Kryštofovo Údolí (<i>Christofsgrund</i>)	844	731
Horní Chrastava (<i>Ober – Kratzau</i>)	820	855
Andělská Hora (<i>Engelsberg</i>)	680	744
Horní Suchá (<i>Ober – Berzdorf</i>)	543	510
Dolní Vítkov (<i>Nieder – Wittig</i>)	535	574
Horní Vítkov (<i>Ober – Wittig</i>)	486	498
Novina (<i>Neuland</i>)	310	290
Grabštejn (<i>Grafenstein</i>)	186	187
Celkem	27 092	26 102

¹⁷ Údolí za železničním viaduktem; asi možno přeložit jako „Vysekaná ves“ nebo „Kout“.

Všelijaká „nej“

nejvyšší bod:	Černá hora v Ještědském pohoří 806 m
nejnižší bod:	údolí Nisy na hranicích se Saskem 237 m
nejvyšší místo Jizerských hor v soudním okrese:	Vysoký (<i>Hohenwald</i>) 639 m
nejdelší vesnice:	Václavice (více než 5 km)
největší město:	Chrastava
největší vesnice:	Donín
nejmenší vesnice:	Grabštejn
nejmenší osada:	Vysoký
nejvýše položená obec:	Novina
nejníže položená obec:	Loučná
nejstarší obec:	Hrádek nad Nisou
nejsevernější bod:	saské hranice severně od Horního Oldřichova na Hranicích
nejjižnější bod:	Ještědský hřeben mezi Výpřeží a Malým Ještědem
nejzápadnější bod:	saská hranice v Lužických horách, západně od Dolního Sedla (<i>Spittelgrund</i>)
nejvýchodnější bod:	v místě Löchelgrund ¹⁸ , východně od Novoveského vrchu (<i>Neundorfer Steinberg</i>) mezi Krásnou Studánkou a Mníškem

Počty obyvatel soudního okresu Liberec

	1.12.1930	16.2.1921
Horní – Růžodol (město)	6553	5794
Vratislavice (městys)	6514	5058
Rochlice (město)	6098	5339
Ruprechtice (městys)	4513	3686
Růžodol I (městys)	4156	3623
Starý Harcov	4037	3070
Vesec (městys)	3574	3563
Františkov	2695	2399
Hodkovice (město)	2448	2581
Stráž nad Nisou (<i>Alt – Habendorf</i> , městys)	2440	2244
Nové Pavlovice	2337	1894
Doubí	2289	1655
Staré Pavlovice	1908	1516
Janův Důl	1531	1689
Oldřichov v Hájích (<i>Buschullersdorf</i>)	1505	1310
Dolní Hanychov	1420	1172
Radčice	1369	1233
Mníšek (<i>Einsiedel</i>)	1336	1237
Bedřichov	1248	1216

¹⁸ Dnešní osada Na Americe.

Dlouhý Most	1191	1103
Hraničná	1177	1060
Jeřmanice	1112	986
Horní Hanychov	1024	964
Krásná Studánka	995	994
Kateřinky	827	874
Ostašov	799	621
Fojtka (<i>Voigtsbach</i>)	719	793
Pilínkov	540	277
Karlinky	500	446
Pelíkovice	451	419
Kunratice	402	343
Záskalí	381	402
Rudolfov	360	357
Minkovice	352	254
Svárov	276	268
Šimonovice	224	162
Javorník	171	173
Hluboká	111	82
	<hr/>	<hr/>
	Celkem	
	69 583	61 757

Počet obyvatel		
politického okresu Liberec	96 675	87 859
Počet obyvatel města Liberce	38 525	36 350
Plocha zemského okresu Liberec	337,33 km ²	
Plocha správního obvodu města Liberce	6,16 km ²	

Co o Chrastavě říká lexikon

Meyerův konverzační lexikon (Meyers Konversations – Lexikon, Lipsko 1877): Kratzau (česky Chrastava) město v českém okresním hejtmanství Liberec, na Jeřici a na železniční trati Žitava – Liberec, s okresním soudem, novým gotickým kostelem (z roku 1868), továrnou na sukno, továrnou na výrobu dek z ovčí vlny a flanelu (obě vybaveny přádelnou), výrobou (pletárnou) punčoch, orleansovou tkalcovnou, přádelnou bavlny, výrobou flašinetů a s 3959 obyvateli (1869).

Meyerův lexikon (Lipsko 1927): Kratzau (česky Chrastawa), město v severovýchodních Čechách, (1921) 3358 většinou německých obyvatel, poblíž hranic se Saskem, na trati Liberec – Žitava, má okresní soud a jako celé okolí čilý textilní průmysl.

Velký Brockhaus (Lipsko 1931): Kratzau, česky Chrastawa, město v okrese Liberec, v severních Čechách, severně od Ještědského pohoří, 306 m nad mořem na trati Liberec – Žitava, má (1921) 3430 většinou německých obyvatel. Okresní soud, gotický kostel, mariánská socha 1732, pomník malíře Führicha, muzeum, soukenický průmysl, přádelny ovčí vlny a tkalcovny, barvírna, stavba varhan.

Nový Herder (Der Neue Herder, Freiburg 1949): Kratzau, česky Chrastawa, českosl. prov. hlavní město v severních Čechách (*Nordböhmen*) 1939 4700 obyvatel, textilní průmysl.

Velký Brockhaus (Wiesbaden 1955): Kratzau česky Chrastawa, město v severních Čechách, Českosl., 306 m nad mořem s (1948) 2800 čes. (1938: 4600 většinou německých) obyvatel, okresní soud, gotický kostel, mariánská socha (1732), textilní průmysl, stavba varhan.

Komentář: Vidíme, že ne vše, co je v lexikonu uvedeno, souhlasí; počty obyvatel se liší; údaj o stavbě varhan je k roku 1955 již dávno nepravdivý, stejně tak pro rok 1931 už nebyl docela správný; údaj o provinčním hlavním městě je nadsazený; kostel je novogotický.

Město a jeho lidé

*Nevzpomínej, srdce mé, cos vytrpělo,
cos nenávratně opustilo!
Poutníkova hůl, z českého trní vyřezaná,
oloupené srdce, ničehož víc již nemáš.
Hans Watzlik*

Číselné údaje o obyvatelstvu našeho města obsahuje předchozí pasáž; mezi nimi též některé informace ke zdrojům obživy, jazyku a vyznání.

Pro sociologické rozčlenění však chybí výsledky přesného sčítání týkajícího se jednotlivých povolání. Údaje ze sčítání živností z roku 1902 – tedy z doby průmyslového rozkvětu – ukazují, že vzhledem k významně převažujícím průmyslovým a živnostenským podnikům (čtyřikrát více než těch zemědělských) také obyvatelstvo většinou sestávalo z továrních dělníků, a také z lidí zabývajících se řemeslem a živnostmi. Bohužel při tomto sčítání nebylo rozlišováno mezi průmyslem a živnostmi.

V členění podle náboženství je zřejmá absolutní převaha katolické víry. Problémy s vyznáním od 17. století už v našem městě nehrály žádnou roli.

Daleko významnější je naproti tomu v této příhraniční německé oblasti problém *národnostní a jazykový*.

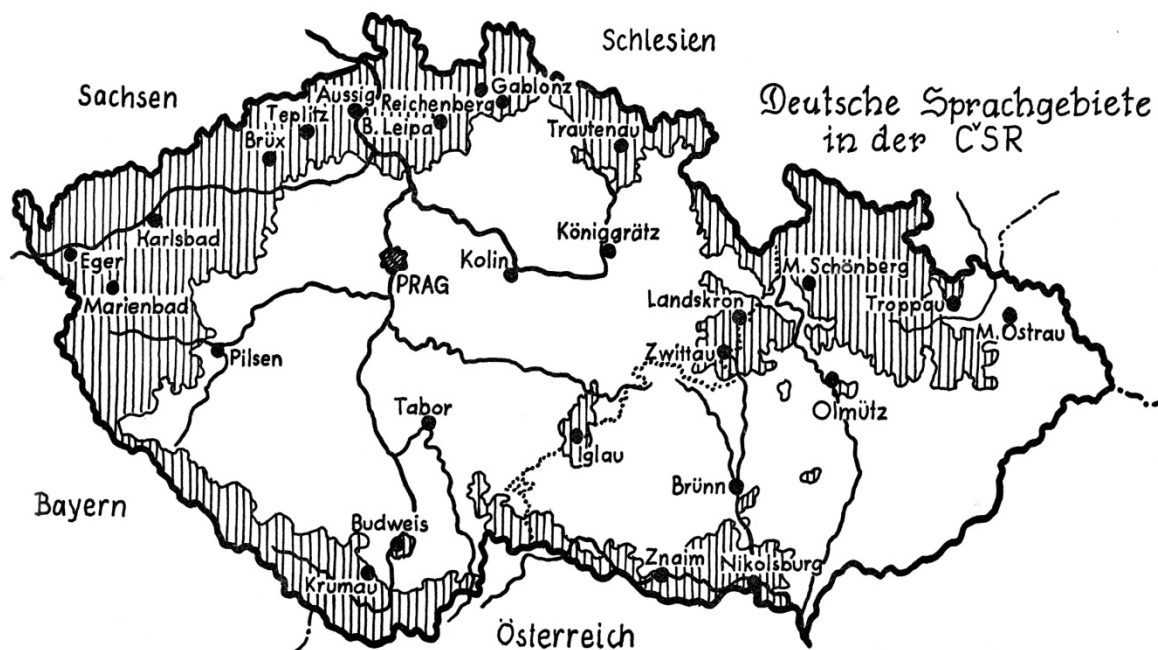
Tady se v první řadě jedná o důkaz, že obyvatelé našeho města – od počátku jeho existence – byli *Němci*.

Nejstarší nesporný důkaz pro to poskytují „jména duchovních, ještě více jejich vlast, místa jejich dřívějšího a pozdějšího působení. To neukazuje jen na jejich vlastní národnost, ale i na národní příslušnost jejich farníků, které měli na starost prostřednictvím kázání, zpovědi a duchovní péče“ (Seeliger). Ve farnostech v údolí Nisy až po Liberec se česká jména nevyskytují. Co se týče Chrastavy, tak soupis jmen německých farářů sahá až do roku 1356. Ze 43 duchovních působících v údolí Nisy mezi Hrádkem a Libercem, u nichž je znám i jejich původ, pouze jeden nepocházel z prokazatelně německy mluvící oblasti.

Ani husitské války, které nejspíš vícekrát přivedly do Chrastavy a na Grabštejn české válečné zástupy a dočasně husitské posádky, na této skutečnosti nic nezměnily. Když se od roku 1428 poprvé vedle německého názvu města objevuje ten český (Chrastawa), tak to je pouze důsledek husitské počestovací vlny v české úřední správě a jazykové politice. Mnoho do té doby pouze německých místních názvů je nyní v českých kancelářích českými písaři uváděno v počestěných tvarech. České místní názvy ale nenavazují na předněmecké, srbsko – lužické (*sorbisch – wendische*) osídlení, nýbrž pouze na předpokládaný slovanský *jazykový původ (Sprachwurzeln; jazykové kořeny)*.

Také mezi nejstaršími doloženými jmény chrastavských rodin až nazpět do roku 1411 se nacházejí výlučně jména německá, žádné srbské, natož pak české:

Langehancz, Kunzl (1411), Schindler, Fischer, Michel (1481), Berghans (1486), Heinze (1526), Thiele (1536), Richter, Behmer (1542), Jahn, Finke (1562), Viebiger, Reichwald (1576), Hilger (1578), Lichtner (1592), Johne (1594), Geisler, Büttner, Gahler (1597), Berndt, Keimann (1598), Schucz, Schubert (1601), Schwerdtner (1625), Velle (1636), Peltz (1640), Seibt (1651), Sitte (1659), Schwarzbach (1669), Marstaller (1670), Schörrer, Tippold (1675), Würfel (1686), Reilich (1692).

Německojazyčné oblasti v ČSR

Vlastníci panství sice česky rozuměli, ale když si bratři pánů z Donína (*Dohna*) v roce 1549 rozdělili panství, svoji smlouvu do dvorských desek (*Hoflehentafel*; Desky dvorské Království českého) podali v německém jazyce.

Také doba reformace nic nezměnila na německé podstatě obyvatelstva. Jména a původ luteránských kazatelů jsou opět německé. Počešťování místních názvů pozorovatelné v 16. století vychází z překladatelské tvořivosti pražských zemských úředníků a v žádném případě nespočívá ve změně národnostního charakteru naší oblasti. Správa frýdlantského panství v roce 1602 zaplatila Gideonu Hoffmanovi ze Žitavy, který působil jako překladatel také pro městské rady ve Zhořelci a v Žitavě, jeden tolar za překlad rozhodnutí českého zemského sněmu do němčiny. V roce 1628 žádal panský hejtman, aby nebyl obtěžován českými dopisy, protože on a všichni úředníci ve městě a v celém panství nerozumějí ani slovo česky. Liberecká městská rada v roce 1651 vrátila česky psaný list, v roce 1660 nechala (jiný) dopis přeložit (podle Seeligera).

Když v roce 1848 známý český historik František Palacký sestavoval soupis českých a německých názvů obcí v Čechách, se záměrem oživit slovanské názvy, tak mohl v pozdějším soudním okrese Chrastava uvést pouze čtyři místní názvy: Grabštejn (Grafenstein), Hrádek (Grottau), Chrastava (Kratzau) a Rokytník¹⁹ (Unter Kratzau). U posledně jmenovaného názvu

¹⁹ Mohlo by jít o Rokytnici, tehdejší součást Andělské Hory.

mohl Seeliger na základě jedné grabštejské listiny doložit, že jde o omyl. V libereckém panství se podle Palackého vyskytují pouze 3 české názvy obcí, oproti 41 německým. Rakouské úřední seznamy obcí z druhé poloviny 19. století jeho zjištění většinou převzaly, a zavedly ještě další překlady německých názvů.

Samozřejmě všechna tato opatření vyvrcholila po převratu v roce 1918. Československé ministerstvo vnitra na základě zákona ze 14.4.1920 provedlo revizi úředních názvů obcí, a tato byla roku 1923 zveřejněna ve statistickém lexikonu obcí. Výsledkem bylo, že v soudním okrese Chrastava si pouze 7 obcí udrželo čistě německé názvy (Václavice, Pekařka, Panenská Hůrka, Bedřichovka, Růžek, Mlýnice, Uhelná), zatímco v roce 1900 ze 31 obce pouze 7 mělo české jméno (podle Gieracha).

V soudním okrese Chrastava se uváděly tyto překlady místních názvů: Chrastava (Kratzau), Hradek nad Nisou (Grottau), Donin (Dönis), Gerštorf (Görsdorf; Loučná), Machnin (Machendorf), Bilj Kostel nad Nisou (Weißkirchen), Nová Ves (Neundorf), Chotyne (Ketten), Dolní Chrastava (Unter-Kratzau), Dolní Suchá (Nieder-Berzdorf), Oldřichov na Hranicích (Ullersdorf), údol Svatého Krystofa (Christofsgrund), Horní Chrastava (Ober-Kratzau), Andelská Hora (Engelsberg), Horní Suchá (Ober-Berzdorf), Dolní Vitkov (Nieder-Wittig), Horní Vitkov (Ober-Wittig), Novina (Neuland), Grabštejn (Grafenstein), Rokytnice (Eckersbach), Na Roskoši (Freudenhöhe), Vysoká (Hohendorf), Karlov pod Ještědem (Karlswald), Nová Viska (Kratzauer Neudörfel)²⁰.

Veškeré toto jazykové poslovanštvování nemohlo zakrýt skutečnost, že naše území ještě do 19. století bylo čistě německé. Také procentuálně nepatrné české přistěhovalectví, které započalo s industrializací, ještě v žádném případě nezměnilo dominantní německý charakter našeho města a ostatních obcí soudního okresu. Češi tehdy do německých oblastí přicházeli ojedinele, aby zastávali různá rukodělná (řemeslná) povolání, a také práce v kuchyni nebo domácnostech.

Infiltrace německého území vedla zpočátku k nevýznamné české menšině. V roce 1880 bylo z 23194 obyvatel soudního okresu Chrastava pouze 268 Čechů. Ti byli pravděpodobně rozděleni především mezi Chrastavu a Hrádek, protože v našich vesnicích žádní Češi nebyli dokonce až do roku 1945.

Statistika z roku 1900 nezaznamenala ještě žádnou zásadní změnu. Z 26951 obyvatel soudního okresu je pouze 258 Čechů, což je méně než 1%. Celý liberecký městský a zemský okrsek čítal ve stejné době 110594 Němců a 5067 Čechů. V Chrastavě se poměry mění, teprve když si dvě velké textilní továrny do města ve větším počtu přivádějí české dělníky a také pro ně staví dělnické obytné domy. Cichorius zaměstnával odhadem 130 – 150, Pollack asi 20 – 30 českých dělníků z oblasti Železného Brodu, Semil a Turnova. Než si založili vlastní organizaci Sokola, přijal Čechy Dělnický tělovýchovný spolek z Horní Chrastavy. Tito levicově orientovaní dělníci tehdy zastávali názor, že je milejší internacionální Čech než nacionálně zaměřený Němec. Podle jejich vlastních údajů se Češi už v devadesátých letech organizovali ve spolku „Union“²¹. Jeden také český zdroj tvrdí, že v roce 1910 mělo v Chrastavě žít již 1100 Čechů; jedná se o zcela neobhajtelný údaj. V soupisu obyvatel z doby okolo přelomu století se nachází pouze 88 česky znějících jmen, a v Dolní a Horní Chrastavě pouze po sedmi. Většina z nich jsou tovární dělníci. Pouze 28 osob mělo svoji živnost a 8 bylo činných jako úředníci. Teprve po založení ČSR přistěhovalický proud Čechů stále více sílí. Většinou jsou to poštovní, soudní a daňoví úředníci, učitelé, četníci a financové, později

²⁰ Nesprávné české názvy ponechány záměrně dle předlohy.

²¹ Pravděpodobně dělnické odbory (Tradu union).

státní policisté. Podle sčítání lidu z roku 1921 bylo z 26165 obyvatel soudního okresu Chrastava 2165 Čechů. Už v roce 1919 byla založena česká škola, a v témže roce byli 212 hlasy zvoleni 3 čeští delegáti do městské správy. Přesto se až do roku 1938 žádné rozsáhlejší přistěhovalectví nekonalo. Lexikon pro rok 1933 uvádí, že z celkového počtu obyvatel 4640 je na 85% Němců. Takže v Chrastavě mohlo tehdy žít kolem 700 Čechů.

K vážnějším střetnutím s místními Čechy, ke zjevným nebo dokonce krvavým výtržnostem, v Chrastavě nikdy nedošlo, ani v letech 1938 nebo 1945. Samozřejmě v důsledku připojení k Německé říši byli čeští úředníci zproštěni služby a mohli se se svými rodinami a majetkem pokojně vrátit do vnitrozemí. Takzvaní starousedlíci, vážení a respektovaní řemeslníci a tovární dělníci, téměř bez výjimky zůstali v Chrastavě a žili jako před tím mezi svými německými spoluobčany. Jistě z velké části nahlíželi na vyhnání Němců jako na absurdní a trestuhodné. Pouze v několika málo případech se nechali strhnout k zásahům proti Němcům a občas jim dokonce v tichosti pomáhali.

V roce 1965 je počet Němců, kteří v Chrastavě zůstali, odhadován ještě asi na 100. Oficiální údaj není k dispozici. V každém případě je zbytek německého národa v ČSR odsouzen k jistému zániku.

Charakteristiku lidí, kteří kdysi naše německé město Chrastavu, navzdory všem těžkým dějinným zvrátům, během 700 let budování přeměnili v kvetoucí obec, nelze lépe vyjádřit než slovy, která má pro obyvatelstvo severočeské průmyslové oblasti A. Naaf v knize „Rakousko – Uhersko slovem a obrazem“:

„Podnikatelský duch, pracovitost, čínorodost, vytrvalost v úsilí, zápal pro práci, zdravý humor, vzájemná laskavost a ochota, způsobilost pro technický a duchovní rozvoj“, vedly k „velmi přednímu postavení v oblasti průmyslu, ve školství, v literatuře a v uměleckém řemesle.“

Tak mělo naše město jednou vypadat

*Vnuci mají silou vládnout,
náročné úkoly tak zvládnout!
Rčení na chrastavské tělocvičně²²*

Vyhnáním z naší dědičné vlasti byly zmařeny všechny již existující plány na další stavební rozvoj našeho města.

Starý územní plán pocházel z let 1894/95 a byl už v důsledku nových neregulovaných staveb porušen a překonán. Na druhou stranu již dávno neodpovídal potřebám a požadavkům 20. století s jeho stoupající dopravou a zvyšujícím se počtem obyvatel.

Městská rada se tedy rozhodla přistoupit ke zpracování dlouhodobého městského stavebního plánu. Tento byl navržen v letech 1942/45 architektem Effenbergerem z Mníšku za cenu 14 000 RM (říšských marek), po důkladném projednání definitivně dopracován a uložen v trezoru Chrastavské spořitelny.

Aby obyvatelé nebyli znepokojeni, bylo s plánem nakládáno jako s přísně tajným a měl být uskutečňován pouze po částech (postupně, krok za krokem). Měl se stát základem pro všechny stavební záměry v příštích desetiletích a měl do budoucna určovat vzhled našeho města.

²² Letní tělocvična se zázemím v areálu ve Sportovní ulici, viz dále v textu.

Starosta Anton Scholze základní úvahy tohoto městského plánu po vyhnání sepsal a také prezentoval při jednom z chrastavských setkání (*Kratzauer Treffen*):

Vedle chlapecké školy měla být na straně k Vysoké postavená nová moderní budova dívčí školy. Již existující městská parková úprava mezi kostelem a školou měla být rozšířena severovýchodně k farním stodolám.

Dosavadní dívčí škola na rohu náměstí se měla stát sídlem městské správy a ostatních úřadů, též notářství, policie a pošty. Na Siegelově pozemku přilehlém ke školnímu dvoru mělo být postaveno moderní kino (*Lichtspieltheater*) a restaurace se sálem a jevištěm.

Uvolněná radnice měla nejprve získat zpět svoji historickou věž. V prvním poschodí se uvažovalo s umístěním městského muzea, čímž by se v chlapecké škole uvolnila jedna velmi nutně potřebná místnost. Na radnici se uvažovalo také o zřízení místností věnovaných Führichovi. V přízemí podél Liberecké ulice ale mělo být vybouráno podloubí, aby se mohl rozšířit chodník. Zbývající přízemní místnosti vzhledem ke své poloze ve středu města a dvěma výjezdům měly být určeny pro hasiče a záchrannou službu (*Rettungsgesellschaft*).

Problém se stále rostoucí dopravou, zvláště v ulicích na průjezdní trase Liberec – Žitava, resp. Jablonné v Podještědí, mohl být ve středu města řešen pouze radikálním způsobem. Rozšíření Žitavské a Liberecké ulice vzhledem k těsné zástavbě domy s obchody nepřicházelo v úvahu. Muselo se tedy hledat jiné řešení, spočívající ve výstavbě nové komunikace, dostatečně široké, aby odpovídala budoucím dopravním poměrům, pokud možno s malými požadavky na demolice novějších domů a současně s možností získání vhodných stavebních pozemků. Jako ideální řešení se nabízela silnice, která by od mostu přes Jeřici na Bílokostelecké ulici vedla napříč Střeleckou zahradou (*Schützengarten*) a u Otto Seidla by opět ústila do Liberecké ulice. Měla být vedena přes Fillischovo řeznictví, truhlářství Ulbrich, Stilowův dům, Luxův stavební pozemek až k Soudní ulici. Ke zbourání byly určeny: staré domy na konci Žitavské ulice (klempíř Auer, Walter, soustružník Wörfel, pekař Maiwald, bývalý Konsum), dále holič Breuer, řezník Fillisch, sedlák Riemer, v Turpišově ulici (*Schützengasse*) domy Kadanského, truhláře Ulbricha, Stilowa a kino, v Loudátově ulici (*Tonbachgasse*) Fiebigerův dům, Langhammerovo řeznictví a Augustinova usedlost. Ta by zajistila dostatečnou plochu náhradou za zbořené domy, stejně jako pro řadu nových.

Komunikace sama měla být široká 18 m, z toho 10 m vozovka, na jedné straně 2 m široké parkoviště, na druhé 2 m jízdní pruh pro cyklisty a po obou stranách 2 m široké chodníky.

Státní most měl být po obou stranách opatřen chodníky přesahujícími nad vodu. Realizace plánu byla rozvržena do tří etap.

Dosavadní Lipová ulice (Chrastava II) měla od budovy státních zaměstnanců²³ pokračovat dále přes zemědělské usedlosti Antona Thiela, Adolfa Johna, Josefa Neuhäusera a přes Meistnerovo zahradnictví, aby se u Schillerova kamene (pomníku) napojila na Soudní ulici.

V městské části Chrastava III plán navrhoval komunikaci v místě stávající vozové cesty (Polní ulice; *Meierhofweg*) od Bílokostelecké ulice u Okresní zdravotní pojišťovny až k napojení na Václavickou ulici pod Herknerovou truhlárnou. Stejně jako v případě předchozího odstavce i zde měla být získána stavební plocha pro obytnou zástavbu v klidném prostředí.

Také Frýdlantská ulice (*Ludwig – Thiel – Straße*) ve směru Nová Ves – Frýdlant by pro budoucí dopravu nestačila. Protože rozšíření nebylo možné, mohl zde pomoci jen jednosměrný provoz. Směr jízdy ven z města by zůstal ve stávající trase. Směrem do města by doprava byla odvedena odbočkou u Berndtova řeznictví, přes Führichovo náměstíčko a Mlýnskou ulici k mostu přes Jeřici na Velké Kostelní (Spojovací) ulici. Na Schroffově náměstí

²³ Lipová 527.

by byla odstraněna hasičská zbrojnice, starý Seidlův dům a takzvaná Jägerova stodola (*Jäger – Scheuer*). Jeřice měla být od železného (secesního) mostu až k bývalé Pivovarské lávce u Berndtova řeznictví zakryta a také most přes Vítkovský potok u Lewinského měl být rozšířen.

Doprava k vlakovému nádraží měla být vedena podél Jeřice, pročež by od Bílokosteleckého mostu byla nutná regulace břehu tak jako v horní části města. Starý most přes Jeřici u dopravce Thiela by byl nahrazen novým mostem mezi Thielovým pekařstvím a továrnou Bunzl – Biach.

Poslední etapa plánu předpokládala rozšíření Velké Kostelní ulice na úkor odstranění budovy bývalého Konsumu na severním rohu náměstí²⁴, čímž by se odstranilo tamějšího nebezpečné místo. Na Schroffově náměstíčku měla bývalá Jägerova továrna, která jistě nepředstavovala žádnou okrasu, uvolnit místo veřejnému prostranství (*Anlagen*; např. park, ale není specifikováno). Kostelní ulice měla stoupat ze Schroffova náměstí a mezi starou školou a Pollackovým parkem pak měla být dobudována jako silnice. U cesty na Vysokou se měly nabízet další pěkně situované stavební parcely.

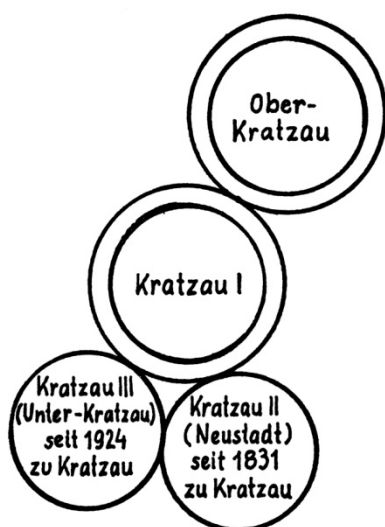
Souhrnně můžeme říci, že představitelé města vědomě a odpovědně uvažovali pro mnoho desetiletí dopředu, a pokud by se plány uskutečnily, město by získalo pěkný vzhled / ráz; navíc by zde našel prostor dvojnásobný počet obyvatel.

Čtyřikrát Chrastava

*Co vy víte lesy tmavé,
jak hezky tu bývalo.
Ach, vlasti za kopci skrytá,
jak jsi odtud daleko.*

Joseph von Eichendorff

Území města zahrnovalo následující části: jádro města tvořila Chrastava I, Nové Město (*Neustadt*) bylo označeno jako Chrastava II, Dolní Chrastava jako Chrastava III. Horní Chrastava, i když byla bezprostředně stavebně propojena s městem, zůstala stále samostatnou obcí.

*Horní Chrastava / Chrastava I / Chrastava II
(Nové Město) od r. 1831 součástí Chrastavy /
Chrastava III (Dolní Chrastava) od r. 1924
součástí Chrastavy*

Vlastní město bylo od svého založení správně odděleno od obcí Dolní a Horní Chrastava. V roce 1831 se jako městská část Chrastava II připojilo Nové Město, ležící naproti Andělské Hoře. S hornickou osadou Nové Městečko (*Neustadt*) ze 16. století nemělo nic společného. Teprve nyní bylo pro staré město zavedeno označení Chrastava I. V letech 1850 - 1873 byla Andělská

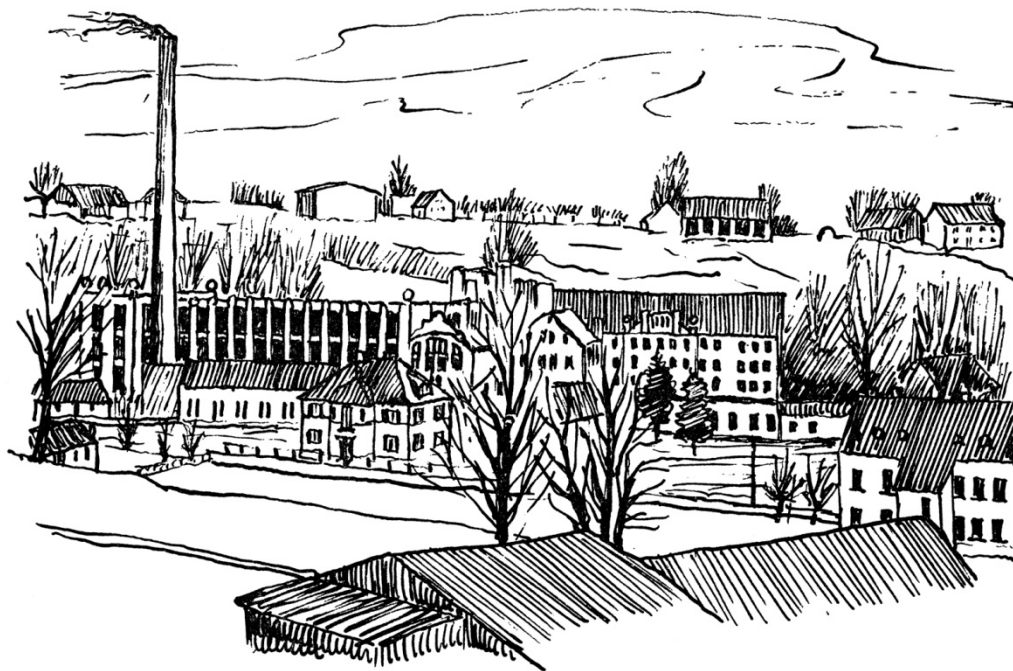
²⁴ Čp. 138.

Hora přiřčleněna k Chrastavě. Dolní a Horní Chrastava byly v roce 1850 sloučeny v jednu politickou obec, a v roce 1875 opět rozděleny. V roce 1924 se připojila Dolní Chrastava jako městská část Chrastava III. Horní Chrastava zůstala až do roku 1945 samostatná. V následujícím textu je představen vývoj Horní a Dolní Chrastavy.

Horní Chrastava

Obec se rozprostírá v údolí Jeřice a na obou jeho svazích. Místy hluboce zaříznutý potok a s ním paralelně probíhající Novoveská silnice se obcí vinou jako hlavní tepny. Při ústí Tandlerova potoka (*Tandlerbach*; Chrastavský neboli Selský potok) leží hranice s Chrastavou, která probíhá západním směrem mezi rychtou (*Kretscham*) a farním dvorem, poté chvíli sleduje cestu na Vysokou a konečně ubíhá severním směrem až k Vítkovské roli (*Wittiger Flur*). Od Novoveské ulice naproti na druhou stranu se hranice táhne přesně na jihovýchod, kolem Krauseho rybníku (*Krause – Teich*) až k Machnínské roli (*Machendorfer Flur*). Na severovýchodě se napojuje na Novoveský katastr. Kolem roku 1900 měla Horní Chrastava rozlohu 528,5145 ha (= 918 jiter a 735 čtverečních sáhů). K obci patří také osady Vysoká (*Hohendorf*) a Chrastavská Nová Víška (*Kratzauer Neudörfel*). Obyvatelstvo pracuje z části v zemědělství a z části jako živnostníci nebo v průmyslu. Sčítání živností z roku 1902 uvádí 58 zemědělských a 41 živnostenských (řemeslnických) a průmyslových podniků. Obec měla v té době 854 obyvatel (Horní Chrastava 743, Vysoká 47 a Chrastavská Nová Víška 64). V roce 1921 počet obyvatel činil 855, 1930 už jen 820. V úbytku obyvatel se odrážejí důsledky hospodářské krize.

V Horní Chrastavě byly čtyři výkonné průmyslové podniky: Rotfarbe, přádelna bavlny Altschul (naposledy Melchior), stará cechovní valchovna (později úpravna / apretura sukna Scharferberg, v poslední době už jen skladové prostory) a Ulbrichova továrna (starý Thielův mlýn, naposledy velkoobchod Funke).

Horní Chrastava s továrnou Altschul

Historický vývoj obce v podstatě odpovídá vývoji města Chrastavy. Z hlediska historie osídlení byla na počátku nejspíše „uliční ves“ (*Straßendorf*; dlouhé vesnice rozprostírající se podél cesty) zemědělského charakteru. Později byla chrastavská městská oblast odříznuta a vesnice Dolní a Horní Chrastava zůstaly oddělené. Na strategickém místě stojící *rychta* (*Kretscham*) byla nejspíše sídlem rychtáře (*Richterei*) pro celou obec. Horní Chrastava je listinně doložena poprvé v roce 1454. V roce 1549 tady působilo 14 sedláků a 2 zahradníci. V letech 1606 a 1657 je v Horní Chrastavě uváděn panský poplužní dvůr (*Meierhof*). Na jeho pozemcích byla nejspíše založena Nová Víška.

Na svatodušní sobotu roku 1760 zničil velký požár šolcovnu čp. 3 a dům čp. 1, při čemž šulc²⁵ také zahynul.

Jako představitelé spojených obcí Horní a Dolní Chrastava působili:

1852 – 1857	Ferdinand Thiel, vlastník cihelny, Horní Chrastava čp. 48
1857 – 1862	Anton Tandler st., zemědělec v Horní Chrastavě čp. 2
1862 – 1863	Anton Herrmann, hostinský (Lidová zahrada; <i>Volksgarten</i>), čp. 36 († 1863)
1863 – 1867	Josef Thiel, vlastník cihelny, Horní Chrastava čp. 48
1867 – 1873	Anton Tandler ml., zemědělec, Horní Chrastava čp. 2
1873 – 1875	Anton Thaute, zemědělec, Horní Chrastava čp. 11

Po odloučení od Dolní Chrastavy úřad představeného obce zastávali:

1875 – 1888	Josef Thiel, vlastník cihelny, čp. 48
1888 – 1899	Josef Thiel, vlastník mlýna, čp. 46
1899 – 1904	Anton Rieger, výrobce sukna, čp. 85
1904 – 1911	Wilhelm Herrmann, hostinský, čp. 87
1911 – 1919	Gustav Krause, sedlák
1919 – 1923	Adolf Seibt, sedlák
1923 – 1935	Josef Sieber, elektrikářský mistr
1935 – 1941	Adolf Sitte, účetní
1941 – 1945	Josef Lewinsky, účetní

V roce 1912 si Horní Chrastava vybudovala vlastní obecní úřad u okresní silnice nad pekárnou Rudolfa Leukerta. Byla zde obecní úřadovna, spisovna, zasedací místnost a dva byty. V témže roce byl postaven první dům na Richtrově vrchu. Tuto lokalitu získal chrastavský stavitel Emil Pietsch od majitele cihelny Wilhelma Herrmana, za účelem její zástavby. Při prvních obecních volbách v ČSR v roce 1919 byla také v Horní Chrastavě do obecního zastupitelstva zvolena sociálně – demokratická většina. V důsledku narůstajícího množství úředních úkolů byl zaměstnán obecní tajemník (Josef Jahne). V poválečných letech vyvstala otázka připojení k Chrastavě. Přesto Horní Chrastava zůstala samostatná, i když co se týče církevní a školní příslušnosti patřila vždy k městu. V roce 1927 si Horní Chrastava vybudovala vlastní vodovod. V Bedřichoveckém lese byla získána pramenná oblast, zatímco Vysoká mohla být zásobována ze zdroje na Spáleném vrchu (*Brandwald*). Stavbu provedla firma Rumpel & Co., Teplice. Tajemník obce Jahne se zde zvláště vyznamenal díky svému odbornému a obezřetnému

²⁵ Scholze, Schulze, Scholtes – hlava obce; ten, kdo dohlíží na plnění povinností k vrchnosti.

stavebnímu dohledu. O Vánocích roku 1927 nastal ten velký okamžik, když ve všech částech Horní Chrastavy bylo možno otočit kohoutkem a pustit vodu.

Do roku 1935 bylo ve starém středu obce postaveno několik nových domů, na Richtrově vrchu 11 novostaveb s nádhernou polohou, stranou od dopravního ruchu, s otevřeným výhledem na Ještědské pohoří.

Do tohoto časového období také spadá výstavba rozsáhlé sítě obecních cest, opět pod vedením Josefa Jahneho. Je zde třeba zvláště zmínit velmi pěkně umístěné a zpevněné silničky na Novou Vísku, na Vysokou a přes kopec na Růžku (*Hohenecker Berg*).

Při obecních volbách v roce 1935 získala většinu Sudetoněmecká strana. Horní Chrastava v důsledku její velké industrializace velmi utrpěla hospodářskou krizí. Schafenbergův podnik ve Valše (*Walke*) byl uzavřen již ve dvacátých letech. V roce 1938 byla továrna vybrakována, poté tam ještě několik roků působila brusírna skleněných tvárnic (*Glassteinschleiferei*). Ulbrichova továrna ve starém Thielově mlýně svoji činnost omezila a na konci dvacátých let přešla do vlastnictví Karla Löwy. Rotfarbe a přádelna Altschul měly také těžkosti, a to vedlo ke zkrácené pracovní době a k propouštění. Hospodářský rozmach po připojení k říši v roce 1938 brzy vyústil v omezení související s 2. světovou válkou.

Velké starosti Horní Chrastavě způsobilo obsazení Valchy sedláky přesídlenými z východu. Zvláště zásobováním vodou už bylo pro tento neplánovaný nárůst počtu lidí nedostatečné. Vedení okresu kategoricky požadovalo propojit oba vodovodní řady – z Vysoké a z Nové Vísky – aby se tak pro tuto lokalitu zabezpečil dostatek vody. Na základě znalosti plánů vodovodu se tajemníku obce Jahnemu podařilo tento problém vyřešit, s využitím pracovních sil z přesídlenického tábora.

Většina sedláků v této době na svých hospodářstvích zaměstnávala válečné zajatce a cizince. Továrna Altschul po roce 1938 přešla na firmu Melchior z Nürtingenu²⁶, která podnik přebudovala a zmodernizovala. Zaměstnávala velký počet zahraničních pracovníků, které byly ubytovány v sále hostince „Lidová zahrada“ (*Zum Volksgarten*). K problémům s cizinci nikdy nedošlo.

V roce 1945 po vstupu Rudé armády i zde převzali správu Češi. Tvrdý osud v podobě vyhnání nakonec postihl také Němce z Horní Chrastavy.

Obě na návrších severně a jižně od údolí Jeřice ležící hornochrastavské části Vysoká a Chrastavská Nová Víška měly obzvláště pěknou polohu a byly také hojně navštěvovány Chrastaváky.

Jak mohl v roce 1936 prokázat Seeliger, je *Vysoká* poprvé písemně jmenována již v roce 1411. Až do 18. století se její jméno psalo *Hundorf*, stejně jako v dialektu ještě nyní. Poprvé v roce 1786 se objevuje dnešní způsob psaní. Se svými 9 čísly popisnými (údaj z roku 1900) a 47 obyvateli byla nejmenší osadou našeho soudního okresu. Hospodářství se nejspíš vždy dědila v rámci rodin, neboť jména Engel, Andersch, Breuer a Krause se tady vyskytují od nepaměti. Sedláci z Vysoké byli považováni za zvlášť pokrokové.

Vysoká nám dnes připadá odlehlá. Ve středověku a pravděpodobně ještě až do 16. století vedla Frýdlantská silnice z Chrastavy přes Vysokou a Spálený (*Brand*), aby se vyhnula přechodu přes Jeřici. Ve válečných letech 1809 – 13 osada trpěla hlavně kvůli Polákům. V roce 1866 tady byla ubytována pruská pěchota, jízda a dělostřelectvo, byl rekvírován dobytek a potraviny. Ústupu vojenských oddílů se museli zúčastnit tři sedláci se svým spřežením a vrátili se zpět až po 14 dnech z Turnova.

²⁶ Město v Bádensku – Württembersku, ca 30 km jihovýchodně od Stuttgartu.

První zmínka o Chrastavské Nové Vísce pochází z roku 1713 a zdá se, že byla založena krátce předtím na panských pozemcích. Dvojřadí malých domků na okraji „Hvozdu“ (*Forst; Friedrichshainer Forst*, Bedřichovecký les) bylo se svými dvěma pohostinstvími oblíbeným cílem chrastavských a libereckých výletníků.

V roce 1834 osada čítala 13 domů a 110 obyvatel, v roce 1869 – 17 domů s 86 obyvateli a úbytek potom pokračoval, až zde v roce 1900 bylo 14 domů a 64 obyvatel. Obyvatelé působili většinou v zemědělství a vedle toho také v průmyslu.

Dolní Chrastava

Tak jako Horní Chrastava na východě, tak údolní niva bývalé obce Dolní Chrastava navazuje na město ze západní strany.

Její hranice přichází od Vítkovského potoka na severu a probíhá kolem Dlouhého kopce (*Langeberg*) přesně jižním směrem k Bílokosteleckému mostu, potom – s jedním výběžkem u Jeřice – od Ještědské ulice (*Engelsberger Kirchweg*) přes Tatrích jihovýchodně až k Machnínským rolím. Na západě hranice probíhala poblíž Špičáku na Bílokosteleckou nivu. Od jihu se potom přes Andělohorskou ulici a Šibeniční vrch (*Galgenberg*) až k Nádražní ulici nasouvá území Chrastavy II. Výměra Dolní Chrastavy činila 302,4596 ha (525 jiter 1482 čtverečních sáhů). V roce 1900 zde bylo 111 domů s 826 obyvateli.

Chrastava III v době 1. světové války

Obyvatelé se zabývali zemědělstvím, řemeslem a byli také zaměstnáni v průmyslu. Sčítání živností z roku 1902 udává 46 zemědělských a 45 živnostenských a průmyslových podniků. V Dolní Chrastavě byly čtyři továrny, mezi nimi ta největší z celé chrastavské oblasti, totiž Klingerova továrna na sukno (textilka). Byla založena už v roce 1870, v roce 1901 přešla do vlastnictví velkopřůmyslníka Klingera, a ten ji rozšířil do té míry, že zaměstnávala přes 1000 dělníků. Nešťastná stávka z období let 1922/23 a nakonec uzavření továrny v roce 1934 přinesly obci bídu s nouzí. Königova továrna vyráběla od roku 1894 látky pro vojenské účely, za ČSR zanikla a byla využívána už jen jako sklad. Z původní barvírny na červeno (*Rotfärberei*) Römer vedle nádraží se později stala přádelna, potom závod na zhodnocování starých textilií (Bunzl a Biach, později Kontropa); továrna byla v provozu do poslední doby. Vápenka Ressel před nádražím zpracovávala v období let 1910 až 1938 vápenec z Kryštofova Údolí.

Ve své historii si Dolní Chrastava prošla téměř stejným osudem jako město samotné. Obec je poprvé písemně jmenována v roce 1454, a to jako „*nider kratzen*“. V roce 1500 je v Dolní Chrastavě uváděn jeden „*pocivec*“, který se podílel na oloupení faráře v Gerlachsheimu²⁷.

²⁷ Dnes polské Grabiszyce u Horní Řasnice.

V roce 1599 zde byl usazen „mladý pán“, bratr tehdejšího vlastníka grabštejnského panství Jiřího Mehla ze Střelic, jménem Mikuláš (*Nikolaus, Junker Nickel*). Byl vlastníkem svobodného statku (*Freigut*) „hned pod lávkou“ (*allernächst unter dem Steg*). (Ten se nachází u Bílokosteleckého mostu přes Jeřici.) V roce 1619 majitel panství Jan z Černous (*Johann v. Tschirnhaus*) tento statek Mikuláši ze Střelic odebral – údajně proto, že se zpěchoval provést zástup exulantů z Čech – a udělal z něj přidružený panský statek (*Vorwerk*). Mikuláš ze Střelic je se svojí manželkou pochován v Chrastavě. Panský *poplužní dvůr* (*Meierhof*) je však v Dolní Chrastavě jmenován již v roce 1616. Jistě už tehdy stál na stejném místě, kde lze ještě dnes najít jeho budovy. Možná k němu byl statek junkera Mikuláše přičleněn (nebo byl jeho součástí); označení ulice Meierhofweg (dnes Polní ulice) a jméno polností Meierhoffeld (Panské pole, Pole poplužního dvora) tento panský dvůr připomínají až do dnešní doby. Měl obrovský rozsah polností s půdou nejlepší kvality. Na východě hraničil s katastrem města Chrastavy, na severu s Dolním Vítkovem (zahrnoval tak zvanou Panskou louku - *Hofewiese*; louka náležející k panskému dvoru, nad starým koupalištěm); na západě sahal od Dolního Vítkova podél hospodářství Gustava Sitte až k Jeřici.

V 17. století proběhla parcelace a na pravé i levé straně Jeřice poté byly vždy čtyři statky, takzvané rustikální (selské, venkovské) dvory²⁸ (*Rustikalhöfe*). Možná se při tomto prvním dělení jednalo o pozemky onoho panského statku, který patřil Mikuláši ze Střelic.

Toto členění se s nepatrnými změnami danými rozdělením jednoho statku (Berta Quaiser, zbytkový statek, čp. 6) zachovalo až do 20. století. Vlevo se rozprostírala hospodářství Josefa Neuhäusera (bývalá rychta / krčma s tančírnou / taneční plochou, předešlý majitel Hilger), Gustava Fritsche (později Wohlmann), Antona Thiela a Adolfa Johne (dříve Hartig); vpravo velkostatkář Herrmann (dříve Ferdinand Thiel, který vlastnil 99 jiter polí), potom Josef Prade (dřívější vlastník Weisheitel, resp. Breuer), Gustav Sitte (dříve Neuhäuser) a Franz Seidel. Nejstarší místní rolnická rodina, po generace na stejném rustikálním statku, byla rodina Thielova v domě čp. 20, naposledy Thiel Anton, statku se říkalo Seffl Anton (Josef Anton).

Na panském poplužním dvoře ještě dlouhou dobu hospodařili pachtýři, až byl roku 1801 pro ztrátové hospodaření uzavřen. Vznikly z něj takzvané *dominikální dvory* (*Dominikalhöfe*) – „polní zahradnictví“ (*Feldgärtnerei*). Jejich hospodářské budovy byly postaveny z panského dřeva. Zbytkem jedné takové budovy byl dům čp. 54 zemědělce Josefa Elstnera, naposledy využívaný jako stodola. V průběhu času se z těchto dominikálních majetků vytvořily usedlosti, které ve spojení s nějakým řemeslem umožňovaly určitý blahobyt (životní standard). Rozdělení tohoto dříve špatně obhospodařovaného velkostatku představuje vzorový příklad zdravé pozemkové reformy.

Posledními vlastníky dominikálních dvorů byli: Josef Neumann (obchodník s umělým hnojivem), Anton Thiel (dopravce), Rudolf Schicht (pekař), Josef Sitte (zahradník), Franz Seidel (sedlák, hospodářství 14 ha díky přikoupení pozemků), Robert Berndt (hostinský), Karl Hartig, Josef Seidel (pekař), Josef Elstner (rolník), Hermann Seidel (rolník), Karl Bernig (hostinský), Franz Sitte (rolník, předtím hostinec „U copu“/„U housky“ / *Zum Zopf*), Hugo Breuer (řezník a obchodník s dobyt看em), Ernst Lindner (rolník a hostinský), Julius Hockauf (tovární dělník), Franz Schöler (rolník), Franz Wörfel (silničář), Stefan Breuer (sedlák), Franz Walter (dřevorubec), Anton Morche (kolář).

²⁸ Rustikál - historické označení pro půdu, pronajímanou sedlákům (na rozdíl od dominikálu, na němž hospodařil šlechtic a obdělávali jej robotníci). Půda byla rozdělena na jednotlivé statky – grunty – a dědičně pronajímána sedlákům – gruntovníkům. Vlastníkem dominikálu i rustikálu byla šlechta.

Posledními dvěma vlastníky zbytkového statku po poplužním dvoře byli Julius Scholze a Rudolf Walter.

V 19. století byla v Dolní Chrastavě ještě bělírna příze (dům čp. 51 vpravo od Jeřice) a panská cihelna (vlastník Morche, dům čp. 81).

Říšská silnice Liberec – Jablonné v Podještědí, s odbočkou na Žitavu, dnes prochází Dolní Chrastavou jako takzvaná Bílokostelecká ulice a stoupá západním směrem na výšinu u „Posledního feniku“ („*Letzter Pfennig*“). Dříve se nacházela pod touto novou trasou, a vedla skrz poplužní dvůr, v úvozu hlubokým „Velkostatkářským příkopem“ (*Großbauer-Graben*) k panskému mlýnu v Bílém Kostele (později přádelna Pfohl). Jako druhá dopravní tepna ve směru východ západ procházela Dolní Chrastavou v roce 1926 pěkně vybudovaná Nádražní ulice a s Andělohorskou ulicí odbočující na jih tvořila současně dopravní spojnici do této sousední vesnice.

Vlakové nádraží na trase Liberec – Žitava leží na půdě Dolní Chrastavy a od uvedení této železniční trati do provozu v roce 1859 velmi vylepšilo dopravní obslužnost obce.

V roce 1900 bylo založeno Vodní společenstvo (družstvo), která zajistilo odvodnění ca 110 ha zemědělské půdy, což vedlo ke zvýšení výnosů.

Zatímco lidově byla obec vždy nazývána „*de Niederkrotze*“ (*Nieder Kratzau*), v 18. století v písemných dokumentech název změnila z Nieder- na Unter – Kratzau²⁹.

Do roku 1850 byla Dolní Chrastava vesnicí náležející Grabštejnskému panství. V letech 1850 – 1875 se vlivem sloučení obecní správy stala částí obce Horní Chrastava, přestože od ní byla územně zcela oddělená. Představitelé obce v této době jsou bez výjimky z Horní Chrastavy.

V letech 1875 – 1924 byla Dolní Chrastava samostatnou obcí a měla v této době následující představitele:

1875 – 1888	Anton Weikert, majitel bělírny, čp. 50
1882 – 1888	Franz Schwarz, pokrývačský mistr, čp. 55
1888 – 1897	Josef Johne, majitel hospodářství, čp. 18
1897 – 1901	Wilhelm Thiel, pekařský mistr, čp. 10
1901 – 1924	Franz Sitte, majitel hospodářství, čp. 2

Sociálnědemokratická strana už v roce 1921 v Dolní a Horní Chrastavě agitovala pro přičlenění k Chrastavě. Tyto snahy byly podpořeny komunistickou stranou, a protože v zastupitelstvu Dolní Chrastavy měly společně většinu, tak bylo sloučení odhlasováno. Hranice obou obcí byly tak jako tak silně provázané, slučování bylo státem podporováno, a město Chrastava mělo zájem na velkých průmyslových podnicích Dolní Chrastavy. V roce 1924 byla obě obecní zastupitelstva rozpuštěna a okresním úřadem byl ustaven společný správní výbor. Bývalá obec Dolní Chrastava do svazku přinesla tento majetek: obecní dům v Nádražní ulici (dosavadní úřad), válečné dluhopisy v hodnotě 220 000 Kč, ze kterých ovšem již v dalších letech musel být finančnímu úřadu vrácen přeplatek 180 000 Kč na živnostenské dani, u které došlo k propadu v důsledku stávkový v *Klingerově* podniku (*Klingerstreik*) v letech 1922/23. Jelikož Chrastava již byla rozčleněna na městskou část I a II, stala se tak Dolní Chrastava městskou částí III, při zachování stávajícího číslování domů.

²⁹ V češtině má obojí shodný význam – Dolní Chrastava.

Kdo kde bydlel?

*Jak se tady vše změnilo,
v údolí, kde mi bylo tak radostně.
Joseph von Eichendorff*

Seznam vlastníků domů v Chrastavě I, II a III. (stav z května 1945)

Podle záznamů Antona Scholze zpracoval Arno Mießler.

Následující soupis byl sestaven podle seznamu majitelů domů a podle plánu města z roku 1936 a doplněn podle informací vlastníků. Nelze zaručit úplnost seznamu. Při velkém počtu vlastníků domů – 20 let po vyhnání – není možno zcela vyloučit chyby.³⁰

1/I	Městská obec Chrastava	náměstí, radnice
2/I	Chrastavská spořitelna	Liberecká ulice
3/I	Wich Anna	Liberecká ulice
4/I	Zemědělská pojišťovna (<i>Landwirtschaftliche Kasse</i>)	Liberecká ulice
5/I	Lichtner Rudolf	Liberecká ulice
6/I	Lichtner Rudolf	Liberecká ulice
7/I	Luh Marie	Liberecká ulice
8/I	Lichtner Anton	Liberecká ulice
9/I	Lichtner Hermine	Liberecká ulice
10/I	Lichtner Ernst	Loudátova ulice
11/I	Blasiusovi dědicové	Loudátova ulice
12/I	Fiebigler Ferdinand	Loudátova ulice
13/I	Augustin Josef	Liberecká ulice
14/I	Nowak Selma	Liberecká ulice
15/I	Zaschel Richard	Liberecká ulice
16/I	Wörfel Marie	Liberecká ulice
17/I	Salomon Anton	Liberecká ulice
18/I	Drab Anton	Liberecká ulice
19/I	Neuhäuser Marie	Liberecká ulice
20/I	Mitlöhnerovi dědicové	Liberecká ulice
21/I	Zemědělská pojišťovna	Liberecká ulice
22/I	Kandler Josef	Liberecká ulice
23/I	Mildner Josef	Liberecká ulice
24/I	Herkner Helmut	Liberecká ulice
25/I	Miethig Max	Luční ulice
26/I	Hermann Josef	Luční ulice
27/I	Pfohl Ernst	Luční ulice
28/I	Funke Anna	Luční ulice
29/I	Maschke Rudolf	Luční ulice

³⁰ Názvy ulic a veřejných prostranství jsou přednostně uváděny podle jejich současných pojmenování. Pouze v případech, kdy současný ekvivalent není k dispozici, popř. pro upřesnění lokalizace, jsou uvedeny i překlady původních (odlišných) názvů.

30/I	Effenbergerovi dědicové	Luční ulice
31/I	Zemědělská pojišťovna	Liberecká ulice
32/I	Zemědělská pojišťovna	Liberecká ulice
33/I	Neuhäußer Wilhelm	Liberecká ulice
34/I	Chrastavská spořitelna	Liberecká ulice
35/I	Scholze Heinrich	Liberecká ulice
36/I	Thiel Ernst	Liberecká ulice
37/I	dědicové Marie Sitte, Richter Meta	Liberecká ulice
38/I	dědicové Rudolfa Müllera	Liberecká ulice
39/I	Augustin Gustav	Liberecká ulice
40/I	Schöpfer Emma	náměstí
41/I	Stompe Antonie	Muzejní ulice
42/I	Stompe Antonie	Muzejní ulice
43/I	Maruschka Herta	Muzejní ulice
44/I	Schiller Adolf	Muzejní ulice
45/I	Pohl Karl	náměstí
46/I	Schnabel Franziska	náměstí
47/I	Neuhäuser Hermann	náměstí
48/I	Hennig Ferdinand	náměstí
49/I	Schütkyho dědicové	náměstí
50/I	Wiersig Reinhold	náměstí
51/I	Funke Heinrich	Frýdlantská ulice
52/I	Augustin Emilie	Frýdlantská ulice
53/I	Schwertner Rudolf	Frýdlantská ulice
54/I	Hennig Emilie	Frýdlantská ulice
55/I	Mach Alfred	Frýdlantská ulice
56/I	Düncher Ernst	Frýdlantská ulice
57/I	Sperberovi dědicové	Frýdlantská ulice
58/I	Stilov Emma, Karl	Hřbitovní ulice
59/I	Berndt Edwin	Frýdlantská ulice
60/I	Berndt Edwin	Frýdlantská ulice
61/I	Schölerovi dědicové	Frýdlantská ulice
62/I	Neumann Adolf	Frýdlantská ulice
63/I	Pietsch Emil	Frýdlantská ulice
64/I	Schley – Andersch Ella	Frýdlantská ulice
65/I	Plischke Adolf	Frýdlantská ulice
66/I	Kopetzky Franz	Frýdlantská ulice
67/I	Kopetzky Franz	Frýdlantská ulice
68/I	Möller Anna	Frýdlantská ulice
69/I	Scholze – Cerveny Emma	Frýdlantská ulice
70/I	Leutelt Leontine	Frýdlantská ulice
71/I	Knöfel Anna	Frýdlantská ulice
72/I	Hillebrand Julie	Frýdlantská ulice
73/I	Lichtner Marie	Frýdlantská ulice
74/I	Gahlert Alfred	Frýdlantská ulice
75/I	Gahlert Alfred	Frýdlantská ulice
76/I	Kadansky Gustav	Frýdlantská ulice

77/I	Sieber Wilhelm	Frýdlantská ulice
78/I	Breuer Gertrud	Frýdlantská ulice
79/I	Riemer Mathilde	Frýdlantská ulice
80/I	Bratři Riemerové (firma) (<i>Gebrüder Riemer</i>)	Frýdlantská ulice
81/I	Bratři Riemerové (firma)	Frýdlantská ulice
82/I	Bratři Riemerové (firma)	Frýdlantská ulice
83/I	Bratři Riemerové (firma)	Frýdlantská ulice
84/I	Hennig Berta	Spojovací ulice
85/I	Hennig Berta	Spojovací ulice
86/I	Bratři Riemerové (firma)	Mlýnská ulice
87/I	Bratři Riemerové (firma)	Mlýnská ulice
88/I	Rehmann Milada	Mlýnská ulice
89/I	Just Ignatz	Mlýnská ulice
90/I	Neugebauer Josef	Mlýnská ulice
91/I	Wondrak Emilie	Mlýnská ulice
92/I	Jirouš Franz	Mlýnská ulice
93/I	Amtsbüchler Wilhelm	Mlýnská ulice
94/I	Schindler Gustav	Mlýnská ulice
95/I	Městská obec	Mlýnská ulice
96/I	Körber Heinrich	Víta Nejedlého
97/I	Schwertner Maria	Víta Nejedlého
98/I	Jantsch Karl	Víta Nejedlého
99/I	Nährig Emma	Víta Nejedlého
100/I	Knobloch Johann	Víta Nejedlého
101/I	Pilz Antonie	Víta Nejedlého
102/I	Kubin Aloisia	Mlýnská ulice
103/I	Breuer Marie	Mlýnská ulice
104/I	Breuer Gustav	Mlýnská ulice
105/I	Maruschka Herta	Mlýnská ulice
106/I	Maruschka Herta	Mlýnská ulice
107/I	Riemer Walter	Pobřežní ulice (dříve Schroffovo nám.)
108/I	Sitte Emma a Rudolf	Školní ulice
109/I	Preibisch Josef	Školní ulice
110/I	Scholze Anna	Družstevní ulice
111/I	Alliger Adele	Družstevní ulice
112/I	Wörfel Marie	Družstevní ulice
113/I	Weisser Emma	Družstevní ulice
114/I	Siegel Berta	Družstevní ulice
115/I	Frenzel Alfred	Družstevní ulice
116/I	Köcher Berta	Družstevní ulice
117/I	Siebeneicher Josef	Družstevní ulice
118/I	Ende Gustav	Družstevní ulice
119/I	Schowald Johann	Družstevní ulice
120/I	Quaiser Emma	Družstevní ulice
121/I	Schier Paula	Družstevní ulice

122/I	Hirschmann Eduard	Družstevní ulice
123/I	Quaiser Eduard	Družstevní ulice
124/I	Katolický farní úřad	Školní ulice
125/I	Městská obec	Školní ulice
126/I	Schöpfer Emma	Školní ulice
127/I	Schöpfer Emma	Školní ulice
128/I	Hecke Gustav	Školní ulice
129/I	Knesche Alfons	Sportovní ulice
130/I	Lewinsky Karl	Vítkovská ulice
131/I	Göttinger Marie	Pobřežní ulice
132/I	Jäger Heinrich	Pobřežní ulice
133/I	Meistner Ida	Pobřežní ulice
134/I	Schiller Rudolf	Pobřežní ulice
135/I	Neuhäuser Emil	Pobřežní ulice
136/I	Riemer Walter	Pobřežní ulice (dříve Schroffovo nám.)
137/I	Riemer Walter	Pobřežní ulice (dříve Schroffovo nám.)
138/I	Městská obec	náměstí
139/I	Böhme Gustav Adolf	náměstí
140/I	Schamalovi dědicové	náměstí
141/I	Pfohl Wilhelm	náměstí
142/I	Marx Ernst	náměstí
143/I	Siegmund Marie	náměstí
144/I	Hrnčíř Dr.	náměstí
145/I	Halbig Josef	Malá Kostelní ulice
146/I	Berndt Ferdinand	Malá Kostelní ulice
147/I	Mohaupt Anna	Malá Kostelní ulice
148/I	Priller Leopoldine	Žitavská ulice
149/I	Hentschel Hedwig	Žitavská ulice
150/I	Seibt Emil	Žitavská ulice
151/I	Riemer Heinrich	Žitavská ulice
152/I	Stolle Anna	Žitavská ulice
153/I	Burde Elsa	Žitavská ulice
154/I	Teubner Elli	Žitavská ulice
155/I	Seibt Wenzel	Žitavská ulice
156/I	Guth Ida	Žitavská ulice
156a/I	Krause Johanna	Žitavská ulice
157/I	Neumann Gustav	Žitavská ulice
158/I	Breuer Ernst	Žitavská ulice
159/I	Scholz Otto	Žitavská ulice
160/I	Frick Pauline	Alšova ulice
161/I	Frick Pauline	Alšova ulice
162/I	Kretschmer Franz	Alšova ulice
163/I	Hermann Anton	Alšova ulice
164/I	Kaschubinsky Ernst	Alšova ulice
165/I	Houra Rosa	Alšova ulice

166/I	Donth-Hauptmann	Alšova ulice
167/I	Püschel – Donth	Alšova ulice
168/I	Ulbrich Marie	Mostní ulice
169/I	Liewald Engelbert	Mostní ulice
170/I	Liewald Engelbert	Mostní ulice
171/I	Nederost Emil	Mostní ulice
172/I	Effenberger Karl	Mostní ulice
173/I	Knobloch Marie	Mostní ulice
174/I	Effenberger Franz	Mostní ulice
175/I	Knirsch Rudolf	Mostní ulice
176/I	Frick Pauline	Mostní ulice
177/I	Lichtner Emil W.	Mostní ulice
178/I	Lichtner Emil W.	Mostní ulice
179/I	Rieger Rudolf	Mostní ulice
180/I	Thiel Marie	Mostní ulice
181/I	Simon Franz	Mostní ulice
182/I	Johne Marie	Mostní ulice
183/I	Kirsch Emil	Mostní ulice
184/I	Český Konsum	Mostní ulice
185/I	Schul – Tauchmann	Alšova ulice
186/I	zbourán	Žitavská ulice
187/I	zbourán	Žitavská ulice
188/I	zbourán	Žitavská ulice
189/I	zbourán	Žitavská ulice
190/I	Wörfel Marie	Žitavská ulice
191/I	Kunze Adolf	Žitavská ulice
192/I	Maiwald Wenzel	Žitavská ulice
193/I	Lammel Otto	Žitavská ulice
194/I	Maiwald Wenzel	Nádražní ulice
195/I	neznámý	Nádražní ulice
196/I	Geisler, Breuer Elsa	Nádražní ulice (dříve Jahnovo nám.)
197/I	Pietsch Josef	Nádražní ulice (dříve Jahnovo nám.)
198/I	Ramischovi dědicové	Nádražní ulice (dříve Jahnovo nám.)
199/I	Walter Antonie	Žitavská ulice
200/I	Auer Paul	Nádražní ulice (aut. nádr.)
201/I	Ramisch Franz	Nádražní ulice (aut. nádr.)
202/I	Ramisch Franziska	Nádražní ulice (aut. nádr.)
203/I	Pohl Rudolf	Nádražní ulice (aut. nádr.)
204/I	Ramisch Franz	Nádražní ulice (dříve Jahnovo nám.)
205/I	Lissner Adolf	Nádražní ulice
206/I	Skriwanek Marie	Nádražní ulice
207/I	Schallenberg Theodor	Nádražní ulice
208/I	Scholz Julius	Nádražní ulice

209/I	Friedrich Emma	Nádražní ulice
210/I	Hoffmann Leopold	Nádražní ulice
211/I	Riemer Josef	Nádražní ulice
212/I	Fillisch Josef	Nádražní ulice
213/I	Breuer Josef	Žitavská ulice
214/I	Petschik Ferdinand	Žitavská ulice
215/I	Riemer Ferdinand	Žitavská ulice
216/I	Lammel Otto	Žitavská ulice
217/I	Kadansky Gustav	Žitavská ulice
218/I	Peuker Berta	Žitavská ulice
219/I	Hübner Paula	Žitavská ulice
220/I	Siebeneicher Julia	Žitavská ulice
221/I	Kirsch Franziska	Žitavská ulice
222/I	Johne Antonie	Žitavská ulice
223/I	vdova po Paulu Theodorovi	Žitavská ulice
224/I	dědicové Marie Miesslerové	náměstí
225/I	Lichtner Hermann	náměstí
226/I	Rösler Reinhold	náměstí
227/I	Riemer Julius Otto	náměstí
228/I	Dívčí základní a měšťanská škola	náměstí
229/I	Dívčí základní a měšťanská škola	náměstí
230/I	Siegel Josef	Turpišova ulice
231/I	Ulbrich Karl	Turpišova ulice
232/I	Kadansky Gustav	Turpišova ulice
233/I	Johne Rudolf	Turpišova ulice
234/I	Jesche Marie	Turpišova ulice
235/I	Petschikovi dědicové	Turpišova ulice
236/I	Keil Ferdinand	Turpišova ulice
237/I	Stilov Ferdinand	Turpišova ulice
238/I	Putzky Josef	Turpišova ulice
239/I	Kittel Rudolf	Turpišova ulice
240/I	Krause Josef	Turpišova ulice
241/I	Jarisch Reinhard	Turpišova ulice
242/I	Möse Heinrich	Turpišova ulice
243/I	Hillebrand Anna	Turpišova ulice
244/I	Krauseovi dědicové	Turpišova ulice
245/I	Krauseovi dědicové	Turpišova ulice
246/I	Krause Adolf	Loudátova ulice
247/I	Scholze Julius	Loudátova ulice
248/I	Berndt Ernst	Loudátova ulice
249/I	Bergmeier Marie	Loudátova ulice
250/I	Simon Emil	náměstí
251/I	Knirsch – Preißler	náměstí
254/I	Lehnhardt Adolf	Hřbitovní ulice
255/I	Mildner Josef	Liberecká ulice
256/I	Thiel Robert	Frýdlantská ulice
258/I	Thamm – Habenicht	Hřbitovní ulice

259/I	Stelzig Heinrich	Liberecká ulice
260/I	Slajsner Wenzel	Liberecká ulice
261/I	Jirina Karl	Mlýnská ulice (dříve Führichovo nám.)
263/I	Lichtner Josef	Liberecká ulice
265/I	Knesche Tandler	Bílokoštecká ulice
266/I	Reinisch – Weber	Družstevní ulice
267/I	Jirka Josef	Frýdlantská ulice
268/I	Pietsch Emil	Frýdlantská ulice
269/I	Langhammer Josef	Loudátova ulice
270/I	Gahler Josef	Liberecká ulice
271/I	Selinger Edwin	Mostní ulice
273/I	dědicové Adalberta Breuera	Nádražní ulice
274/I	Kornprobst Berta	Pobřežní ulice
275/I	Teubner – Ritter	Mlýnská ulice (dříve Führichovo nám.)
276/I	Berndt Rudolf	Liberecká ulice
277/I	Městská obec	Luční ulice
278/I	Simon Marie	Luční ulice
279/I	Mauermann Josef	Luční ulice
280/I	Posselt Robert	Luční ulice
281/I	Wölfel Rudolf	Cihlářská ulice
282/II	Finke Gustav	Ještědská ulice (dříve Nové Město)
283/I	Nowak Selma	Vítkovská ulice
284/II	Breuer Heinrich	Ještědská ulice (dříve Nové Město)
285/II	Gahler Gustav	Ještědská ulice
286/I	Městská obec	Vítkovská ulice
287/I	Seidl Otto	Liberecká ulice
288/I	Keil Marie	Nové Město
289/I	Městská obec	Vítkovská ulice
290/I	Sitte Emanuel	Mostní ulice
291/I	Priebsch Reinhold	Luční ulice
292/II	Schröter Anna	Andělohorská ulice
293/II	Thomas Wenzel	Andělohorská ulice
294/I	Möller Ernst	Luční ulice
295/I	Wölfel Adele	Vítkovská ulice
297/I	Riemer Walter	Školní ulice (dříve Schroffovo nám.)
298/I	Preibisch Heinrich	Luční ulice
299/I	Püschel Ida	Cihlářská ulice
300/I	Augustin Emil	Cihlářská ulice
301/II	Amtsbüchler Julius	Nové Město
302/II	Gahler Irma	Nové Město
303/I	Meissner Anna	Turpišova ulice
304/I	Hirschmann Anton	Liberecká ulice

305/I	Hoffmann Eduard	Družstevní ulice
306/I	Hoffmann Eduard	Družstevní ulice
307/I	Grossmann Franz	Vítkovská ulice
308/I	Breuer Rudolf	Vítkovská ulice
309/I	Alexovsky Karl Dr.	Loudátova ulice
310/I	Hoffmann Eduard	Družstevní ulice
311/I	Augustin Reinhold	Cihlářská ulice
312/I	Kaiser Richard	Cihlářská ulice
313/I	Lichtner Marie	Cihlářská ulice
314/I	Kunze Adolf	Cihlářská ulice
315/I	Breuer Emil	Cihlářská ulice
316/I	Bergmeier Rudolf	Cihlářská ulice
317/II	Kirsch Anna	Andělohorská ulice
318/I	Quaiser Berta	Pobřežní ulice
319/I	Putzky Marie	Vítkovská ulice
320/I	Prade Walter	Vítkovská ulice
321/I	Marx Emilie	Führichovo náměstí
322/I	Breuer Heinrich	Cihlářská ulice
323/I	Fritsche Heinrich	Cihlářská ulice
324/I	Nicht Marie	Soudní ulice
325/I	Seidemann Ernst	Nádražní ulice
326/I	Zemědělská pojišťovna	Liberecká ulice
327/I	Breuer Emil	Cihlářská ulice
329/I	Matzig Emil	Alšova ulice
330/I	Hefter Augustin	mezi Družstevní a Víta Nejedlého (dříve Kratzmannova ulice)
331/I	Worbs Frieda	Školní ulice
332/I	Lippert Rudolf	Školní ulice
333/II	Fiebiger Heinrich	Ještědská ulice (dříve Nové Město)
334/I	Franze Martha	Liberecká ulice
335/I	Kratzig Robert	Soudní ulice
336/I	Preibisch Josef	Liberecká ulice
337/I	Sitte Adolf	Luční ulice
338/I	Reichelt Ferdinand	Luční ulice
340/II	Böhm Hugo	Andělohorská ulice
341/I	Střelecká společnost (<i>Schützengesellschaft</i>)	Turpišova ulice
342/I	Riemer Ferdinand	Žitavská ulice
343/I	Hennig Emil	Cihlářská ulice
344/I	Pietsch Rudolf	Frýdlantská ulice
345/II	Müller Richard	Ještědská ulice (dříve Nové Město)
346/II	Tanvaldská továrna (<i>Tannwalder Fabrik</i>)	Andělohorská ulice
347/I	Kirschner Walter	náměstí

348/II	dědicové Tölzera – Egera	Andělohorská ulice
349/I	Funke Antonie	Liberecká ulice
350/I	Krause Rudolf	Frýdlantská ulice
351/I	Poschepny Rudolf	Soudní ulice
352/I	Posselt – Tauchmann	Školní ulice
353/II	Stelzig Anna	Andělohorská ulice (dříve Nové Město)
354/I	Kirschner Walter	Žitavská ulice
355/I	Bulirsch Karl	Loudátova ulice
356/II	Frömter Gabriele	Andělohorská ulice
357/II	Vater Roland	Andělohorská ulice
358/II	Weigelt Marie	Andělohorská ulice
359/II	Hartig Karl	Andělohorská ulice
360/I	Ressel Elfriede	Liberecká ulice
361/I	Hřbitovní obec (<i>Friedhofsgemeinde</i>)	hřbitov
362/I	Ulbrich Karl	Turpišova ulice
363/II	Pfohl Robert	Andělohorská ulice
364/I	Riemer Walter	Schroffovo náměstí
365/I	Ulbrich Julius	Revoluční ulice
366/I	dědicové Tölzera – Egera	Andělohorská ulice
367/I	Poštovní úřad Chrastava	Nádražní ulice
368/I	Meistnerovi dědicové	Ještědská ulice
369/II	Quaißer Edmund	Andělohorská ulice
370/I	Tanvaldská továrna (<i>Tannwalder Fabrik</i>)	Nádražní ulice
371/I	Tanvaldská továrna	Andělohorská ulice
372/I	Tanvaldská továrna	Andělohorská ulice
373/I	Tanvaldská továrna	Andělohorská ulice
374/I	Simon Marie	Soudní ulice
375/I	Meyer Herta	Soudní ulice
376/I	Hoffmann Eduard	Družstevní ulice
377/II	Tanvaldská továrna	Lipová ulice
378/II	Tanvaldská továrna	Lipová ulice
379/I	Schwarz Max	Soudní ulice
380/I	Textilana	Andělohorská ulice
381/I	Chlapecká měšťanská škola	Školní ulice
382/I	Schwarz Karl	Revoluční ulice
383/I	E.L.G. - AG.	Nádražní ulice
384/I	Kindler Marie	Revoluční ulice
385/I	Lichtner Albert	Revoluční ulice
386/I	Herkner Josef	Revoluční ulice
387/I	Neumann Anton	Revoluční ulice
388/I	Sitte Ernst	Revoluční ulice
389/I	Fritsche Josef	Revoluční ulice
390/I	Berndt Karl	Soudní ulice
391/I	Siebeneicher Rudolf	Revoluční ulice
392/I	Městská obec	Schroffovo náměstí

393/I	Tanvaldská továrna	Lipová ulice
394/I	Silhan Josef	Soudní ulice
395/I	dědicové Franze Thomase	Revoluční ulice
396/II	Teubner Franz	Na Hůrce
397/II	Neuhäuser Rudolf	Na Hůrce
398/II	König Josef	Tovární ulice
399/I	Scholze Josef	Revoluční ulice
400/I	Ihl Gustav	Revoluční ulice
401/I	Ihl Karl	Revoluční ulice
402/I	Leubner Wenzel	Revoluční ulice
403/II	Textilana	Andělohorská ulice
404/I	Breuer Josef a Berta	Vítkovská ulice
405/I	Schwertner Gustav	Nádražní ulice
406/I	Rossmeißel Adolf	Střelecký vrch
407/I	Chrastavská spořitelna	Turpišova ulice
408/I	dědicové Aloise Donnera	Turpišova ulice
409/I	Thiel Josef	Revoluční ulice
410/II	Seibt Josef	Andělohorská ulice
411/I	Peukert Robert	Revoluční ulice
412/II	Schröter Rudolf	Andělohorská ulice
413/II	Peuker Wilhelm	Na Hůrce
414/I	Funke Marie	Liberecká ulice
415/II	Textilana AG.	Andělohorská ulice
416/II	Textilana AG.	Andělohorská ulice
417/II	Hübnerovi dědicové	Andělohorská ulice
418/II	Textilana AG.	Andělohorská ulice
419/II	Textilana AG.	Andělohorská ulice
420/II	Effenberger Mathilde	Andělohorská ulice
421/I	Tanvaldská továrna	Nádražní ulice
422/I	Swoboda Marie	Vítkovská ulice
423/I	Rindt Franz	Vítkovská ulice
424/I	Tischler Minna	Vítkovská ulice
425/I	Tischler Minna	Vítkovská ulice
426/I	dědicové Franze Trostela	Luční ulice
427/I	Thiel Edwin	Revoluční ulice
428/II	Thiel Wilhelm	Andělohorská ulice
429/I	Sitte Adele	Soudní ulice
430/I	dědicové Roberta Sperbera	Malá Pobřežní ulice
431/I	Zaschel Heinrich	Liberecká ulice
432/I	Hocke Emma	Střelecký vrch
433/I	Hönig Anton Theodor	Střelecký vrch
434/I	König Josef	slévárna (Na Hůrce)
435/I	Hillebrand Josef	Vítkovská ulice
436/I	Hillebrand Josef	Vítkovská ulice
437/I	Richter Karl	Vítkovská ulice
438/I	Okresní domov důchodců (starobinec)	Školní ulice

439/I	Městská obec	Vítkovská ulice
440/I	Městská obec	Vítkovská ulice
441/I	Frenzel Edwin	Vítkovská ulice
442/I	Úřední (městský) soud	Revoluční ulice
443/II	Willrich Josef	Na Hůrce
444/II	Siegmund Ferdinand	Na Hůrce
445/I	Neumann Rudolf	Luční ulice
446/I	dědicové Storma – Prade	Vítkovská ulice
447/I	Stephan Josef	Vítkovská ulice
448/II	Ginzel Emil	Na Hůrce
449/II	Ohme Anton	Na Hůrce
450/I	Fiedler Hugo	Liberecká ulice
451/I	dědicové Eduarda Lindnera	Vítkovská ulice
452/II	Wörfel Balduin	Andělohorská ulice
453/I	Okresní soud	Soudní ulice
454/II	Müller Franz	Andělohorská ulice
455/II	Thiel Heinrich	Andělohorská ulice
456/II	König Josef	Andělohorská ulice
457/I	Müller Alfred	Liberecká ulice
458/I	Lichtner Albert	Revoluční ulice
459/II	Friedrich Albert	Andělohorská ulice
460/II	Gröbner Franz	Andělohorská ulice
461/I	Lichtner Karl	Vítkovská ulice
462/I	Leukert Franz	Liberecká ulice
463/II	Hermann Hedwig	Andělohorská ulice
464/II	Schmidt Ernst	Andělohorská ulice
465/II	Ulbrich Franz	Andělohorská ulice
466/II	Kratzer Ernst	Andělohorská ulice
467/II	Muschak Mathilde	Andělohorská ulice
468/I	Braun Franz	Vítkovská ulice
469/II	Pfohl Robert	Andělohorská ulice
470/I	Müller Josef	Liberecká ulice
471/I	radnice	Liberecká ulice
472/I	Blasiusovi dědicové	Loudátova ulice
473/I	Stompe Josef	Muzejní ulice
474/I	Sperberovi dědicové	Frýdlantská ulice
475/I	Breuer Gertrud	Frýdlantská ulice
476/I	Bratři Riemerové (firma)	Frýdlantská ulice
477/I	Sitte Emma	Školní ulice
478/I	Schier Paula	Družstevní ulice
479/I	Marx Ernst	Malá Pobřežní ulice
480/I	dědicové Franze Herschela	Malá Kostelní ulice
481/I	Seibt Emil	Žitavská ulice
482/I	Hesche Marie	Nádražní ulice
483/I	Jarisch Reinhard	Turpišova ulice
484/I	Krause Adolf	Loudátova ulice
485/I	Hartig Karl	Andělohorská ulice

486/I	Fritsche Josef	Revoluční ulice
487/I	Seidel Julie	Revoluční ulice
488/I	česká škola	Revoluční ulice
489/I	Müller Eduard	Liberecká ulice
490/I	Möller Ernst	Luční ulice
491/II	Lichtner Rudolf	Andělohorská ulice
492/II	Siebeneicher Josef	Andělohorská ulice
493/II	Suske Ferdinand	Andělohorská ulice
494/II	Schwarzbach Wenzel	Andělohorská ulice
495/II	Ring – Schultheiß	Andělohorská ulice
497/II	Brückner Marie	Andělohorská ulice
498/I	Appelt Eduard	Sportovní ulice
499/I	Prade Walter	Vítkovská ulice
500/II	Kirsch Wenzel	Ještědská ulice
501/II	Jahn Ernst	Na Hůrce
502/II	Hirschmann Walter	Andělohorská ulice
503/II	Hoffmann Severin	Bezručova ulice
504/II	Weigelt Wenzel	Andělohorská ulice
505/I	Městská obec	Sportovní ulice
506/I	Městská obec	Sportovní ulice
507/I	Městská obec	Sportovní ulice
508/I	Městská obec	Sportovní ulice
509/I	Městská obec	Sportovní ulice
510/II	Thiel Josef	Ještědská ulice
511/II	Stransky Wenzel	Ještědská ulice
512/II	Matzig Franz	Tovární ulice
513/I	Richter Rudolf	Střelecký vrch
514/II	Kubin Josef	Ještědská ulice
515/I	Lewinsky Karl	Bezručova ulice
516/II	Peuker Robert a Olga	Tovární ulice
517/II	Johne Josef	Lipová ulice
518/II	Scholze Gustav	Lipová ulice
519/I	Krusche Hans	Sportovní ulice
520/I	Hermann Heinrich	Pobřežní ulice
521/I	Pelz Robert	Střelecký vrch
522/II	Hoffmann Heinrich	Na Hůrce
523/II	Föller	Na Hůrce (odbočka z Lipové ulice)
525/II	Ott Josef	Tovární ulice
526/II	Lindner Gustav	Ještědská ulice
527/II	budova státních zaměstnanců	Lipová ulice
528/II	Engel Franz	Tovární ulice
529/II	Benesch Josef	Tovární ulice
530/II	Ehrlich Heinz	Tovární ulice
531/I	Kirsch Josef	Liberecká ulice
532/I	Fritsche Rudolf	Střelecký vrch
533/II	Hausmann Oskar	Lipová ulice

534/I	Plischke Adolf	Střelecký vrch
535/II	Schneider Berthold	Tovární ulice
536/I	Fritsche Oskar	Střelecký vrch
537/II	Würsig Marie	Tovární ulice (odbočka z Lipové ulice)
538/II	Fritsche Emil	Andělohorská ulice (pod vodojemem)
539/II	Peuker Robert	Tovární ulice
540/I	Simon Marie	Liberecká ulice
541/II	Peuker Robert a Olga	Lipová ulice
542/II	Peuker Emil	Lipová ulice
543/I	Pilz Adolf	Liberecká ulice
544/I	Schwarz Karl	Revoluční ulice
545/I	Posner Rudolf Dr.	Střelecký vrch
546/I	Thiel Emil	Střelecký vrch
547/I	Rösler Josef	Liberecká ulice
548/II	Lux a Co.	Na Hůrce (Tovární ulice)
549/I	Langhammer Rudolf	Bezručova ulice (Střelecká zahrada)
550/II	Hak Ferdinand	Ještědská ulice
551/II	Jitschnei Adolf	Tovární ulice
552/I	Jomrich Antonie	Liberecká ulice
553/I	Tallowitz Frieda	Střelecký vrch
554/I	Sieber Anton	Střelecký vrch
555/I	Müller Alfred	Liberecká ulice
556/II	Enge Alfred	Na Hůrce (Tovární ulice)
557/I	Richter Otto	Muzejní ulice
558/I	Seidl Otto	Liberecká ulice
559/II	Vorbach a Brosche	Tovární ulice
560/I	Německý tělocvičný spolek (<i>Deutscher Turnverein</i>)	Sportovní ulice
561/I	Kolinsky Stefan	Liberecká ulice
562/I	Maslo August	Střelecký vrch
563/II	Fritsche a Siegmund	Tovární ulice
564/II	Lux Julius	Tovární ulice
565/I	Guth Oskar	Pobřežní ulice
566/I	Appelt Josef	Střelecký vrch
567/I	Lux Rudolf	Soudní ulice
568/I	Breuer Oskar	Vítkovská ulice
569/I	Sitte Emma a A.	u starého koupaliště
570/II	Müller Marie	Ještědská ulice
571/I	Haupt	Vítkovská ulice
572/I	Nejedly Emma	Liberecká ulice
573/I	Burschill Petronella	Liberecká ulice
574/I	Lange Anton	Liberecká ulice
575/I	Simon Edwin	Luční ulice
576/I	Pohl Heinrich a Berta	Střelecký vrch

577/I	Worf Hedwig	Sportovní ulice
578/I	Irsiegler – Trostel	Luční ulice
579/I	Teubner Friedrich	Školní ulice
580/I	Frenzel Gustav	Liberecká ulice
581/II	Hak Ernst	Na Hůrce
582/II	Krock Ernst	Na Hůrce
583/II	Tichay Otto	Na Hůrce
584/II	Lichtner Karl	Na Hůrce
585/II	Rimpler Herbert	Na Hůrce
586/II	Janek Ernst	Na Hůrce
587/II	Görlach Gustav	Na Hůrce
588/II	Nowy Rudolf	Na Hůrce
589/II	Enge Christof	Na Hůrce
590/II	Föhring Felix	Na Hůrce
591/II	Elstner Wenzel	Ještědská ulice
592/II	Funke	Ještědská ulice
593/II	Krause	Ještědská ulice
594/II	Felsmann	Ještědská ulice
595/II	Fritsche	Ještědská ulice
596/II	Krusche	Ještědská ulice
597/II	Nový domov (<i>Neue Heimat</i>)	Nový Domov
598/II	Nový domov (<i>Neue Heimat</i>)	Nový Domov
599/II	Nový domov (<i>Neue Heimat</i>)	Nový Domov
600/II	Nový domov (<i>Neue Heimat</i>)	Nový Domov
1/III	Walter Emilie	Bílokoštecká ulice
2/III	Sitte Gustav	Bílokoštecká ulice
3/III	Schicht Rudolf	Pobřežní ulice
4/III	Habenicht Gustav	Pobřežní ulice
5/III	Thiel Anton	Pobřežní ulice
6/III	Sitte Josef	Pobřežní ulice
7/III	Herrmann Franz	Pobřežní ulice
8/III	Spreewerk	Barandov
9/III	Neumann Josef	Andělohorská ulice
10/III	Thiel Rudolf	Nádražní ulice
11/III	Stompe Hermann	Nádražní ulice
13/III	Tanvaldská továrna (<i>Tannwalder Fabrik</i>)	Nádražní ulice
14/III	Tanvaldská továrna	Nádražní ulice
15/III	Möse Ernst	Nádražní ulice
16/III	Möse Ernst	Nádražní ulice
17/III	Möse Ernst	Nádražní ulice
18/III	Johne Adolf	Nádražní ulice
19/III	Wohlmann Leopold	Ještědská ulice
20/III	Thiel Anton	Nádražní ulice
21/III	Thiel Gustav	Nádražní ulice
22/III	Leukert Rudolf	Nádražní ulice
23/III	Breuer Reinhold	Nádražní ulice

24/III ³¹	Herkner Ernst	Nádražní ulice
25/III	Neuhäußer Josef	Ještědská ulice
26/III	Petschik Ferdinand	Nádražní ulice
27/III	Berndt Marie (Quaißer Berta)	Nádražní ulice
28/III	Quaißer Berta	Bílokostelecká ulice
29/III	Thiel Josef	Pobřežní ulice
30/III	Thiel Adolf	Nádražní ulice
31/III	Schnabel Johann	Nádražní ulice
34/III	Augsten Karl	Malá Nádražní ulice
35/III	Engel Berta	Malá Nádražní ulice
36/III	Hesche Eduard	Malá Nádražní ulice
37/III	Möse Gustav	Malá Nádražní ulice
38/III	vdova po Zuschkem	Pobřežní ulice
39/III	Auer Ida	Malá Nádražní ulice
40/III	Neuhäußer Ferdinand	Bílokostelecká ulice
41/III	Jäntsch – Schwarzbach	Malá Nádražní ulice
42/III	Schadek Ludwig	Malá Nádražní ulice
43/III	Müller Marie	Pobřežní ulice
44/III	Ramisch Franz	Pobřežní ulice
45/III	Scholze Anton	Nádražní ulice
46/III	Ramisch Franz	Pobřežní ulice
47/III	Rösler Josef	Malá Nádražní ulice
48/III	Walter Franz	Bílokostelecká ulice
49/III	Scholze Julius	Bílokostelecká ulice
50/III	Habel – Ramisch	Bílokostelecká ulice
51/III	Habel – Ramisch	Bílokostelecká ulice
52/III	Elstner Josef	Bílokostelecká ulice
53/III	Seidel Josef	Bílokostelecká ulice
54/III	Hockauf Julius	Václavická ulice
55/III	Schwarz Robert	Ještědská ulice
56/III	Neumann Josef	Andělohorská ulice
57/III	Hillebrand Richard	Nádražní ulice
58/III	Quaiser Meta	Malá Nádražní ulice
59/III	Zedlitz Josef	Malá Nádražní ulice
60/III	Wörfel Ernst	Vítkovská ulice
61/III	Seidel Hermann	Bílokostelecká ulice
62/III	Schubert Anton	Bílokostelecká ulice
63/III	Seidel Franz	Bílokostelecká ulice
64/III	Prokop Anton	Malá Nádražní ulice
65/III	dědicové Franze Sitte	Bílokostelecká ulice
68/III	Lindner Ernst	Václavická ulice
69/III	Paulu Hermann	Malá Nádražní ulice
70/III	Wörfel Franz	Václavická ulice
71/III	Herkner Josef	Nádražní ulice

³¹ Od čp. 24 jsou v předloze zjevně chybné údaje (2x čp. 24, nesprávně uvedené ulice – posun apod.). V rámci překladu pokus o nápravu, bez záruky.

72/III	dědicové Marie Elstnerové	Bílokostelecká ulice
73/III	Müller Marie	Pobřežní ulice
74/III	Schwarzbach Emma	Malá Nádražní ulice
75/III	Herkner Gustav	Václavická ulice
76/III	Rösler Josef	Malá Nádražní ulice
77/III	Schöler Franz	Václavická ulice
78/III	Hartig Karl	Bílokostelecká ulice
79/III	Hoffmann Florian	Václavická ulice
80/III	Schwertner Gustav	Nádražní ulice
81/III	Morche Anton	Bílokostelecká ulice
82/III	dědicové Josefa Richtera	U Nisy (Nádražní ulice)
83/III	Breuer Steffan	Václavická ulice
84/III	Thiel Ernst	Bílokostelecká ulice
85/III	Leukert Leonie	Bílokostelecká ulice
86/III	Herkner Rudolf	Bílokostelecká ulice
87/III	Spreewerk	U Nisy
88/III	Herkner Heinrich	Bílokostelecká ulice
89/III	Hütter Emil	Bílokostelecká ulice
90/III	nádražní budova	Nádražní ulice
91/III	nádražní budova	Nádražní ulice
92/III	Königova továrna	Malá Nádražní ulice
94/III	Johne Adolf	Nádražní ulice
95/III	Thiel Rudolf	Nádražní ulice
96/III	Bunzl a Biach (firma)	U Nisy (Nádražní ulice)
97/III	Havlista Josef	Nádražní ulice
98/III	Möse Ernst	Nádražní ulice
99/III	Elstner Anna	Nádražní ulice
100/III	Maschke Marie	Nádražní ulice
101/III	Hermann Wilhelm	Malá Nádražní ulice
102/III	Storm Anton	Nádražní ulice
103/III	Augsten Karl	Nádražní ulice
104/III	Scholze Auguste	Nádražní ulice
105/III	Nährig Adolf	Pobřežní ulice
106/III	Lichtner – Keil	Bílokostelecká ulice
107/III	Neumann Otto	Malá Nádražní ulice
108/III	Thomas Ferdinand	Nádražní ulice
109/III	Petschik Ferdinand	Nádražní ulice
110/III	Teubner Josef	Bílokostelecká ulice
111/III	vdova po Jürschikovi	Nádražní ulice
112/III	Spreewerk	U Nisy (Nádražní ulice)
113/III	Spreewerk	U Nisy
114/III	Spreewerk	U Nisy
115/III	Spreewerk	U Nisy
116/III	Spreewerk	U Nisy
117/III	Spreewerk	U Nisy
118/III	Elstner Josef	Bílokostelecká ulice
119/III	Scholze Julius	Polní ulice

121/III	Augustin Gustav	Bílokostelecká ulice
122/III	Möse Selma	Bílokostelecká ulice
123/III	Seifert Alfred	Bílokostelecká ulice
124/III	Görlach Adolf	Bílokostelecká ulice
125/III	Herkner Ferdinand	Vítkovská ulice
126/III	Thomas Ferdinand	Bílokostelecká ulice
127/III	Klingerova vila	Bílokostelecká ulice
128/III	Klingerova vila	Bílokostelecká ulice
129/III	Prade Gustav	Sedmidomská ulice
130/III	Regner Ernst	Sedmidomská ulice
131/III	Wollmann Wenzel	Pobřežní ulice
132/III	Vater Julius	Pobřežní ulice
133/III	Scheffel Josef	Vítkovská ulice
134/III	Elstner Hedwig	Bílokostelecká ulice
135/III	König Franz	Pobřežní ulice
136/III	Herkner Robert	Pobřežní ulice
137/III	Seibt Wenzel	Bílokostelecká ulice
138/III	Heller Adolf	Bílokostelecká ulice
139/III	Spreewerk	U Nisy (tovární areál)
140/III	Scholze Josefine	Polní ulice
141/III	Wallnoch – Halbig	Polní ulice
142/III	Kunze Wenzel	Polní ulice
143/III	Kittel Gustav	Vítkovská ulice
144/III	Thiel Franz	Vítkovská ulice
145/III	Alliger Rudolf	Vítkovská ulice
146/III	Böhmer Rudolf	Vítkovská ulice
147/III	Kaulfersch Wenzel	Vítkovská ulice
148/III	Kirsch Gustav	Sedmidomská ulice
149/III	Wildner Josef	Sedmidomská ulice
150/III	Speer Hermann	Bílokostelecká ulice
151/III	Peuker Reinhold	Polní ulice
152/III	Ressel Alexander	Nádražní ulice
153/III	Spreewerk	Barandov
154/III	Spreewerk	Barandov
155/III	Spreewerk	Barandov
156/III	Spreewerk	Barandov
157/III	Spreewerk	Barandov
158/III	Spreewerk	Barandov
159/III	Spreewerk	Barandov
160/III	Spreewerk	Barandov
161/III	Spreewerk	Barandov
162/III	Spreewerk	Barandov
163/III	Spreewerk	Barandov
164/III	Spreewerk	Barandov
165/III	Spreewerk	Barandov
166/III	Spreewerk	Barandov
167/III	Vápenka Ressel	Nádražní ulice

168/III	Sitte Berta	Vítkovská ulice
169/III	Melzer Josef	Bílokostelecká ulice
170/III	Kraus Robert	Nádražní ulice
171/III	Ressel Alexander	Nádražní ulice
172/III	Konsum – jatka	Nádražní ulice
173/III	Siegmund Frieda	Polní ulice
174/III	Pfeifer Ferdinand Dr.	Pobřežní ulice
175/III	Okresní zdravotní pojišťovna	Polní ulice
176/III	Schwarzbach Emma	Vítkovská ulice
177/III	Koudelka	Pobřežní ulice
178/III	Spreewerk	U Nisy
179/III	Scholze – Seidemann	Vítkovská ulice
180/III	Mießler Karl	Polní ulice
181/III	Schreima Emilie	Vítkovská ulice
182/III	Leiner Marie	Pobřežní ulice
183/III	Appelt Josef	Vítkovská ulice
184/III	Mießler Franz	Polní ulice
185/III	Herkner Gustav	Václavická ulice
186/III	Elstner Adolf – Marie	Bílokostelecká ulice
187/III	Siman Josef	Bílokostelecká ulice
188/III	Terdich Kamilla	Bílokostelecká ulice
189/III	Wöhl Anton	Polní ulice
190/III	Thiel Ernst	Bílokostelecká ulice
191/III	Gnädiger	Bílokostelecká ulice

Seznam vlastníků domů v Horní Chrastavě

1	Scholze - Pfohl	cesta na Chrastavskou Novou Vísku
2	Breuer Wilhelm	cesta u Tandlerova (Chrastavského) potoka
3	Funke Julius	Frýdlantská ulice
4	Thiel Heinrich	Frýdlantská ulice
5	Leukert Rudolf	Frýdlantská ulice
6	Dreßler Heinrich	Frýdlantská ulice
7	zbourán	
8	Kunze	Frýdlantská ulice
9	Effenberger Wilhelm	odbočka z Frýdlantské ul.
10	Sitte Gustav	Frýdlantská ulice (horní)
11	Braun Franz	Frýdlantská ulice (horní)
12	Slawik Wenzel	Frýdlantská ulice
13	Peuker Josef	Frýdlantská ulice
14	Thaute – Köhler	Frýdlantská ulice
15	Rösler Ferdinand	Frýdlantská ulice
16	Thiel Josef	Frýdlantská ulice (horní)
17	Krowatschek Karl	Frýdlantská ulice
18	Engel Josef	Frýdlantská ulice (horní)

19	Maruschka Herta	Frýdlantská ulice
20	Engel Heinrich	Frýdlantská ulice
21	Scholze – Arnold	Frýdlantská ulice
22	Engel Josef	Frýdlantská ulice
23	Lammel Edwin	Frýdlantská (Novoveská)
24	Schöler Franz	Frýdlantská (Novoveská)
25	Melchior – Altschul (firma)	
26	Simon Emil	Frýdlantská ulice (Valcha – <i>Walke</i>)
27	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
28	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
29	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
30	Klaus Josef	Frýdlantská ulice (horní)
31	Sitte Edwin	Frýdlantská ulice (horní)
32	Sommer Hugo	Novoveská ulice
33	Herzig Adolf	Novoveská ulice
34	Krause Gustav	Novoveská ulice
35	Andersch Gustav	Novoveská ulice
36	Altschul Fritz	Frýdlantská ulice
37	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
38	Geisler Karl	Frýdlantská ulice
39	Seibt Gustav	Frýdlantská ulice
40	Breuer Adolf	Frýdlantská ulice
41	Seibt Willi	odbočka z Frýdlantské ul.
42	Gahler Christian	odbočka z Frýdlantské ul.
43	Ressel Emil	
44	Ressel Emil	
45	Funke Julius	
46	Funke Julius	Družstevní ulice
47	Wollmann – Riemer	Družstevní ulice
48	Ramisch Franz	Kostelní ulice
49	Jaksch Rudolf	Frýdlantská ulice
50	dříve bratři Löwy	
51	Nossek Josef	Frýdlantská ulice
52	Püschel Reinhold	Frýdlantská ulice
53	neznámý	
54	Peuker Josef	Družstevní ulice
55	dědicové Hugo Thiela	Frýdlantská ulice
56	Neuhäßer J.F.	cesta na Novou Vísku
57	Sieber Heinrich	cesta na Růžek
58	Thiel Robert	Frýdlantská ulice
59	neznámý	
60	Simon Emil	Frýdlantská ulice (Valcha – <i>Walke</i>)
61	Hausmann Rudolf	Frýdlantská ulice
62	Krause Emilie	Družstevní ulice
63	Simon Adolf	vpravo od cesty

64	Neuhäßer Wilhelm	na Novou Vísku Družstevní ulice
65	Göbel Josef – Jahne Josef	
66	Geisler Rudolf	Frýdlantská ulice
67	obecní bytový dům	odbočka z Frýdlantské ul.
68	Berndt Rudolf	Družstevní ulice
69	Püschel Emil	
70	Simon Emil	Frýdlantská ulice (Valcha – <i>Walke</i>)
71	Richter Max	Frýdlantská ulice
72	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
73	Kirsch Emilie	Frýdlantská ulice
75	Quaißer	Frýdlantská ulice
76	Jahne Max	Frýdlantská ulice
77	Patzelt Adolf	Frýdlantská ulice
78	Feix Georg	Frýdlantská ulice
79	Peuker	odbočka z Frýdlantské ul.
80	Melchior – Altschul (firma)	
80a	Melchior – Altschul (firma)	
81	Balla	cesta na Novou Vísku
82	Scholze Julius	Frýdlantská ulice (horní)
83	Hübner – Thaute	Družstevní ulice
84	Jahne Rudolf	odbočka z Frýdlantské ul.
85	Rieger Julie	odbočka z Frýdlantské ul.
86	Scholze Josef	Frýdlantská ulice
87	Krause Gustav	Novoveská ulice
88	Johne Adolf	Frýdlantská ulice
89	Süß Karl	Frýdlantská ulice
90	Patotschka Julius	Frýdlantská ulice
91	Breuer Wilhelm	u Tandlerova (Chrastavského) potoka
92	Zadraschil Karl	Frýdlantská ulice (horní)
93	Sitte Gustav	Frýdlantská ulice (horní)
94	Sieber Franz	vpravo od cesty na Novou Vísku
95	Brosche Emma	Frýdlantská ulice (horní)
96	Brettner Walter	Frýdlantská ulice
97	Herrmann Rudolf	Frýdlantská ulice
98	Donthovi dědicové	Frýdlantská ulice
99	Sieber Josef	Frýdlantská ulice
100	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
101	Sluka Peter	Frýdlantská ulice
102	Hubovi dědicové	Frýdlantská ulice
103	Ladisch Franz	cesta na Vysokou
104	Nierig Rudolf	Frýdlantská ulice
105	Thiel Richard	Frýdlantská ulice
106	Altschul Fritz	Frýdlantská ulice

107	Dressler Ernst	Frýdlantská ulice (horní)
108	Schöler Gustav	Frýdlantská ulice
109	Hefter Josef	Frýdlantská ulice
110	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
111	Werner Ferdinand	Frýdlantská ulice
112	Stärz	Frýdlantská ulice
113	Elstner	Frýdlantská ulice
114	Siegmund Karl	Richtrův vrch
115	Möse	Richtrův vrch
116	Salomon Martha	Richtrův vrch
117	sestry Hilgerovy	Richtrův vrch
118	sestry Hilgerovy	Richtrův vrch
119	Bürger Eduard	Richtrův vrch
120	obecní úřad	Frýdlantská ulice
121	Wolf Anna	Richtrův vrch
122	Thiel Albin	Richtrův vrch
123	Sluka Peter	odbočka z Frýdlantské ul.
124	Melchior – Altschul (firma)	Frýdlantská ulice
125	Siegmund Wilhelm	Frýdlantská ulice
126	Scholze Anton	Richtrův vrch
127	Rothe Johann	Richtrův vrch
128	Herkner Gustav	Richtrův vrch
129	Schöler Leberecht	Frýdlantská ulice
130	Sitte Karl	Richtrův vrch
131	Breuer Adolf	odbočka z Frýdlantské ul.

Místní část Vysoká

1	Breuer Rudolf
2	Engel Ferdinand
3	Engel Wilhelm
4	dědicové Floriana Andersche Scholze Marie
5	Krause Gustav
6	Funke Anton
7	Schwarz Anton
8	Andersch Franz
9	Engel Wilhelm
10	dědicové Floriana Andersche Scholze Marie
11	dědicové Floriana Andersche Scholze Marie
12	Engel Ferdinand
13	Peuker Anna

Místní část Chrastavská Nová Víska

1	Biener Franz
2	Müller Gustav
3	Schöler Josef
4	Sitte Ernst
5	Biener Josef
6	Hefter Josef
7	Jäntsich Julius
8	Jäntsich Josef
9	Simon Josef
10	Neumann Wilhelm
11	Schubert Alfred
12	zbourán
13	Haupt Willi
14	Jäntsich Julius
16	Wildner Josef

Hory tu byly dříve než lidé

*To nejlepší není vždy psáno v knihách,
nýbrž v přírodě;
jenže lidé to většinou svýma očima nevidí.*

Adalbert Stifter

Ještědské pohoří

Naše rodné hory jsou „prastaré“. Patří k německým středohořím, která vznikla jako prapohoří či základní pohoří v nejrannějších dobách existence země. Kdysi byly mnohem vyšší, ale zvětrávání je za miliony let zarovnal, přeměnilo kameny v jílovitou a hlinitou půdu, dalo vzniknout zaobleným vrcholům a hřbetům a umožnilo lesům na nich vzejít a růst.

Podle druhu hornin se od sebe Ještědské pohoří a Jizerské hory podstatně liší. A jak Chrastava leží mezi nimi, tak má také podíl jak na rulách Jizerských hor, tak na fylitech Ještědského pohoří.

Fylity patří mezi krystalické břidlice. Jsou to jílovité horniny s vrstevnatou strukturou, štěpí se na tenké desky, jsou jemnozrné, velmi husté, většinou hedvábně lesklé a málo tvrdé. Barvami hrají od bělavé přes tmavě šedou až po červenofialovou. Lehce zvětrávají a nabývají pak žlutou až hnědočervenou barvu. Dříve byly též nazývány jílovité prabřidlice. Ony tvoří hlavní masu hornin Ještědského hřbetu. Mnohdy jsou také proloženy mezivrstvami *křemene* různé tloušťky, a též úlomky křemene.

Křemenná (křemencová) břidlice tvoří mezivrstvy ve fylitu. Sestává převážně z křemene a slídy, odolává zvětrávání, takže ty nejvyšší části Ještědského hřbetu, jako např. vrchol Ještědu (*Jeschkenkoppe*) a Černá hora (*Schwarzer Berg*), ale i jednotlivé skalní útvary jako Dánské kameny (*Dänstein*) a Spálený vrch (*Brandstein*), které jsou tvořeny tímto materiálem, značně vyčnívají.

Vápenec (krystalický) bílý až tmavě šedý a modrý, se nachází v polohách mezi Horní Suchou (*Ober – Berzdorf*; Ostašov), Rokytnicí (*Eckersbach*), Kryštofovým Údolím (*Christofsgrund*) až k Vápennému, ale také v Chrastavském obecním lese.

Diority (zelenokamy) se vyskytují jako výplň puklin např. u Kryštofova Údolí a Noviny (*Neuland*). Jsou eruptivního původu, vynikají pevností a byly proto použity také k vyzdívání železničního tunelu u Noviny. Mezi Kryštofovým Údolím a Křižany (*Kriesdorf*) se vyskytuje

ojediněle *amfibol* (*Hornblende*). Dva až tři kilometry široký pruh *droby* (*Grauwacke*) se táhne od Hamrštejna (*Hammerstein*) přes Ovčí horu (*Schafberg*), chrastavské vlakové nádraží, Panenskou Hůrku (*Frauenberg*), Dlouhou horu (*Langer Berg*) až k Jítravě (*Pankraz*), s výběžkem k Dolnímu Sedlu (*Spittelgrund*), a překrývá fylity. Menší hrudky této tmavě šedé břidličnaté až deskovité pískovci podobné horniny se vyskytují ještě v údolí Jeřice mezi Chrastavou a Horní Chrastavou, východně mezi Dolním a Horním Vítkovem a západně od Vysokého (*Hohenwald*). Na Vápenném (*Kalkberg*) a na Vysoké u Jítravského sedla (*Trögelsberg*) jsou droby proloženy vápencem.

Ve fylitech jakož i v drobách se vyskytují *rudné žíly*, zvláště v drobách měď a stříbro (Příbramské břidlice; *Pribramer Schiefer*), základ třistaletého hornictví v naší oblasti.

Žuly (*granity*) Jizerských hor sahají od východu přibližně až k hranici Chrastavského soudního okresu mezi Machnínem a Mlýnicí (*Mühlscheibe*). Na toto granitové jádro na západě navazuje pásmo *ruly*. Ta má proměnlivou strukturu a je místy rulově břidličnatá (*pararula*), místy pak více graniticky zrnitá (*ortorula*). Vytváří přibližně od linie Kameníště u Mlýnice (*Mühlscheiber Steinberg*) po Ovčí horu pahorkatinu, která se pozvolna svažuje k Nise. Částečně překrývá i droby. Místy obsahuje žulové žíly, jako např. mezi Dolním Vítkovem a Albrechticemi (*Olbersdorf*), Horním Vítkovem a Vysokým, Václavicemi (*Wetzwalde*) a Jasnou Górou (*Lichtenberg*). Návrší po obou stranách údolí Jeřice jsou tvořena touto rulou, v níž se nachází také železná slída (*Eisenglimmer*, slídnatý krevel), fluorit a nazelenalá masková břidlice (*Talgschiefer*).

Všechny tyto dosud vyjmenované horniny pocházejí z geologického dávnověku. Dříve bývaly všeobecně označovány jako prahorniny (*Urgesteine*).

Z pozdějších období geologické historie země se jen ve vzdálenějším okolí Chrastavy vyskytují *pískovce* svrchního křídového útvaru a vytvářejí malebné skalní útvary, jako např. Popova skála (*Pfaffenstein*), Oybin, Sloní kameny (*Kamelsteine*; Velbloudí kameny) aj. Tyto pískovce se nacházejí jižně a jihozápadně od hlavní zlomové linie Lužické poruchy a jsou ostře ohraničeny, na jedné straně od fylitů Ještědského pohoří, na druhé straně od žulového podloží lužické hornatiny.

Z období třetihor pocházejí ložiska hnědého uhlí u Loučné (*Görsdorf*), ale také pozůstatky aktivní vulkanické činnosti, *čedičové* a *znělcové* kužely. Ty prorazily jak žulu, tak i pískovec. V okolí Chrastavy to jsou: sloupcový čedič na Špičáku (*Spitzberg*) a na Výhledech (*Gickelsberg*), dále výskyty čediče mezi Chrastavou a Bílým Kostelem, mezi Václavicemi a Dolním Vítkovem, východně a západně od Výhledů, jihovýchodně od Vysokého, dále na pěti místech mezi Hrádkem nad Nisou a Grabštejnem.

Také důvěrně známý pohled na četné, od západu na pozdrav kynoucí kuželovité kopce, jako třeba Děvín, Ralsko a Klíč, který se lidem naskýtá z Ještědu, pochází z této třetihorní vulkanické činnosti, zatímco v Lužických horách Luž představuje příklad znělcového kužele. Čedič Chrastavského Špičáku obsahuje vtroušeniny (uzavřeniny, inkluze) olivínu, čedič Výhledů zase granitu.

Působení vodních toků jakožto formující síla sahá až do přítomnosti. Jeřice si takto vyhloubila své údolí do ruly Jizerskohorských výběžků. Mezi Machnínem a Chrastavou prořízla Nisa do břidlice hluboké erozní údolí, které odděluje Ovčí horu od Ještědského hřbetu.

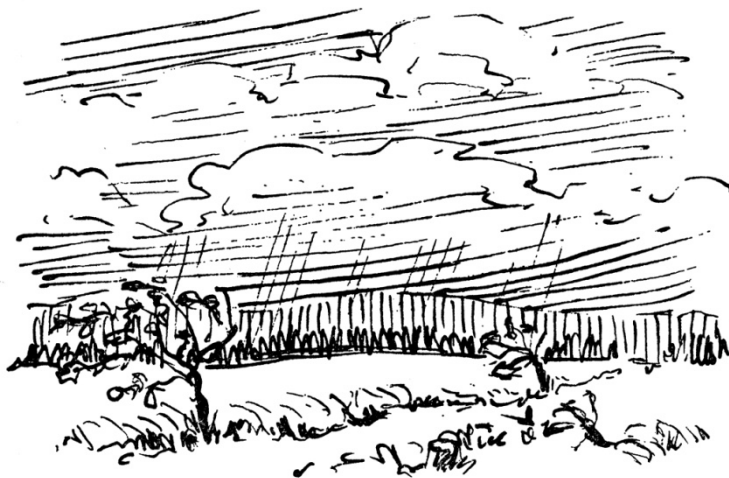
Během dob ledových proniklo severoevropské zalednění (ledovec) přes severní Německo až do naší oblasti. Jižní hranice severských ledovcových usazenin jedním výběžkem zasahuje do údolí Nisy jihovýchodním směrem mezi Chrastavu a Liberec. Takovéto sedimenty z doby ledové lze nalézt v Žitavské, Hrádecko – chrastavské a ještě i v Liberecké kotlině (pánvi). Skládají se z jílu, štěrku a písku, obsahují souvkový materiál severských žul, porfyrů

a pazourků. V pískovnách u Bílého Kostela a Václavic byly nalezeny pazourky až o velikosti lidské hlavy, často se zřetelnými uzavřeninami zkamenělých (zkřemenělých) ostnů mořských ježků (ježovek) a mechovek (mechovců). U Uhelné (*Kohlige*) se našly geody z limonitu a písku, tzv. chrastivé kameny (*Klapperstein*).

O slunečním žáru a přívalech deště

*Padej dešti, padej k zemi,
probud' znovu ony sny,
které jsem v dětství sníval,
když proud v písku zurčil.*

Klaus Groth

Poloha Chrastavy mezi Jizerskými horami a Ještědským pohořím zapříčiňuje, že město má *horské klima*, které přibližně odpovídá ostatnímu německému středohoří stejné zeměpisné šířky. Rozdíly vyplývají z toho, že se jedná částečně o chráněná údolí a částečně o nevlídné horské polohy.

Nejmírnější klima naší oblasti mělo údolí Nisy u Hrádku nad Nisou, které je nejnižše položenou částí chrastavského soudního okresu, a též velmi chráněné Kryštofovo Údolí. Záznamy o *meteorologickém sledování počasí* pro naše město neexistují, nicméně odpovídající údaje, které nabízí Liberecká vlastivěda z roku 1903 (*Reichenberger Heimatskunde*) mohou přibližně platit také pro Chrastavu. Zahrnují časové období od r. 1888 do r. 1902. Tyto údaje mohou platit i pro naši dobu, protože se od té doby nevyskytovaly žádné výrazné klimatické výkyvy. Průměrná *roční teplota* se v těchto 15ti letech pohybovala kolem $+6,7^{\circ}\text{C}$, extrémní zimní teplota okolo -29°C , nejvyšší letní teplota $+38^{\circ}\text{C}$. V nejteplejších letních dnech stoupal teploměr zpravidla jen málo přes $+30^{\circ}\text{C}$, v nejchladnějších zimních dnech klesl jen málo pod -20°C . Zimy většinou přinášely dostatečné sněžení, pozdní mrazíky na jaře bývaly pravidlem. Naše lesnatá pohoří zapříčinila poměrně mnoho *srážek*, které se s vyšší polohou zvětšovaly. Průměr ve výše uvedeném sledovacím období byl kolem 849 mm, přičemž nejnižší a nejvyšší výjimečné hodnoty představoval suchý rok s 623 mm a vlhký rok s 1212 mm. Z 365 dnů roku přinesla srážky bezmála polovina, přesně 173 dnů. Extrémy se pohybovaly kolem 129, resp. 269 dnů s atmosférickými srážkami. V pověstném povodňovém roce 1897 jen samotný den katastrofy (29. červenec) přinesl na 120 mm srážek, což je mnohem více, než jindy naprší

za celý měsíc. Dlouhé deštivé týdny se vyskytovaly nejen na podzim, ale často také v létě, např. s určitou pravidelností v červenci nebo také v srpnu, s čímž bylo vždy spojeno citelné ochlazení. Naše lesní a horské klima mělo vůbec sklon k tomu, že se na nějakou dobu „rozpršelo“. S tím souvisí *oblačnost*. Těžké šedé mraky visící dolů až na horské lesy patřily k typickému obrazu naší krajiny. Jasně slunečné dny byly tím radostněji vítány a o to více ceněny. Úplně jasných bezoblačných dní bývalo v ročním průměru jen asi 20 – 24. Roční průměrný počet *bouřek* se ve sledovaném období pohyboval kolem 23. Držely se někdy v údolích po mnoho hodin a někdy taky nenašly z chrastavského údolí cestu ven až do úplného vybouření, i když v tomto ohledu byla frýdlantská kotlina ještě pověstnější. Úderem blesku byla ohrožena zvláště širá vítkovská pole. Nezřídka byl s letními bouřkami spojen silný pokles teploty, který zahájil 8 – 14ti denní období dešťů.

Proudění vzduchu sleduje zpravidla podélný směr Ještědského pohoří a tím i údolí Nisy. Severozápadní větry přinášejí, stejně jako jinde v Německu, masy vlhkého vzduchu od Atlantiku. Silné *vichřice* patřily k výjimkám. Celkově tak naše klima bylo sice drsné, ale povzbuzující a zdravé; klima právě tak stvořené k práci, k aktivitě, jak to patřilo k povaze lidí v severních Čechách.

V lese a na lukách

*Zvonky a chrpy,
tymián a mák.
Ach, vzdálené tušení
o nich srdce má.*

Josef Weinheber

Místní *svět rostlin* a *zvířat* se pohyboval v rámci toho německého, resp. středoevropského, a pro laika nevykazoval žádná specifika, takže není třeba na tomto místě o nich podrobně pojednávat.

V našich lesích podstatně převládal smrk, bučiny byly vzácnější. Břízy a duby se vyskytovaly často v malých remízcích a na okrajích lesů, olše a vrby vroubily potoky.

Lesy byly bohaté na houby, zejména na pravé hříby, křemenáče a lišky („*Galschwammln*“).

Na skrytých místech se v lese ještě vyskytovaly jaterníky a lýkovec, zatímco zem byla pokrytá všelijakým kapradím a polštáři mechu.

V lese také rostly maliny, ostružiny, borůvky a brusinky, a byly hojně sbírány, stejně tak jako různé lidové byliny, starček (*Kühzahl*, kycol), bezinky (bez červený/černý), heřmánek, podběl aj.

Na jaře sasanky hajní zbarvily okraje lesů bíle a prvosenky žlutě vlhké louky, na březích potoků kvetly blatouchy, v průzračných vodních tocích se dařilo potočnici. Vedle barevných letních luk s pampeliškami (smetánkami), smolničkami, zvonky, kopretinami, řebříčkem atd. byla typickou zářící modř chrp v obilných polích.

Mnohé zahrady ve městech byly krásně upravené a zářily bohatou květinovou výzdobou. Také keře bobulovin a ovocné stromy, stejně jako zelenina, dávaly užitek i navzdory našemu drsnému horskému klimatu.

O užitkových zvířatech, která u nás byla chována, bude zmínka v rámci kapitoly o zemědělství. Samozřejmě jako všude jinde byly jako domácí zvířata chovány kočky a psi, přičemž obzvláště ovčácký pes si našel mnoho přátel, kteří se sdružili ve vlastním spolku. Chov pokojového ptactva byl od 19. století silně na ústupu.

Kolem kostelní věže kroužily kavky a ve vrcholném létě byl také každoročně slyšet pronikavý křik rorýsů, kteří se v trhavém letu řítili nad střechami města. Taktéž špačci byli každoročními letními hosty.

Srnky a zajáci, lišky, jezevci a veverky, sojky, datlové, holubi a bažanti obývali naše lesy. Různí dravci byli lidově hromadně označováni jako „jestřábi“ (*Stießer, Stößer*). Nechyběli ani škodliví hlodavci a obzvláště na Jeřici byli zastoupeni krysami, zatímco na polích vedle hrabošů polních na sebe neodbytně upozorňoval jiný malý zástupce tohoto druhu, lidově nazývaný „*Ardfuhr*“. Entomologovi se v naší krajině nabízelo bohaté pole působnosti, obzvláště v dolině Kryštofova Údolí. O bohatství druhů svědčila rozsáhlá sbírka motýlů a brouků nacházející se v rokytnickém mlýně (*Eckersbacher Mühle*).

Bohatství ryb v našich vodách se v porovnání s dřívějšími časy značně ztenčilo. Vinu na tom neslo především znečištění odpadními vodami z barvíren a dalších průmyslových závodů. Tím byla obzvláště silně postižena Nisa, ale také dolní tok Jeřice. V záznamech z roku 1560 se dočítáme o štikách, kaprech, úhořích, parmách, pstruzích, bělicích, línech, mřenkách, hrouzcích (hojně zastoupený druh malých ryb).

Donínové vybudovali na lukách u Nisy v Dolní Chrastavě a v Bílém Kostele chovné rybníky. Roku 1591 si služebnictvo dvora v Dolní Chrastavě stěžovalo u majitele panství von Grünbühla, že prý musí jíst víc než třikrát týdně ryby. Lidé ze dvorce jich jednou sítěmi za jediný den vylovili 6 centů. Po této hojnosti už v naší době nebylo ani památky. Pstruzi se nacházeli ještě v Tandlerově (Chrastavském), Vítkovském a Jílovém potoce, v Jeřici již byli vzácnější. Naproti tomu bylo ještě dost malých mřenek, kterým se říkalo prostě „Fröschl“ (žabičky).

Všechny vody Čech tečou do Německa

*„Vodu nechte téct,
Pánu zůstává most.
Nashledanou v Čechách!“
Tak praví Nepomuk.
Wilhelm Pleyer*

Nisa

Zhořelecká Nisa přitékající z *Jizerských hor* míří do *Odry* a tím do *Baltského moře*. V nedávné minulosti se stala pro Německo smutnou hraniční řekou.

V naší vlasti řeka protéká v šíři silnice, znečištěná průmyslovými odpadními vodami, částečně lemovaná břehy luk nebo okraji hor. Pramení v *Jizerských horách* třemi zdrojovými toky: *Jablonecká Nisa* přitéká z pohoří Černé Studnice, *Bedřichovská* neboli *Bílá Nisa* z Klikvové louky (*Moosbeerheide*) severně od Bedřichova, *Černá Nisa* pramení jihovýchodně od Poledníku. Od Liberce přes Machnín a Andělskou Horu se řeka vine severozápadním

směrem stále dál po okraji Ještědského pohoří a Chrastavy se dotýká pouze v místních částech II a III. Nisa protéká mezi vlakovým nádražím a kopcem Klingerberg, je překlenutá několika mosty, na pravém břehu přijímá Jeřici a plyne dál přes Bílý Kostel nad Nisou, Chotyni, Donín a Hrádek nad Nisou, aby u Loučné dospěla na hranici se Saskem.

Jeřice a její přítoky

Náš „potok“ (*Baache*) je dítětem Jizerských hor stejně jako Nisa, jejímž je pravostranným přítokem. Jako typický horský potok má kamenité, částečně skalnaté koryto o šířce 5 – 10 m a velmi rozdílný průtok vody. V dobách sucha je Jeřice pouze potůčkem, obzvláště v těch úsecích, kde jí tovární náhony odebraly vodu. Při povodních přiváděla město často do vážných nesnází a působila velké škody. Majitelé přilehlých pozemků proto již brzy začali budovat ochranné zdi proti vodě, zčásti pouze poskládané z kamenů bez malty. Její koryto tak ve městě leželo 2 – 4 m hluboko. Přístup tvořily kamenné schody, nebo i dřevěné, které bylo možné při povodni vytáhnout. Dole v řečišti se nacházely prohloubené, velkými kamennými deskami obložené tůně, tak zvané nádrže (*Scheppen, Schöpfen*), ve kterých se nabírala voda a máchalo prádlo. Poddajné břehy, jako třeba v „močálu“ (*Bruch*; v záhybu Pobřežní ulice), Jeřice neustále podemílala, dokud tam roku 1936 nebylo provedeno velkorysé kamenné hrazení a rozšíření koryta. Pramen Jeřice se nachází na úbočí *Poledníku*. Dva zdrojové toky, Velká a Malá Jeřice, protékají osadou Na Pilách / Betlem (*Görsbach*; Jeřice), patřící k obci Fojtka. Potok tam vytváří pěkný vodopád a pokračuje pak na své cestě jihozápadním směrem skrz Oldřichov v Hájích, Mníšek, Novou Ves, Horní Chrastavu a Chrastavu, aby se u Dolní Chrastavy spojil s Nisou.

Z přítoků Jeřice se Fojtský potok (Fojtka) a Mlýnický (Albrechtický) potok nacházejí v horní části toku, zatímco Vítkovský potok, Tandlerův (Chrastavský) potok a Jílový potok se do Jeřice vlévají v dolní části toku uvnitř městského obvodu Chrastavy.

Vítkovský potok (Witscher Bächl) pramení u Vysokého, teče západním směrem přes Horní Vítkov, otáčí se tam přibližně pod Výhledy na jih a přitéká přes Dolní Vítkov podél okresní silnice do Chrastavy. Regulace provedená ve dvou stavebních etapách v letech 1932 a 1935 vzala tomuto sice malému, ale občas surovému toku jeho nebezpečnost pro město.

Selský potok (Bauernflössl; Chrastavský potok) přitéká z Chrastavské Nové Víscky a všeobecně se podle bývalých Tandlerových majetků ležících v Horní Chrastavě nazývá „*Tandlerův potok*“

(*Tandlerflößl*; Chrastavský potok). Ústí zleva do Jeřice, tunelem pod Frýdlantskou ulicí, bezprostředně na hranici obcí Chrastava / Horní Chrastava.

Jílový potok (Tonbach) pramení v *Bedřichovském lese* a spěchá k Jeřici na jejím jižním břehu. Také tento potok prodělal na území města dvojí regulaci. Při první v roce 1926 bylo ústí do Jeřice přeloženo o trochu výš proti proudu a koryto pod Nádražní ulicí bylo zatrubněno. Při druhé regulaci v roce 1929 byl Jílový potok v celé Turpišově ulici zakryt.

Tovární náhony

Velká část našich průmyslových podniků, a před nimi již staré mlýny, využívaly vodní sílu. Většinou to ale nebylo možné bezprostředně z koryta řeky, nýbrž pouze s pomocí náhonů a kanálů. Tak bývalá Klingerova továrna přiváděla vodu z Nisy dlouhým kanálem skrz svůj závod. Rovněž v Dolní Chrastavě u jezu u lávky mezi Malou Nádražní a Pobřežní ulicí (*Bettelsteg*) odbočoval umělý náhon zleva z Jeřice a vedl přes Königovu továrnu, aby do ní zase vyústil až u areálu Bunzl a Biach. Nejstarším továrním náhonem by mohl být tzv. Mlýnský příkop (*Mühlgraben*) vpravo od Jeřice. Opouští ji v Horní Chrastavě, protéká barvírnou Rotfarbe, táhne se podél Richtrova vrchu, poháněl Horní (Thielův) mlýn a potom Dolní mlýn (pozdější Prillerovu resp. Jägerovu továrnu). Tam se vrací při ústí Vítkovského potoka zpět do Jeřice. Po zastavení provozu všech těchto továren byl náhon roku 1936 zasypan. Taktéž Altschulova (Melchiorova) továrna i valcha (*Walke*), obě v Horní Chrastavě, měly vlastní tovární náhony. Starý Strauchův mlýn (*Strauchmühle*, příp. Mlýn ve křoví; později Pradeho továrna) přiváděl svoji vodu náhonem z Vítkovského potoka.

Rybníky

Všechny chrastavské rybníky byly založeny uměle. Z *chovných rybníků* hrabat z Donína na loukách u Nisy v Dolní Chrastavě už nic nezbylo. Města Žitava a Zhořelec opakovaně hrabata žalovala u císařů Karla IV. a Zikmunda kvůli odvádění vody z Nisy do těchto rybníků. Od 19. století sloužily některé rybníky jako *vodní nádrže* pro pohon zařízení továren: tak např. Weberův neboli Krauseho rybník, pojmenovaný podle stejnojmenné (pozdější Möllerovy) továrny. Ten odebíral vodu z Jílového potoka. Vítkovský potok napájel Pollackův rybník (roku 1935 přestavěn na nové koupaliště), taktéž staré koupaliště, které bylo po roce 1935 přeměněno na chovný rybník. Cihlářský neboli Ramischův rybník se nacházel v Horní Chrastavě za rychtou v opuštěné jámě po těžbě jílu (cihlářské hlíny). Tam se v zimě ještě ledovalo, a led se používal v hospodách ke chlazení piva; dnes v době chladících zařízení už skoro zapomenutá věc. Střelecký rybník v bahnitě louce za Střelnicí v zimě čas od času sloužil jako kluziště.

Údolní přehrady

Přehrady měly v naší hornaté krajině mimořádný význam. Jednak kvůli nutnosti pravidelného průtoku vody pro továrny, dále pak pro ochranu před povodněmi. V povodí Nisy byly také u nás dobře známy *Liberecká* (Harcovská), *Bedřichovská* a *Jablonecká* (Mšenská) přehrada. Největší význam pro naše město ale měly přehrady v povodí Jeřice. Ty byly vybudovány po trpkých zkušenostech povodňového roku 1897.

Mlýnskou přehradou protéká Mlýnský (Albrechtický) potok. Přehrada leží 5 minut nad jeho ústím do Jeřice, byla vybudována v letech 1904/05, má kapacitu 250 000 m³, užitný průtok

vody 50 litrů za sekundu, plochu 7 ha, výšku zdi 21 m, výšku vzduť 15 m. Přehradní zeď je dlouhá 200 m, široká dole 15 m a nahoře 4,5 m.

Fojtecká přehrada zahrazuje Fojtský potok (Fojtku) ústící v Mníšku. Její parametry jsou přibližně shodné s Mlýnickou přehradou. Byla upravena na pěkné koupaliště. Náklady na obě přehrady činily asi po ½ milionu korun na každou.

Třetí přehrada, plánovaná na Malé Jeřici u Oldřichova v Hájích, by se s 500 000 m³ obsahu stala tou největší, k její realizaci ale už nedošlo.

Mosty

Četné mosty a lávky umožňovaly na území města spojení přes vodní toky.

V 16. století existoval jen jeden most přes Jeřici, a sice krytý *dřevěný most*, na místě pozdějšího středního železného mostu. Dřevěná *Pivovarská lávka (Bräusteg)* spojovala Malou Kostelní ulici s nynějším Schroffovým náměstíčkem. Na místě mostu u panského statku (Bílokosteleckého mostu) vedl přes Jeřici takzvaný *Poplužní můstek (Vorwerksteg)*. Vedle něho se nacházel *brod*. Také u Führichova domu vedl šikmo přes potok *brod*.

V roce 1945 byly ve městě tyto mosty a lávky: železniční trať Žitava – Liberec přecházela Nisu dvěma mosty na území Dolní Chrastavy, a to nad a pod nádražím. Silniční most přes Nisu na cestě do Panenské Hůrky nechala vybudovat firma Klinger.

Směrem nahoru proti toku Jeřice najdeme následující přechody:

Železná lávka, pod továrnou Bunzl a Biach severně od nádraží.

Vozový most (vybudovaný firmou Klinger), z železných nosníků s vozovkou z dřevěných fošen, mezi Nádražní ulicí a pravým břehem Jeřice (Pobřežní ulicí) u zasilatelské firmy Thiel. Dříve to byla lávka, podle toho pojmenování „Thielova lávka“ (*Stag – Thiel*).

Železná lávka, mezi Nádražní ulicí a pravým břehem Jeřice (Pobřežní ulicí) u zahradníka Storma („*Bettelsteg*“; vetešnická, chatrná lávka).

Bílokostelecký most, mezi Žitavskou a Bílokosteleckou ulicí, dříve Poplužní můstek (*Vorwerksteg*), „*Fobrichův můstek*“ (*Fobrichsteg*), poté Most u panského dvora (*Meierhofbrücke*); od roku 1924 železná konstrukce; postavený státem.

Železná lávka, mezi Střepovým pláckem³² (*Scherblplan*) a Pobřežní ulicí.

Dřevěná lávka, mezi Malou Kostelní ulicí a Schroffovým náměstíčkem, dříve „*Pivovarská lávka*“ (*Bräusteg*).

Železný most, mezi Velkou Kostelní (Spojovací) ulicí a Schroffovým náměstíčkem, dříve krytý dřevěný most, pak kamenný s křížem, od roku 1906 železná konstrukce.

Dřevěný vozový most, mezi Führichovým náměstíčkem a Kratzmannovou (Družstevní) ulicí.

Kamenný most, v Horní Chrastavě u řezníka Sluky, „*Mlynářův most*“, protože byl příjezdovou cestou k Hornímu mlýnu.

Vozový most, u továrny Rotfarbe.

Lávka, v Horní Chrastavě.

Kamenný most, na Novoveské (Frýdlantské) ulici u hasičské zbrojnice.

Povodně

Záplavy Nisy a Jeřice i jejich přítoků nebývaly nic mimořádného a některé z nich dosáhly až katastrofálních rozměrů.

³² Křižovatka ulic Mostní, Alšova a Malá Pobřežní.

Roku 1586 se nad Bedřichoveckým lesem spustila průtrž mračen. Tam pramenící Tandlerův potok se rozvodnil tak, že odplavil usedlost Petera Neumanna včetně stodoly, chléva i dobytka. Taktéž Jeřice vystoupila z břehů, chrastavským měšťanům „utopila“ pivo ve sklepích a zdemolovala masné krámy (*Fleischbänke*; stánky, pulty) na Tržním náměstí.

Roku 1595 po vytrvalých přivalových deštích připravily divoce uhánějící vodní masy Jeřice velké množství kmenů z pil v Mníšku a Nové Vsi. Narážející dřevo strhlo obě lávky i krytý most. Na pravém břehu Jeřice ve čtvrti zvané Hradčany (*Hradschin*) se zřítilo 14 domů, za obět povodni padly taktéž pivovar a sladovna včetně všech zásob a zboží.

Roku 1683, na svatodušní úterý, vyděsil Chrastavu Vítkovský potok, neboť v blízkosti Výhledů se spustila průtrž mračen. Běsnící potok zničil rasovnu a dům Balthasara Lichtnera, přičemž se ve sklepě utopila 41letá Rosina Würfel. Na polích a na lukách vznikly velké škody.

Roku 1691 padly za obět záplavám Jeřice dům a zahrada Christoha Dresslera. Také jedna mohutná lípa byla vyvrácena z kořenů a odnesena až pod „Fobrichovu lávku“.

17. srpna 1692 zasáhla město opět povodeň: u Jeřice stojící dům Christoha Seidela v Horní Chrastavě byl valíci se vodami odnesen a zastavil se před krytým mostem. Takto zadržaná vodní masa se rozlila přes náměstí a do ulic. Narážejícími trámy se dům nakonec roztříštil a hromady trosek včetně zbořeného mostu se hnaly dál na valících se vodách, strhávající s sebou všechny na řece níže ležící přechody.

Roku 1804 zničila povodeň ve dnech 12. – 14. srpna domy Franze Vielkinda, Franze Ulbricha, Antona Hilgera a Gotlieba Köhlera, stejně jako množství dalších domů v Dolní Chrastavě a v Bílém Kostele.

9. července 1852 způsobil Vítkovský potok v důsledku průtrže mračen opět velké škody a zničil ve Vítkově čtyři domy.

Roku 1858 je hlášena povodňová katastrofa ve dnech 1. a 2. srpna. V důsledku dlouhotrvajících přivalových deštů přinesly všechny potoky nesmírné množství vody. Na „dolní louce / nivě“ (*niedere Aue*) se zřítíl do valících se vln Pelzův dům. Nově vybudovaná Novoveská silnice byla na mnoha místech stržena, taktéž jezy řemeslnické (cechovní) valchy (*Zunftwalke*) a Seidlovy továrny³³ (*Altschul*). Ještě větší škody však způsobil Nisa. Ta zničila právě budovanou železniční trať, odplavila stavební dříví a strhla v Bílém Kostele 30 domů a v Hrádku nad Nisou 36 domů.

Roku 1888 byl 3. srpen pro chrastavské obce zase děsivým dnem. Po trvajícím, průtrži mračen podobném dešti, zničily spousty vod jezy a uměle vybudovaná koryta a strhly v Chrastavě opět všechny lávky až po nádraží.

Roku 1897 postihla naše město jedna z nejtěžších povodňových katastrof, na kterou starší lidé ještě dnes s hrůzou vzpomínají. Poté, co v severních Čechách skoro měsíc jen s krátkými přestávkami přšelo, podobala se dolní část údolí Nisy koncem července jednolitému jezeru.

29. července se Jeřice vzdala tak nebezpečně a rozlila masy vod už do zahrad, že bylo nutno v 11 hodin v noci začít s vyklížením (evakuací) ohrožených domů. V prvních ranních hodinách

30. července bylo město zalarmováno půlhodinovým vyzváněním na poplach. S výjimkou obou kamenných mostů v Horní Chrastavě strhl řádící živel veškeré mosty přes Jeřici. Vyvrácené stromy, telegrafní sloupy, trámy a podobné věci byly jako beranidla vrhány proti mostům. Taktéž teprve roku 1895 vybudované železné můstky nevydržely. Kolem 6. hodiny ráno se zřítíl velký kamenný most u Schroffova náměstí. Jeřice u jezu továrny Altschul v Horní Chrastavě poničila silnici a rozdělila se ve dvě ramena, která se u továrny Rotfarbe opět spojila. Průtočný prostor Mlynářova mostu, který sám sice odolal, byl příliš těsný, takže

³³ Pravděpodobně překlep, šlo o Schneiderovu továrnu.

si vodní masy vyhloubily cestu napravo od mostu. Také přes náměstí, skrze Žitavskou směrem k Nádražní ulici, se valil proud vody. Dolní Chrastava se podobala jezeru. Tam se okolo čtvrté hodiny ráno naproti hostinci „U města Mohuče“ (*Stadt Mainz*; později Hotel Praha) utopil Karl Strätz, tehdejší provozovatel Nádražní restaurace. Drážní těleso bylo též přerušeno, takže vlaková doprava mohla být znovu obnovena až 4. srpna. Stejně jako v Chrastavě, trpěly i všechny ostatní obce v údolí Nisy. Tak např. po Soukenném náměstí v Liberci se dalo pohybovat pouze na lodičkách. Nejvyššího stavu záplavy bylo dosaženo odpoledne 30. července. Ale teprve po opadnutí vody bylo možné získat přehled o škodách. V Horní Chrastavě byla okresní silnice od Nové Vsi až po Valchu stržena a doprava musela být odkloněna přes Růžek. Ve městě byly úplně zničeny nábrežní zdi od Mlynářova mostu po pravé straně po proudu, pak od Führichova náměstíčka až po Siebeneicherovu (Mostní) ulici po levé straně, stejně tak při Pobřežní ulici až po Bílokostelecký most. Tři domy byly strženy, mnoho dalších bylo poškozeno nebo byly jejich základy podemlety. Škodu utrpěla i právě rozestavěná elektrárna. Už 31. července dorazilo vojsko a brzy započalo se stavbou nouzových mostů, vybudovalo také novou nábrežní zeď ve Valchovním údolí. 5. srpna si zaplavené území prohlédl český místodržící, hrabě Coudenhove, a zjistil, že Chrastava utrpěla nejtěžší poškození. Z pozdějšího odhadu vyplynuly následující výše škod: v Chrastavě 117 100 fl, v Dolní Chrastavě 4 833 fl, v Horní Chrastavě 5 290 fl. Ihned zahájená sbírka přinesla rychlou pomoc poškozeným soukromým osobám. Pro nevyhnutelné stavební práce byly vyčleněny větší státní a zemské finanční prostředky. Město poté znovu z žulových kvádrů vystavělo levou nábrežní zeď Jeřice od Führichova náměstí až po Mostní ulici, zatímco pravostranná Pobřežní ulice byla opatřena silnými dřevěnými piloty. Ale už o dva roky později poškodila tyto stavební úpravy další velká voda. Z toho vyvozené důsledky vedly k tomu, že bylo započato se stavbou přehrad v povodí Nisy. Skutečně tak bylo v následujících desetiletích možno zabránit nejhoršímu pomocí včasného odpouštění přehrad. Teprve v létě roku 1948³⁴ přišla znovu povodňová katastrofa, která byla srovnatelná s tou z roku 1897. Celá Dolní Chrastava byla opět pod vodou a tři lávky přes Jeřici byly strženy. Obzvláště těžce byl tentokrát poškozen Hrádek nad Nisou.

Zapadlé a zapomenuté

*Tam naproti leží zámek tvůj zpustlý,
Naříká v liduprázdných síních
Na pozdrav z údolí na mne volal les.
Joseph von Eichendorff*

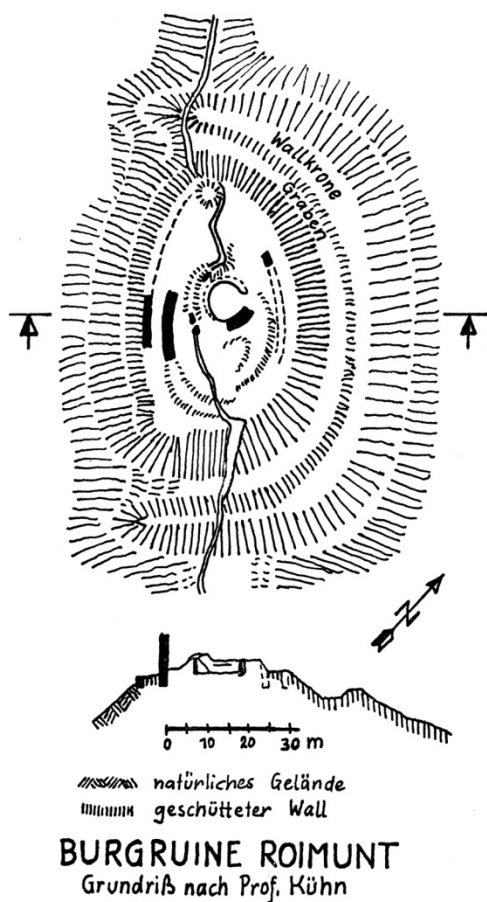
V Chrastavském okrese se v minulých dobách nacházelo vícero *hradů*. Kromě zámku Grabštejn (*Grafenstein*), který byl do posledních let obýván, byly všechny zpustlé, a některé zanikly, aniž by po nich zůstaly viditelné stopy.

Dále je souhrnně uvedeno, co se o těchto zapadlých a zapomenutých svědcích středověku nechá ještě doložit.

³⁴ Pravděpodobně chybně uvedeno, zřejmě se jedná o rok 1958.

Hrad Roimunt

Zbytky hradu Roimunt, taktéž nazývaného Reunungen nebo Runenburg, se nacházejí skryté v lese Ještědského pohoří, na úbočí Jítravského vrchu (*Schwammberg*), jihovýchodně od osady Na Rozkoši (*Freudenhöhe*). Příkopy a valy jsou ještě dobře znatelné, zbytky zdí skoro zmizely. V první polovině 14. století obdržel Jan (Johann) I. z Donína od krále povolení ke stavbě tohoto hradu při silnici z Jablonného přes Chrastavu a Frýdlant do Slezska. Důvodem pro to mohly být spory mezi českými králi, slezskými vévody a Polskem. Roku 1347 byl hrad dostavěn. Jméno Roimunt (nebo Roymund) znamenalo totéž jako Králova hora (*Königsberg*). Odvozuje se z francouzštiny a bylo snad zvoleno na počest Karla IV., který byl téhož roku korunován za českého krále a z Francie si přivedl svoji manželku Blanku z Valois. Jako příslušenství hradu je až do roku 1514 zmiňována ves Bílý Kostel. Donínové jsou nyní nazýváni pány na Grabštejně a Roimuntu. Mezi léty 1384 a 1390 muselo zřejmě dojít k dělení panství mezi Jindřichem (*Heinrich*) V. a Vilémem (*Wilhelm*) z Donína. Roku 1390 je Vilém z Donína výlučným majitelem Roimuntu včetně Bílého Kostela. Z roku 1414 je známo, že vlastníkem Roimuntu je Jan z Vartemberka (*Johann von Wartenberg*). V roce 1424 se na hradě objevuje Hans z Hakenbornu, příbuzný Jana z Vartemberka, zřejmě jako správce a hradní hejtman. V listinách jsou v letech 1454 – 1584 k panství Roimunt počítána také horní městečka Panenská Hůrka, Nové Městečko (*Neustädtl*) a Andělská Hora, nicméně panství přešlo od Jana z Vartemberka zase na Doníny a od roku 1439 bylo spolu s Grabštejnem soustředěno do jediných rukou. Roku 1460 je hrad uváděn jako rozbořený, roku 1514 a 1554 jako pustý.

Legenda:

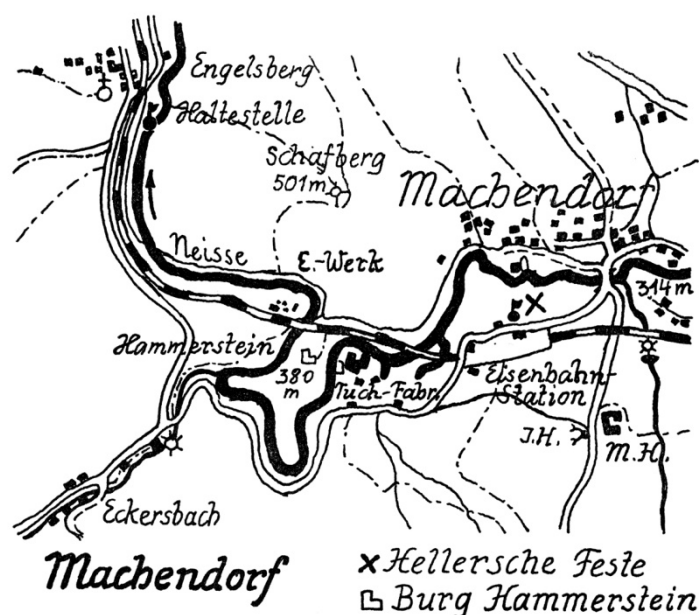
Burgruine Roimunt –
zřícenina hradu Roimunt
Grundriß nach Prof. Kühn –
půdorys podle prof. Kühna
Wallkrone – koruna náspu / valu
Graben – příkop
natürliches Gelände – přírodní terén
geschütteter Wall – sypaný val

Způsob psaní názvu se často měnil: Reymund (1364, 1397), Roynung (1399), Roymund (1393, 1399), Remaud (1453), Romandt (1454), Roynungen (1834, též Rohnenschloß), Runenburg (1877). Ze zbytků hradu lze ještě dobře poznat, jak kdysi vypadal: na pahorku o nadmořské výšce 576 m se vypínala kruhová věž s vysokým obytným domem na malé základně. Tyto stavby obklopovala vnitřní zeď kruhového tvaru o délce 227 m a tloušťce 2,5 m. V roce 1846 byl ještě dochován kus zdi o původní výšce více než 11 m. Mezi ní

a nižší vnější zdí se nacházel asi 8 m široký chráněný prostor (*Zwinger*). Zatímco na jihozápadní straně nabízel dostatečnou ochranu strmý svah, byly ostatní strany obehnané 4 m širokým příkopem s valem. Velká půlkruhová bašta (hradební věž) zesilovala okružní zeď na severozápadě. Hradní brána s padacím mostem a věží se nacházely na jihozápadní straně objektu. Hrad stál osamocený a byl asi málo pohodlný (útulný). Je pochopitelné, že byl po opětovném sjednocení Grabštejnu a Roimuntu opuštěn. Rozpadal se pozvolna, aniž by byl ničen rukou nepřítele.

Halířův hrad (*Hellerburg*)

Halířův (*Hellerův*) hrad nebo též Halířova tvrz se nacházel v Machníně, v místě zvaném *Malbusch*³⁵, kousek severně od železniční stanice a silnice. Z pravděpodobně dřevěných budov už nic nezbylo. Valy sestávaly zřejmě jen ze dřeva a zeminy. Ještě lze vidět zbytek sběrné nádrže o průměru okolo 7,5 m.

Legenda:

Eisenbahn-Station	-	železniční stanice
Eckersbach	-	Rokytnice
E. – Werk (Elektrizitätswerk)	-	elektrárna
Engelsberg	-	Andělská Hora
Haltestelle	-	železniční zastávka
(Burg) Hammerstein	-	(hrad) Hamrštejn
Hellersche Feste	-	Hellerova tvrz
J.H. (Jägerhaus)	-	myslivna
Machendorf	-	Machnín
M.H. (Meierhof)	-	poplužní dvůr
Neisse	-	Nisa
Schafberg	-	Ovčí hora
Tuch. Fabr. (Tuch – Fabrik)	-	továrna na sukno, tkalcovna

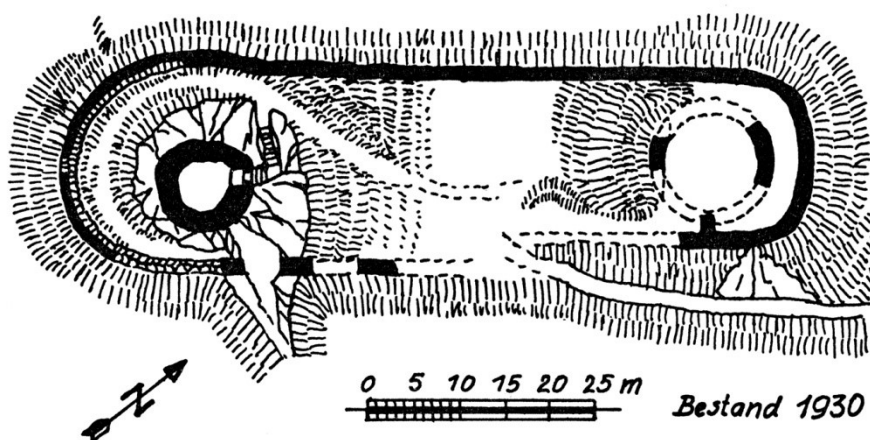
³⁵ Hraniční lesík (Brockhaus-Lexikon: Malbaum = Grenzbaum = hraniční strom; neověřeno), příp. lesík s „otěrkovými“ stromy, využívaný černou nebo jinou zvěří.

Své sídlo tam měl ve 14. století Jan II. z Donína, zvaný Heller (Halěř, příp. též Bystrý nebo Blondýn). Machnín spravoval v letech 1353 – 1383, přičemž ale podléhal vrchnosti na Grabštejně. V letech 1363 a 1383 je též uveden jako leník ve Vítkově. Roku 1565 pobýval na tomto rytířském sídle jakýsi Hieronymus z Maxenu (*Hieronymus von Maxen*). Dočasná příslušnost Machnína k Hellerburgu není zcela objasněna. Roku 1545 připadla ves zpátky Donínům. V roce 1549 tam byl starý a nový poplužní dvůr. Jeden z nich patřil pravděpodobně k Hamrštejnu.

V jednom českém záznamu o hraniční obhlídce v Machníně z roku 1544 je stavba bývalého Halířova hradu uvedena jako „Turz“ (pravděpodobně spíše „tvrz“), což znamená totéž jako rytířské sídlo. Stavba stávala na pahorku a byla obklopena hlubokým příkopem a rybníkem, který byl v tom roce uváděn již jako zrušený. Na severní straně ji chránilo slepé rameno Nisy. Dnes je oválné hradní místo přístupné na jižní straně přes úzký zemní násep. Dříve tam asi vedl dřevěný můstek.

Hrad Hamrštejn

První zmínka o něm je z roku 1357. Byl vždy obýván leníky pánů z Biberštejna, kterým byly zároveň dány v léno i Vítkov, Svárov, Krásná Studánka, Radčice, Mühlberg (snad Mlýnice – Mühlscheibe) a pravděpodobně také Machnín naležející Donínům. Nacházel se přibližně uprostřed mezi Libercem a Chrastavou, blízko Machnína, na začátku kryštofodolského údolí na vysoké skále, kolem které tvoří smyčku Nisa. Místo je hustě zalesněno. Zbytky obvodové zdi a dvou kruhových věží jsou patrné ještě do současnosti. Název poukazuje na hamr (vodní kovárnu), který se asi kdysi v blízkosti nacházel, v souvislosti s dolováním rudy na Ovčí hoře.

Zřícenina hradu Hamrštejn (podle prof. Kühna)

Legenda:

Bestand 1930 - stav v roce 1930

Úřad purkrabího na Hamrštejně zastávali Dachsové, jakožto stoupenci a doprovod frýdlantských Biberštejnů. Roku 1433 předal Mikuláš (*Nikolaus*) Dachs hrad husitům, kteří tam umístili posádku a vyklidili jej teprve poté, když roku 1435 Zikmund z Wartenberka (*Siegmund von Wartenberg*) spolu s Lužičany osvobodil Grabštejn. Roku 1445 byl Hamrštejn opět dobyt, avšak nebyl zničen. Nevyjasněno zůstává, kým byl dobyt. Roku 1448 má hrad

opět v držení Mikuláš Dachs. Biberštejnové byli od roku 1463 majiteli panství Forst (Lužice), Seidenberg (Zawidów) a Hamrštejn.

Hamrštejn je v 15. století zmiňován ještě vícekrát, a to když se vyskytly spory o příslušnost tohoto léna. To bylo roku 1497 s konečnou platností zase spojeno s frýdlantským panstvím. V roce 1552 královští komisaři poprvé užívají výraz „panství Liberec“ (*Herrschaft Reichenberg*) namísto Hamrštejn.

Kdy byl zámek opuštěn a zpustl, není přesně známo. Roku 1492 se v jedné listině ještě mluví o zámku Hamrštejn, zatímco v lenním listu Friedricha z Redernů z roku 1558 týkajícím se Frýdlantu je již uveden coby „pustý zámek“.

Růžek (Hoheneck)

Zda na Růžku (*Hoheneck*; Vysoký roh/kout) někdy stával nějaký hrad nebo zámek, se nepodařilo doložit. Jediným záchytným bodem je náhrobní deska, zapuštěná do zdi starého hřbitova u chrastavského kostela. Zobrazuje do kamene vytesaného rytíře v brnění s odkrytou hlavou. V levé ruce drží meč, u nohou má přilbu s hledím. Ze čtyř zobrazených štítů je jeden s erbem „von Hobergů“, druhý s erbem „von Kyawů“, třetí s erbem „von Gersdorfů“. Nápis udává, že „Kryštof z Hobergu a Kunratic roku 1586 dne 20. září zesnul blaženě v Pánu na Růžku“ (*Christof von Hoberg und Kunnersdorf anno 1586 den 20. September in Gott seliglich auf der Honecke verschieden*). Jeho jméno se nevyskytuje v žádné ze zachovaných lenních knih. Snad měl v držení jeden z obou poplužních dvorů v Nové Vsi, který je roku 1640 nazýván „Vysoký kout“ (*Hohe Ecke*) a ještě roku 1701 „Vysoký dvůr“ (*Hohe Vorwerk*).

Pokud připustíme existenci nějakého hradu Hoheneck, tak také ještě zůstává nejisté, zda ho hledat na pravém břehu Jeřice v novoveské místní části Růžek, anebo na levém, kde vede cesta z Horní Chrastavy přes návrší s kótou 369 m k novoveskému poplužnímu dvoru.

V lidovém podání (tradici) je kladen na to druhé místo, tam kde stojí bývalý hostinec, a vypráví se, že byl propojen tajnými chodbami s Hamrštejnem a chrastavským Hradním vrchem a obýván jedním z hamrštejnských správců. Což ovšem nelze doložit a musí to být odkázáno do říše pověstí.

Hrad v Hrádku nad Nisou

Na nějaký bývalý hrad v Hrádku nad Nisou poukazuje především název, který je odvozen od slovanského „grad“. Nacházel se pravděpodobně na vysokém okraji údolí, který spadá příkře k hlavní ulici a na kterém stál panský zámeček postavený roku 1721. Vykopávky tam roku 1928 odkryly základy dvou staveb různého stáří. Zda se tu nacházel už lužickosrbský kruhový val, se nepodařilo prokázat. Avšak v roce 1391 je doložen hrad s Mariánskou kaplí. Je možné, že tento hrádecký hrad byl panským sídlem, než jeho místo v polovině 13. století zaujal Grabštejn. Po rozdělení panství tu měl prokazatelně své sídlo Jaroslav z Donína.

Hrad v Chrastavě

Na jakýsi hrad v Chrastavě poukazuje název *Burgsberg* (Hradní vrch). Nachází se severovýchodně od náměstí, nad údolím Jeřice a silnicí vedoucí do Nové Vsi, resp. Frýdlantu. Tvoří konec návrší vybíhajícího z Jizerských hor a strmě spadá do tří stran. Tam, kde je na čtvrté straně spojen s návrším, je chráněn zářezem. Lužickosrbské opevnění nebylo prokázáno a zůstává čirou domněnkou. Nacházelo-li se na tomto výběžku malé hradiště,

„pevný dům“, pak v době německého středověku. Bylo určitě jen ze dřeva, takže mohlo zaniknout, aniž po sobě zanechalo nějaké stopy. Bylo také zřejmě obýváno pouze nižší šlechtou. Vykopávky proběhly bez výsledku. Písemné důkazy nejsou jednoznačné.

V červenci roku 1401 se radilo Lužické Šestiměstí a „panstvo“ (tj. příslušníci vysoké šlechty) v Hrádku nad Nisou a o týden později v Löbau, „kvůli novému domu, který chtěli loupežníci postavit u Chrastavy“. Není známo, kdo je míněn těmi loupežníky; pravděpodobně nějaký rytíř, který v této neklidné době na vlastní pěst vyvolával sváry a loupil. Seeliger se domnívá, že se u zmíněného „nového domu“ nejedná o objekt na chrastavském Hradním vrchu, nýbrž spíše o znovuvystavění Hamrštejnu a zdůvodňuje to následovně: „Protože se první jednání konalo v Hrádku a k zúčastněným pánům jistě patřili Albrecht z Donína a jeho syn Heinrich, tehdejší majitelé panství Grabštejn, nemohl se „nový dům“ nacházet na jejich území, které zahrnovalo též Chrastavu“.

Gregor Knesche se naproti tomu ve svém „Povídání o minulosti“ (*Plaudereien über Vergangenes*) domnívá: „Roku 1401 rozhodl (chrastavský) hejtman se souhlasem svého pána, Albrechta I. z Donína na Grabštejnu, postavit místo dřevěného hradu (na chrastavském Hradním vrchu) kamenný (Zhořelec, radní záznam 2. července 1401). Zdá se ale, že tento projekt ztroskotal na odporu Šestiměstí, neboť toto si již nechtělo k mnoha loupežnickým hrádkům v horách nechat přistavět ještě jeden další. Už o dva roky později, roku 1403, se zřejmě hejtman znovu pokusil prosadit záměr postavit svůj hrad Cratze z kamene, ale s žádným větším úspěchem, stejně jako dva roky předtím, neboť hrad nebyl z kamene postaven ani později.“

Zpráva v hornolužickém „Codex diplomaticus“ uvádí, že v průběhu husitských válek v lednu roku 1433 zhořelečtí pěší žoldnéři, kteří přijeli na vozech, v Chrastavě dobyli a vypálili „Possetke“, a zajali tam čtyři kacíře. Jako Possetke nebo Posadke jsou v 15. století v Čechách a ve Slezsku označovány bašty (opevnění), stálé ubytovny vojáků ve službě; nepochybně žádné zámky nebo hrady. V pozdějších záznamech Zhořeleckých o tomto počínu se uvádí, že v Chrastavě prý byl vypálen „dvorec“ (dvůr). I zde zůstává nejasné, kde se tato posádka nebo dvorec nacházely. „Vlastivěda“ z roku 1903 předpokládá, že se jednalo o opevnění založené Mikulášem z Kajšperku (*Nikolaus von Keuschberg*) asi roku 1429 kolem chrastavského kostela. Seeliger (1936) je i zde jiného názoru, protože ve zprávě Zhořeleckých není kostel vůbec zmiňován.

Když se Keuschberg roku 1429 sňatkem s Margaretou z Donína stal držitelem Chrastavy a hned se přidal k husitům, usídlil se do roku 1431 ve městě a posléze se zmocnil Grabštejna. Zda pobýval na Hradním vrchu, nelze doložit. Knesche informuje: „Hradní vrch spolu s o něco výše položenou plošinou se dříve jmenoval „Hradní léno“ (příp. Hradní stráň; *Burglehen*) a byl, jak je zřejmé z mapy, vrchnostenským pozemkem, jehož hranice tvořily: Jeřice na severu, Jílový potok na jihu, Horní Chrastava na východě a Chrastava na západě. Hradní léno přešlo do majetku města teprve kolem roku 1565 – 1568. Pravděpodobně jako dar od vrchnosti (Mehl ze Střelic). Darovací listina se prý ztratila.“ Město později části Hradního léna prodávalo obyvatelům města na stavbu domů.

Roku 1725 bylo na kopec vybudováno kamenné schodiště a na vrcholu vztyčen kříž.

Dne 29.4.1885 (podle Knescheho) byla nalezena na úbočí dřívějšího Tandlerova statku, to jest nad levým strmým břehem Selského neboli Tandlerova potoka, chodba. Podle „Vlastivědy“ byla vyražena do skály do vzdálenosti 26 m ve směru k Hradnímu vrchu, avšak sotva může být dávana do spojitosti s nějakým hradem, nýbrž je třeba na ni nahlížet jako na prospekci (zkušební ražbu) z hornických dob. Knesche je zde jiného názoru a podrobně zdůvodňuje: Chodba prý byla 60 m dlouhá, 1,20 m široká a vyšší než člověk. Uvnitř hladce

otesaná, formovaná do hrotitého oblouku, vedla rovně ve směru k Hradnímu vrchu. Knesche uvádí, že sám znal všechny ještě přístupné hornické štoly v okolí. Žádná z nich prý nebyla tak pečlivě vytesaná. Domnívá se, že chodba byla započata za časů Keuschberga a po zabrání Grabštejna nebyla již dále budována.

Roku 1888 investovalo město do zkrášlení Hradního vrchu (provedlo parkovou úpravu). Jeho tajemství se ale nikomu nepodařilo odhalit a on si je navždy ponechá pro sebe.

Kdo chce s radostí putovat

*Kéž by se nám podařilo
vrátit nazpět alespoň tisícinu
onoho zádumčivě krásného obrazu
tohoto lesnatého údolí,
tak jak ho v srdcích nosíme od té doby,
kdy nám bylo dopřáno se jím toulat.*

Adalbert Stifter

Půvabná krajina v okolí našeho města nabízela množství cest k příjemným procházkám, oblíbených výletních restaurací a pěkných turistických cílů; počínaje okrajem města přes sousední obce až ke z dále lákajícím vrcholům Ještědských, Jizerských a Žitavských hor.

Pro každého se něco našlo: pro milovníka kávy, zákusků a živé debaty, jakož i pro žízňivého přítele vychlazeného vratslavického či plzeňského piva; pro toho, kdo hledal venkovský klid, stejně jako pro jiného, koho přitahoval čilý ruch většího města; a konečně taky pro milovníky pěší turistiky, kteří směřovali ke svým dalekým cílům s okovanými botami na nohou, těžkým ruksakem na zádech a sluncem v srdci.

V následujícím oddíle procestujeme v duchu, bez nároku na úplnost, okolí našeho rodného města, abychom si ho uchovali živoucí ve vzpomínkách.

Nedělní vycházky

Kdo za pěkným výhledem na město nechtěl jít daleko, ten zamířil ven Bílokosteleckou ulicí. Tudy dospěl po krátkém stoupání k hostinci „*U posledního feniku*“. „*Pfeng*“ byl velmi oblíbený nedaleký cíl, skýtal nádherný výhled na město v údolí a na vrcholky protilehlého Ještědského pohoří, nabízel svého času i venkovní posezení a tanec. Pěkná procházka pak vedla z Bílokostelecké ulice nahoru k pověstem opředenému *Špičáku*. Tento čedičový vrcholek leží severozápadně od města uprostřed rozlehlých polí a niv mezi Bílým Kostelem a Chrastavou. Kamenolom, který kdysi provozoval velkostatkář Thiel, byl již uzavřen. Něco tajemného se vznášelo nad tímto opuštěným místem s hlubokými jámami v zemi, kde podle pověsti jednou čert odnesl tři panny.

Od *Špičáku* už to není daleko k „*Dlouhému vrchu*“, k Tetě (*Muhme*). Tam rodina Lindnerova na křižovatce mezi Vítkovskou a Václavickou ulicí provozovala hospodářství a hostinec. Prostorný lokál měl velkou taneční plochu, takže se tu konaly taneční kurzy. V době, kdy se začaly objevovat mechanicko – elektrické hudební stroje, tam stejně jako u „*Posledního feniku*“ stál ohromný, až ke stropu sahající orchestrion. Za vhozenou minci zahrál hudební skladby se vším všudy. Na jeho přední stěně se k tomu ještě objevil zevnitř osvětlený obrázek, romantická krajina v měsíčním svitu s řítícím se vodopádem, který se jakoby opravdu pohyboval a okouzloval dětské oči. Dva chrastavští učitelé radili hospodskému při výběru skladeb, a tak tam bylo možné slyšet vsutku dobrou zábavnou muziku. Pěkná zahrada skýtala o nedělích pestrý obrázek a byla často zaplněna do posledního místa. Také děti zde našly povyražení ve velké čtyřmístné houpačce, takže Dlouhý vrch byl oblíbeným rodinným lokálem.

Jiná vycházka nás vede vzhůru Frýdlantskou ulicí přes Horní Chrastavu. Na mostě přes Jeřici u hasičské zbrojnice zahne doprava a pokračujeme po vzhůru vedoucí silničce. Vlevo pod námi leží v údolí továrna Altschul (Melchior). Brzy dojdeme kolem několika osamocených statků na otevřené návrší. Hospoda na kótě 369 m nabízela pěknou vyhlídku. Později byla zrušena. Horský výběžek nad údolím Jeřice zvaný „*Huhecke*“ (Vysoký roh, kout) je podobně jako chrastavský Hradní vrch jedním z výběžků Jizerských hor, které se táhnou od Novoveského vrchu (*Steinberg*). Pověst vypráví, že tam kdysi stál hrad. Zda tam ale byl, snad na protilehlé výšině u novoveské čtvrti Růžek (*Hoheneck*), nelze doložit. Tato osada vzdálená asi čtvrt hodiny západně od Nové Vsi, nese své jméno snad podle poplužního dvora „na vysokém rohu / koutu“ (*auf der hohen Ecke*).

Mezi hornochrastavským „*Huhecke*“ a novoveským Růžkem vyhloubila Jeřice hluboké soutěskovité údolí. Na obou stranách strmě padají skalnaté svahy, pouze úzká Novoveská silnice si nachází místo vedle vinoucího se říčního koryta; tomuto údolí, kterým se prolamuje Jeřice, se říkalo „*Chrastavské Švýcarsko*“. Bylo známé také pod názvem „*Valchovní údolí*“ (*Walketal*), protože tu byla roku 1812 zřízena cechovní valcha chrastavských soukeníků. Ve Valchovním údolí lidé rovněž rádi navštěvovali dva výletní lokály: „*Lidové sady*“ (*Volksgarten*) naproti továrně Altschul měly malou hostinskou místnost, rozlehlou zahradu a sál, ve kterém hornochrastavské spolky pořádaly své akce. O něco výš, mezi Horní Chrastavou a Novou Vsí, stál „*Lesní domov*“ (*Waldheim*), který byl po dlouhou dobu zvláště přitažlivým místem pro svou zahradu s pávy a bažanty. V létě se tam také konaly hojně navštěvované koncerty chrastavské střelecké kapely.

Velmi oblíbený výlet vedl na „*Chrastavskou Novou Vísku*“ (*Kratzauer Neudörfel*), která leží asi hodinu cesty přesně na východ od Chrastavy. Úzká silnička odbočovala z Novoveské ulice naproti kamennému Mlynářovu mostu (*Müllerbrücke*) u Tandlerova potoka doprava,

stoupala, protáhla se úvozem, až dosáhla úrovně víseckých polností. Slaměný mlýn (Mlýn u snopu slámy; *Struhfiedelmühle*³⁶) zůstal vpravo dole u Tandlerova potoka a dál se šlo zvlňnými poli a loukami beze stromů k malé osadě na kraji lesa tvořené 14 domy. Chrastavská Nová Víška vznikla pravděpodobně kolem roku 1700. Patřila k obci Horní Chrastava. Hned na kraji se přišlo k Peuker – Hegerovi s jeho útulným hostincem a stinnou, loveckým plotem obehnanou zahradou s jednoduchými lavicemi a stoly. Tam se popíjela káva ze silnostěnných sklenic na stopce lisovaných s kosočtvercovým dekorem, jedl se dobrý drobenkový koláč a klábosilo se. Právě tak jako v létě byl tento hostinec navštěvován i v zimě kvůli betlému. Mechanický betlém, k němuž se chodilo po úzkých schodech do patra, byl opravdu pozoruhodný: svaté město v pozadí, pastýřská krajina v popředí, obydlená velkým počtem figur a skupin, které pomalu a rozvážně jako na tajný povel vykonávaly své pohyby, doprovázené tichou hudbou z hrací skříňky. To vše vyplňovalo téměř celou místnost a stálo na metr vysokém podstavci, který ukrýval komplikovaný pohonný mechanismus. Každoročně o Vánocích přivábil betlém svým kouzlem mladé i staré, a to byl vlastně i důvod, proč Peuker – Heger po odchodu do penze zřídil hostinec.

Kdo chtěl jít ještě dál, mohl projít řadou domů až na konec a zavítat do Šubrtova hostince, který měl vpravdě selský charakter. Lidé seděli pod stromy na úzkých dřevěných lavicích a jedli na prostých stolech vynikající domácí chléb, obrovský krajíc s chutným zlatožlutým selským máslem, k tomu třeba lahodný kulatý „*Friedländer Kasl*“ (Frýdlantský sýr) a pili sklenici čerstvého mléka. Na dvou stranách stavěl vážný smrkový hvozď svou hustou tmavozelenou stěnu, poskytoval aromatický čistý vzduch a jeho pravidelné šumění podtrhovalo ticho tohoto poklidného místa.

Tady vedla cesta dále do Stráže nad Nisou, a také odtud sem přicházelo o pěkných nedělích hodně hostů. Chrastavští ale mohli zvolit zpáteční cestu také přes „*Friederschheimer Falder*“ (Bedřichovecká pole) a dojít kolem Barvířské kapličky podél Jílového potoka zase do svého města.

V sousedství

Naše rodné město obklopuje věnec sousedních obcí. Všechny vykazují nějaké přírodní krásy, často ukryté letmému pohledu. Velmi rozmanité jsou historické, obchodní a lidské vazby mezi okresním městem a vesnicemi. Uvedme alespoň několik důvodů, které vedly vesničany do Chrastavy: práce v továrně nebo řemeslné dílně, docházka do měšťanské školy, dostupnost železničního nebo autobusového spojení, nákupy či prodej na trhu nebo v obchodech, předvolání k soudu či bernímu úřadu, církevní svátky a jiné slavnosti.

Ale také obyvatelé města jezdili ven na vesnici kvůli různorodým obchodním či příbuzenským kontaktům, pokud tedy jen nechtěli navštívit některý z útulných venkovských hostinců s veselou nedělní pospolitostí.

Tak i my chceme podniknout cestu domovskými sousedními obcemi. Na jihovýchod od Chrastavy leží malá osada *Bedřichovka (Friedrichshain)* na výšině na okraji lesa nedaleko Liberecké silnice. Sestávala asi ze dvou tuctů domů, převážně zemědělských usedlostí, a patřila k obci Machnín. Kdysi dříve bývala samostatnou vesnicí. Založil ji roku 1782 na panském pozemku hrabě Christoph Phillipp von Clam – Gallas a pojmenoval ji po svém druhorozeném synovi Friedrichovi (Bedřichovi). Bedřichovka sama o sobě nebyla vyhlášeným

³⁶ Případně „u slaměných houslí“, nebo snad přezdívka majitele mlýna.

výletním místem, zřejmě proto, že tam chyběl odpovídající návštěvnický cíl. Ale cesta tam vedoucí loukami byla velmi hezká. Vedla z Chrastavy Luční ulicí, podél Jílového vrchu (*Lehmberg*) a Krauseho rybníku (Záclonárna), v údolí Jílového potoka k jihovýchodu, kolem Barvířské kapličky. Její jméno připomíná barvíře a městského radu Josefa Meusela, který ji nechal postavit v roce 1715.

Bedřichovecký hostinec „U města Hamburku“ měl stěží význam jako výletní hostinec, i když jeho jméno bylo pojmem. Stál tak říkajíc jako koruna na vrcholku nekonečného návrší napravo od liberecké silnice. Tato se poté stáčí ve dvou táhlých zatáčkách dolů do Svárova, kolem hostince „U staré lásky“. Jak se sluší, ležel tedy Cuxhaven kousek za Hamburkem. Rovné, jednotvárné stoupání z chrastavské strany nahoru k „Hamburku“, zvané „Hamburská hora“, bylo prubířským kamenem pro cyklisty; ale i řev motorů nákladních aut byl odtud slyšet až ve městě. Povožníci dříve jistě rádi dopřáli svým koním i sobě odpočinek a chladivý doušek, když konečně dorazili k „Městu Hamburku“.

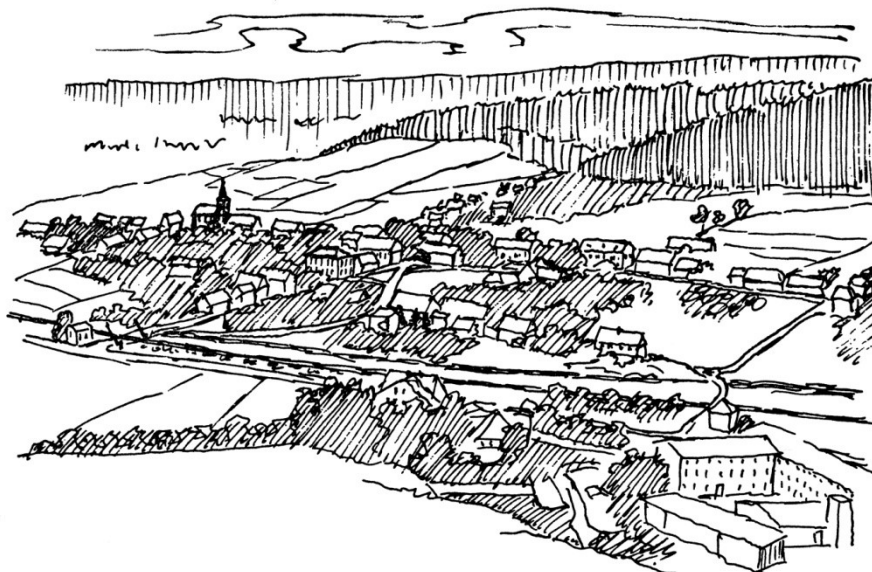
Machnín

Také Machnín (*Machendorf*) jsme my Chrastavští navštěvovali řidčeji, neboť tam nevedla žádná zkratka pro pěší. Nejprve se muselo nahoru po hodně frekventované Liberecké ulici, úsekem pojmenovaným podle řady stodol „*ban Schorn*“ (u stodol). Pak se člověk mohl vyhnout místu častých nehod „*Sejlerdreh*“ (serpentina) a nadejít si pěšinou vlevo mezi „Müllerovými domy“. Za tímto kopcem odbočila u „Marxova kříže“ (Markova kříže) prašná machnínská silnice doprava. V půli cesty se pak šlo kolem prastaré lípy.

Machnín byl převážně průmyslovou vesnicí se třemi velkými textilkami. K obci patřila také Bedřichovka, Hamrštejn a Karlov. V místě zvaném *Malbusch* stál kdysi starý hrad, který byl ještě v 16. století obydlený, ale nic bližšího o něm nevíme. Velký poplužní dvůr patřil dříve pánům z Grabštejna. Machnín patřil k farnosti Chrastava, roku 1885 zřídil vlastní hřbitov a naproti němu ve třicátých letech nový kostel. Kvůli dobrému železničnímu spojení – byla to poslední stanice před Libercem – se už obyvatelé Machnína orientovali více tam. Autobusový spoj Chrastava – Liberec jezdil po mnoho let několikrát denně přes Machnín.

K Machnínu patřící Karlov, ležící bezprostředně na úpatí Ještědského pohoří, vznikl teprve roku 1787 na panském pozemku. Byl pojmenován na počest hraběte Karla Clama, který

zemřel v roce 1784. Díky zastávce ústecko – teplické železnice získalo toto odlehlé místo kolem roku 1900 spojení se světem.

Andělská Hora

Přes chrastavské a andělskohorské Nové Město se po tak zvané Andělohorské Kostelní cestě šlo do bývalého hornického městečka *Andělské Hory*, naší sousední obce ležící na jihu na okraji údolí Nisy. Tato vozová cesta odbočovala v Chrastavě I doleva z Nádražní ulice hned pod vyústěním Střelecké (Turpišovy) ulice a směřovala vzhůru. Ze Střeleckého vrchu přes Tatrich tam ještě vedla pěšina po loukách. Kolem nových rodinných domů se přišlo „k Jánů“ („*Gehonse*“). Tam stála stará kamenná socha svatého Jana. V její blízkosti se nacházel vodojem chrastavského vodovodu. Pak se cesta svažovala strmě dolů k andělohorské silnici, která vede od chrastavského vlakového nádraží „Novým Městem“ (Chrastava II) podél údolí Nisy. Po železném mostě přes Nisu a pak ještě přes železniční přejezd se lidé dostali do středu obce, který je tvořen svažitou obdélníkovou návší s rybníkem. Rádi tam navštěvovali hostinec „U zlatého kříže“. Traduje se, že to původně byl hornický cechovní dům; po dlouhou dobu šlo o symbol obce, až do roku 1878, kdy musela být kvůli špatnému stavu z budovy odstraněna věž. Hostinská rodina Amtsbüchlerů na památku uchovala větrnou korouhvičku s letopočtem 1471 a s hornickým symbolem.

Kamenný kostelík Panny Marie Sněžné v Andělské Hoře byl zbudován roku 1816 a roku 1824 obdržel povolení konat bohoslužby. Nejstarší dřevěná kaple svatého Václava je zmiňována již v roce 1682. Příslušnou farností byla Chrastava. Andělohorský církevní svátek byl pokaždé hojně navštěvován libereckými poutníky.

Těm, co rádi chodili pěšky, se vyplatila poněkud namáhavá cesta přes chrastavský obecní les („*Gemejnpusch*“). Vedla ze Střeleckého vrchu, kolem rozlehlého areálu cihelny Hocke, mezi poli a lukami. Na kraji lesa zvala k odpočinku lavička, kterou tam postavil nějaký milovník přírody.

Zde se naskytl nádherný pohled na město a na v pozadí ležící hraniční hřeben s Výhledy a s Vysokým. Kousek od kraje lesa se v houštině ukrývala lovecká chata. Linie českých bunkrů z roku 1938 se táhla od Bedřichovky městským lesem přes masiv Ovčí hory.

*Hrad Hamrštejn
(rekonstrukce podle prof. Kühna)*

Na opačném, andělohorském svahu, bylo ještě možno najít zpola propadlou, do vzdálenosti asi 10 metrů průchodnou důlní štolu. Říkalo se tam tomu „*s Kopperbergwerk*“ (Měděný důl), což připomínalo dávnou těžbu měděných rud. A teď už se brzy přišlo do údolí Nisy a poté, co jsme opustili les, mohli jsme se vydat buď do Andělské Hory, nebo na Hamrštejn. Tam vedla silnička na dně údolí, trochu vzdálená od páchnoucí, průmyslovými odpadními vodami tmavě zbarvené Nisy, kolem pustých škvárových hald uhelné elektrárny („*Überlandwerk*“).

Chrastavští navštěvovali zříceninu Hamrštejna rádi. Tyčila se na příkrém skalnatém výběžku ve velkém meandru Nisy nedaleko Machnína. Z někdejšího hradu zůstalo zachováno nějaké zdivo, napůl zborcená klenba a drolící se kruhové věže. Vodní sílu Nisy zde pravděpodobně již v dávných dobách využívali pro hamr, stejně jako to později dělala velká hamrštejnská textilka. Méně se asi ví, že voda odtékající z tohoto průmyslového závodu je vedena skalní štolou pod zříceninou, aby posloužila pro elektrárnu libereckého vodovodu. Elektrický proud získaný z desetimetrového výškového rozdílu pohání čerpací stanice Rokytnice a Machnín. Ty čerpají pitnou vodu do vodojemu Karlov, ze kterého je zásobován Liberec.

Takto se moderní technika zmocnila této romantické krajiny s hlubokou soutěskou Nisy mezi Ovčí a Srní horou. Železnice na trati Liberec – Žitava vede těsně pod zříceninou Hamrštejna a překlenuje údolí Nisy působivým kamenným viaduktem. Na jih od Hamrštejna si skrytá v lesích Ještědského pohoří razí cestu na západ ústecko - teplická železniční trať, mizící v tunelu pod Srním sedlem (*Rehbergtunnel*, Karlovský tunel).

Táhlé a vinoucí se Kryštofovo Údolí, sevřené zalesněnými horami, připomíná Schwarzwald. Poněkud opuštěná šterková cesta vede z Andělské Hory podél železniční trati a horského svahu nejprve do *Rokytnice*, která ještě patří k obci Andělská Hora. Tam se u vyústění silnice z Machnína – Hamrštejna u potoka krčí osamocený, nevysoký dřevěný dům: Rokytnický mlýn. Jeho prastaré, mechem porostlé vodní kolo pohánělo pilu. Byla tam taky k vidění všemožná zvířata v klecích: veverky, kuny, ondatry, hadi, sovy. Majitel mlýna věděl,

jak chovat zvířata a pečovat o ně, jako milovník přírody se těšil dobré pověsti, jako preparátor zásoboval školy a muzea široko daleko a vlastnil pozoruhodnou sbírku hmyzu.

Rokytnice přechází do *Kryštofova Údolí*. Malé, dřevěné, břidlicí zastřešené domy lemují nalevo i napravo silnici; některé šplhají vzhůru po horských úbočích. Na svazích až k okraji lesa rostou nespočetné ovocné stromy, většinou švestky. Daří se jim dobře díky příhodné poloze, chráněné před drsnými severními větry. Výlet do Kryštofova Údolí se vyplatil obzvláště v máji, když všechno kvetlo. Celé údolí bylo jakoby zasněžené květy a lákalo také mnohé obyvatele Liberce i Žitavy. Když pak člověk do „Clamova Švýcarska“ zavítal, mohl si dát vynikající „májový nápoj“, lahodnou bowli z mařinky vonné.

Údolí a kopců, které ho lemují, si kromě toho cenili také botanici a entomologové kvůli hojně se vyskytujícím vzácným rostlinám a hmyzu.

Silnice stále pozvolna stoupá, vine se dále dlouhou vesnicí a vede kolem obrovských kamenolomů. Těžil se zde krystalický dolomitický vápenec, který se vozil do Loučné, Hrádku nad Nisou a Chrastavy. Dříve byly vápenné pece v obci samotné a v Rokytnici. Chrastavská vápenka Ressel si surový materiál dovážela také odtud. Ve dvacátých letech nasadila předpotopní nákladní vozy s řetězovým pohonem a celogumovými pneumatikami. Ty dvakrát denně zaplnily tiché údolí prachem a rachotem.

Pamětihodností byl dřevěný kostel svatého Kryštofa z roku 1684, letitá roubená stavba se sedlovou střechou pokrytou břidlicí. Jeden starý dokument uvádí, že tesaři tehdy při stavbě kostela za osekání jednoho kmene obdrželi mzdu 9 feniků. Vnitřek kostelíka ukrýval proslulý, na dřevě malovaný Tanec smrti a skříňové hodiny celé zhotovené ze dřeva. V dálce nahoře, na Ještědském hřebenu mezi Kryštofovým Údolím a Zdislavou, stála ještě kaplička svatého Kryštofa. Obzvláště proslavené byly také betlémy v Kryštofově Údolí, ještě větší a bohatší než ty na Nové Vísce. O vánočním čase za nimi přicházeli návštěvníci zdaleka. Z Chrastavy lidé také někdy rádi podnikali do zasněženého údolí výpravy na saních. Zahalení do kožichů a dek uháněli za cinkotu rolniček tichou zimní krajinou tmavomodrými horskými lesy. Brzy byly tyto příkré svahy, obzvláště dále nahoře v Novině, objeveny jako lyžařský terén. Chrastavští turneři vlastnili v *Haudorfu* (boční údolí v Novině) lyžařskou chatu.

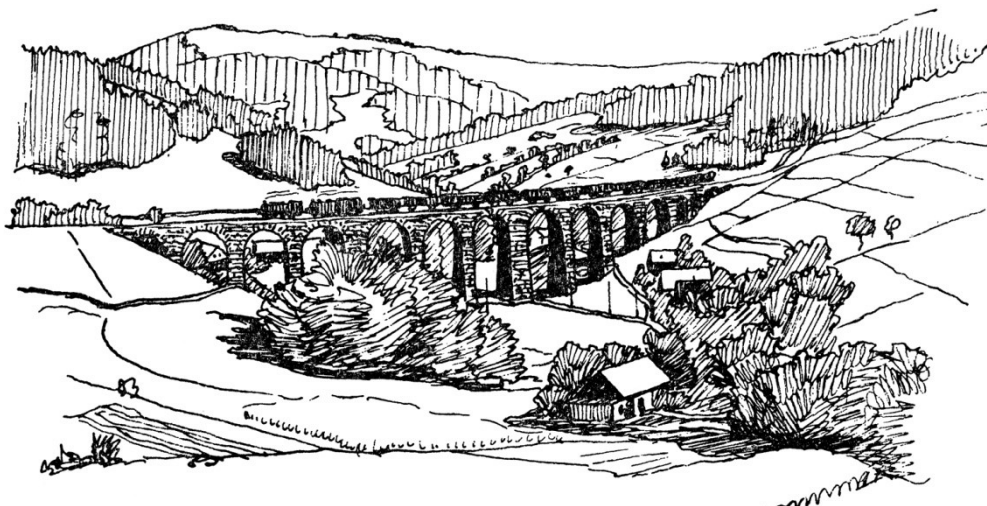
Kostel v Kryštofově Údolí, postaven r. 1684

Okresní silnice vybudovaná v roce 1869 vedla na konci údolí přes sedlo Ještědského pohoří do Křižan a odtud jednak do Osečné a Českého Dubu k jazykové hranici, jednak do Žibřidic, Dubnice a Stráže pod Ralskem.

Kryštofovo Údolí je k roku 1581 udáváno jako nově vystavěné. Není jisté, jestli navázalo na starou hornickou osadu *Holundergrund* (Bezové údolí), která ležela ve stejném údolí. Dříve patřilo k panství Lemberk, v poslední době k chrastavskému soudnímu okresu. Proto se z legrace říkalo: „*Wenn mrsch an Grunde nömmt, wort nur ei dr Krotze eingesperrt.*“ (Když něco ukradneš v Údolu, tak tě zašijou v Chrastavě.). Název „*Hintergrund*“ (zadní údolí) se taky dal snadno zkomolit na „*Grinder Hund*“ (špinavej, strupovatej pes), a v Chrastavě se o Kryštofově Údolí mluvilo jednoduše jako o „*Grunde*“ (Údolu).

Kolem tohoto zalesněného údolí, pronikajícího hluboko do Ještědského pohoří, se vypínají vysoké kopce, které zde můžeme alespoň vyjmenovat: na severu Dlouhá hora (707 m³⁷) a Vlčí jámy, na severozápadě Velký Vápenný (789 m), na západě Kostelní vrch (532 m), Zdislavský Špičák (686 m) a Malý Vápenný, na jihu u Noviny Lom (679 m; *Scheuflerkoppe*) a Kaliště (734 m; *Sauplatsche*), na východě Rozsocha (762 m; *Dreiklafterberg*), Spálený vrch (667 m) a Černá hora (816 m). Rokytká (*Eckersbach*) pramení ve výšce kolem 700 m z více pramenů na Černé hoře, Kališti a Rozsoše. Na konci své cesty celým údolím ústí u zříceniny Hamrštejna do Nisy.

Až do současnosti hrály v Kryštofově Údolí důležitou roli zpracování a těžba dřeva. V dřívějších dobách žili v lesích uhlíři a lidé vyrábějící zápalný troud / práchno (*Zunderbereiter*); také se zde lámala břidlice. Lesní plody a byliny se vozily do Liberce. Ve válečných dobách, ještě v roce 1866, skýtaly lesy bezpečné útočiště pro mnohé rodiny z města, také pro c. a k. úředníky z Chrastavy.

Viadukt v Novině s Dlouhou horou

Ještě odlehlejší *Novina*, napojující se z jihovýchodu na Kryštofovo Údolí a stoupající v bočním údolí, patřila svého času k této obci. Od roku 1875 byla opět samostatnou. Odbočujícímu údolí vedoucímu směrem na Ještěd se lidově říká „*Haudorf*“ („vysekaná ves“).

Novina získala stavbou ústecko - teplické železnice kolem roku 1900 spojení se světem. Železniční trať začíná v Liberci, zpočátku vede po severovýchodním svahu Ještědského pohoří, poté se vine souběžně s kryštofodolskou silnicí, ovšem ve svahu kopce 80 m nad údolím. První tunel dlouhý 317 m si razí cestu Srní horou. Zastávka Kryštofovo Údolí leží v nadmořské výšce 467 m a 96 m nad silnicí. U Noviny překlenuje údolí železniční viadukt dlouhý 198 m se 14 oblouky, ve výšce 30 m. Nakonec trať podchází 822 m dlouhým tunelem

³⁷ Nadmořské výšky jsou udávány podle předlohy, v řadě případů se liší od současných údajů.

Křížanské sedlo. Tato důležitá dopravní tepna pokračuje dále přes Jablonné v Podještědí, Českou Lípu, Děčín, Ústí nad Labem, Teplice v Čechách, dále do Mostu, Chomutova, Chebu, a spojuje tak západní a severní Čechy.

Jeden z nejhezčích a nejoblíbenějších výletů vedl obyvatele Chrastavy do letoviska *Panenská Hůrka*, „*ofn Froberg*“ (na Panenskou Hůrku). Tato malá osada, ležící uprostřed lesa na severovýchodním úbočí Ještědského pohoří, skládající se z hrstky domů, kapličky a rybníka, má hrdou hornickou minulost: v 15. století obdržela od Mikuláše z Donína na Grabštejně horní svobodu a v 16. století se stala horním městečkem. Názvy „Hutní kout“ (*Hüttegrund*), kde kdysi stály kovářské hutě, „Stříbrná stezka“ (*Silbersteig*) a „Stříbrný potok“ (*Silberflößl*) ještě připomínají tyto slavné časy. Pramenní jímka chrastavského vodovodu (vybudovaného v r. 1912) je ústím staré štol, která vede do Lovecké hory (*Jagdberg*). Dr. Karl Alexowsky (chrastavský lékař) a Josef Breuer (řídící učitel v Andělské Hoře) ji tehdy mohli projít ještě asi do vzdálenosti 40 m.

Panenská Hůrka

Poutník sotva myslel na staré horníky, když odbočil u chrastavského nádraží doprava, podešel železniční trať, u Klingerovy továrny přešel most přes Nisu a drže se vpravo před Klingerovou horou (*Klingerberg*), došel do „*Windgebrejche*“ (Závětří). Tam stál osamělý hostinec, lidově pojmenovaný „*Riehziege*“ (Srnska), po jedné starší hospodě na místě Klingerových domů. Cesta vedla dále na okraj Bílého Kostela a odtud po zčásti strmé polní cestě, anebo také po pohodlné vozové cestě nahoru na Panenskou Hůrku. Dalo se tam ale taky za půl hodiny dojít hned vlevo podél Klingerovy hory nahoru nádhernými bukovými lesy. Vlhké údolní louky pod Panenskou Hůrkou byly na jaře žluté od petrklíčů, okraje lesů se bělaly sasankami. Když unavený a žíznavý výletník konečně dorazil nahoru, byly zde pro něj tři pěkné hostince, zahrada pod kaštany a veranda. Vedle kapličky v rybníčku vesele šplouchal vodotrysk. Vpravo se zvedá Kostelní vrch. Vlastivědný badatel a folklorista Adolf König tu mezi starými, chátrajícími hrázděnými domy objevil nejkrásnější původní statek (grunt) libereckého okresu.

Kdo měl chuť, mohl ještě vystoupit na nedalekou 707 m vysokou Dlouhou horu a odtud si užívat širý výhled na Jizerské hory.

Panenská Hůrka

V zimě bylo na „Froberge“ právě tak hezky jako v létě. Na své si přišli lyžaři i sáňkaři. Na Dlouhé hoře stála malá lyžařská chatička schovaná mezi smrky, a sjezd dolů úvozem stál za to.

Když si připomínáme cesty a výletní cíle v okolí Chrastavy, tak se musíme přenést nazpět do doby, kdy nás ještě nezaplavila vlna motorismu a kdy i větší silnice byly poklidné a pro chodce bezpečné.

Tak se dalo dojít do krásně položeného Bílého Kostela po státní silnici, která byla už dlouho vyasfaltovaná. Když jsme přešli Jeřici v Dolní Chrastavě po masivním Bílokosteleckém mostě a dospěli kolem poplužního dvora a Bernigova hostince na první výšinu, tak už nás tam k zastávce lákal hostinec „Poslední feník“. Také z tohoto místa se chrastavské údolí ukázalo ve své kráse: dole leželo vlakové nádraží a Dolní Chrastava, nad nimi se vypínal masiv Dlouhé hory a údolím Nisy oddělená Šibeniční a Ovčí hora. Pro mnohé obyvatele Chrastavy, kteří v roce 1945 touto cestou museli opustit svou vlast, byl tento pohled také posledním, nezapomenutelným obrázkem rodného údolí. Za „Pfenge“ (Fenikem) zůstala silnice na vršku, vedla kolem v parku schované Klingerovy vily s protáhlou hospodářskou budovou. Z této výšiny člověk hleděl dolů do údolí Nisy a na druhou stranu k lesům, ve kterých ležela schovaná Panenská Hůrka. Velkou zatáčkou začala silnice klesat. Také v Bílém Kostele vyzývaly k návštěvě hostince se zahrádkami a nabízely jídla, nápoje a zábavu. Hostinec „U pyramidy“ kdysi asi býval cechovním domem horníků. Státní silnice se v Bílém Kostele rozdělovala a vedla vpravo přes Grabštejn do Hrádku a Žitavy, vlevo přes Rozkoš a „Windschenke“ (Větrný šenk) do Jítravy a dále do Jablonného v Podještědí. Vedlejší silnice sledovala údolí Nisy do Chotyně, aby přes Donín také dospěla do Hrádku nad Nisou.

Sám Bílý Kostel leží po obou stranách Nisy a často trpěl záplavami. Vodní síla řeky ale také vedla k rozvoji průmyslu. Nacházela se zde papírna, a kromě toho vícero textilních závodů. Jeden z nich sem přiváděl vodu z Nisy v kilometr dlouhém náhonu až z takzvaného „Parádyzu“ (*Paradies*) v Dolní Chrastavě.

K Bílému Kostelu patřily také osady Panenská Hůrka a Pekařka, jakož i skupina domů na Rozkoši (*Freudenhöhe*) na silnici do Jablonného. Kolem roku 1352 se Bílý Kostel ještě jmenuje

Heinrichs- nebo *Henrichsdorf* (Jindřichova ves), pravděpodobně po purkrabím Jindřichu z Donína na Grabštejně. Teprve od roku 1500 se vedle toho objevuje také název Bílý Kostel, a později již jen tento.

Pekařka (Bäckenhain), ležící čtvrt hodinu severně od Bílého Kostela na úpatí kopce zvaného *Schelleberg*, vábila mnohé výletníky a poutníky svým útulným hostincem „*Zum Waldfrieden*“ (Lesní zátiší). Turisté z Chrastavy měli možnost vrátit se z Bílého Kostela dvěma různými cestami: přes Špičák, nebo údolím Nisy přes Paradýz kolem soutoku Nisy a Jeřice.

Kdo chtěl pokračovat dále směrem za Bílý Kostel, tomu mával jako další výletní cíl zámek *Grabštejn (Grafenstein)*. Přes Pekařku po pěkné lesní cestě, rozlehlým grabštejnským hvozdem, kolem 80 dubů, které byly vysazeny na počest hraběte Eduarda Clam-Gallase u příležitosti jeho 80. narozenin 14. 3. 1885, nemohl člověk dobře udržovaný zámek minout. Pyšná stavba na 320 m vysokém Zámeckém vrchu sloužila různým rodům jako panské sídlo.

Zámek Grabštejn

Prohlídka zámku se velmi vyplatila. Díky mladému správci byly zpřístupněny ještě ve třicátých letech zasypané klenuté sklepy, které sloužily jako mučírny, a také začátek jedné podzemní chodby.

Pod zámkem ležel pivovar s hostincem a idylickým rybníkem s loďkami. Malá obec s jejími 34 domy byla podle listiny z roku 1515 svého času dokonce městečkem zvaným „*Greffenthal*“. To ale bylo za třicetileté války zničeno a své někdejší velikosti už nedosáhlo. K panskému majetku patřil kromě pivovaru ještě poplužní dvůr. Nový zámek byl vybudován hrabětem Kristiánem Kryštofem Clam – Gallasem jako letní sídlo. Starý zámek roku 1843 vyhořel a poté získal svoji dnešní podobu. Se svou vysokou věží se pyšně vypíná nad nádhernými okolními lesy.

Asi hodinu na severozápad od Chrastavy leží zemědělská vesnice Václavice (*Wetzwalde*). Patří k nejstarším osadám okresu a je písemně zmiňována před Chrastavou, a to jako farnost už v roce 1326. Ve třicátých letech našeho století tam působil jako farář otec Emanuel Reichenberger, „otec vyhnanců“. Václavice jsou asi 5 km dlouhá podél silnice ležící vesnice bez průmyslu a leží na Václavickém potoce bohatém na pstruhy. Potok pramení na úpatí

Výhledů a ústí pod Grabštejnem do Nisy. Okresní silnice vedoucí z Chrastavy prochází obcí a pak odbočuje na sever do Lázní Oppelsdorf v Sasku (nyní Opolno – Zdrój v Polsku), zatímco druhý silniční tah vede dál podél potoka přes Grabštejn do Chotyně.

Po oppelsdorfské silnici se můžeme dostat do obce Uhelná (*Kohlige*), která leží bezprostředně na saské hranici. Poprvé je uváděna v roce 1562. Jak název napovídá, vznikla na místě, kde stával starý milíř na dřevěné uhlí. Se starým větrným mlýnem a jedním hostincem byla Uhelná romantickým výletním místem.

Zrovna tak dlouhá jako Václavice táhne se ve vinuté úžlabině Vítkovského potoka dvojvesnice Vítkov. Kvůli své velikosti byla v roce 1615 rozdělena na dvě obce, Horní a Dolní Vítkov. Měly ale až do naší doby společnou školu a kostel, které stojí v Horním Vítkově na odbočce silnice do Lichtenbergu v Sasku (dnes Jasna Góra v Polsku). Vítkov je čistě zemědělská vesnice, se samotou *Feldsieberei*. Kolem dokola se táhnou do dálky kopce, na severu k Lichtenbergu Výhledy (*Gickelsberg*; 567 m), na severovýchodě Vysoký (*Hohenwald*; 639 m), pod kterým leží stejnojmenná osada, která už patří k frýdlantskému okresu. Na východě k Nové Vsi leží 531 m vysoký Spálený vrch (*Brandberg*), dále na západ směrem k Oppelsdorfu 611 m vysoký Kamenný vrch³⁸ (*Steinberg*). Také na západě k Václavicím se zvedají přes 400 m vysoké, ale nezalesněné kopce. Vítkovská silnice, která odbočuje ještě v Chrastavě u Dlouhého vrchu z václavické, vede kolem Vysokého do Albrechtic (*Olbersdorf*), kde se napojuje na frýdlantskou silnici. Ve stejném roce jako Chrastava (1352) je už také Vítkov zmiňován jako farní obec.

Na severovýchod od našeho města vede příjemná cesta na pěknou vyhlídku u „Kloboučnickovy lípy“ (*Hutmacherlinde*). Dalo se tam dojít buď přes park mezi kostelem a chlapeckou školou, podél půvabné březové aleje, kolem Ramischova jíloviště; nebo přes rychtu a Richtrův vrch. Široká silnička na Vysokou (*Hohendorf*) byla v zimě oblíbenou sáňkařskou dráhou. Zatímco se vpravo Seibtův lesík (*Seibtpüschl*) svažoval dolů do kotliny, pohled doleva se zatoulal do dále přes vítkovská pole k Výhledům. Nahoře na kopci vzdorovala větru Kloboučnickova lípa. Byla nedávno zasazená a ještě malá a slabá. Její prastará předchůdkyně, zasazená chrastavským kloboučnickem, ukřývala uvnitř svého dutého kmene lavičku. Mnohokrát ji zasáhl blesk, až musela být nakonec poražena. Odtud shora se naše rodné město před horskou kulisou Ještědského pohoří pozorovateli opět předvádí v celé své kráse.

Pokud na kopci pokračujeme dále v cestě, narazíme brzy na roztroušená selská stavení osady Vysoká, která patří k obci Horní Chrastava a má 13 domů. Do roku 1720 byla samostatnou vsí.

Odtud se můžeme vydat, stále severovýchodním směrem, ke Spálenému vrchu a jít kolem odlehlých Polních domků (*Feldhäuser*). Ale také můžeme sestoupit „Příkopem“ (*Graben*) do Nové Vsi. Příkrá stezka vedla ze středu Vysoké dolů do Valchovního údolí (*Walketal*).

Kromě silnice vinoucí se údolím Jeřice se do severovýchodní sousední obce *Nová Ves* (*Neundorf*) dalo dojít přes výšinu nad Jeřicí a pak sestoupit u poplužního dvora. Tato rovněž dlouhá a podél silnice se táhnoucí vesnice ležící u silnice je od našeho města vzdálená asi půl hodiny a kolem dokola je obklopená kopci: na jihu Novoveským vrchem (*Neudörfler*

³⁸ Pravděpodobně má jít o Kamenišťe (rovněž Steinberg), které ovšem leží na východ směrem k Albrechticím (Olbersdorf).

Steinberg; 511 m) s pěknou vyhlídkou; na severu Spáleným vrchem (*Brandberg*) a (Mlýnickým) Kameništem (*Mühlscheiber Steinberg*). Domy se tísní v údolí Jeřice a na svazích. Nová Ves se stala průmyslovou vesnicí. Pět textilních továren využívalo vodní sílu. V obci byl také velký pivovar a poplužní dvůr. Kromě vlastní vesnice patřily k obci ještě tři osady: *Růžek (Hoheneck)*, který se rozprostírá od Příkopu (*Graben*) na sever ke Spálenému vrchu a po svém založení v roce 1713 byl samostatnou vesnicí. Jeho horní polovina se jmenuje „*Heidelade*“ (dnes Liškárna). Na severovýchodním konci obecní louky na Frýdlantské silnici leží Mlýnice (*Mühlscheibe*) s její přehradou. V roce 1730 vznikla Nová Víska (*Neudörfel*), která se táhne na jihovýchod k Novoveskému vrchu. Kuriózní názvy mají části obce „*Amerika*“ a „*Brazílie*“. Okresní silnice vybudovaná v letech 1854 – 57 vede z Chrastavy Novou Vsí do Mníšku (*Einsiedel*) a tam se napojuje na severojižní spojení Liberec – Frýdlant, zatímco z Mníšku jiná silnice přes Oldřichov v Hájích (*Buschullersdorf*) na Oldřichovském sedle (*Hemmrich*) překonává Jizerské hory a vede do Raspenavy a Luhu.

Nová Ves

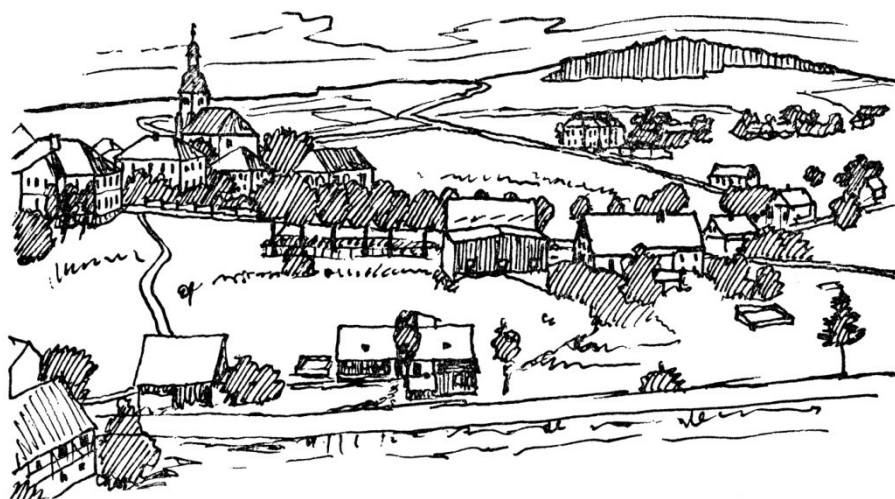
Nová Ves byla původně frýdlantským lénem, od roku 1712 byla pod správou libereckého panství. Dostalo se jí zvláštní podpory od rodu Biberštejnů a Redernů. Posledně jmenovaní v rámci svého panství sloučili Frýdlant, Liberec a Seidenberg (Zawidów). Kateřina z Redernu vydržovala na přelomu 16. a 17. století v Nové Vsi vlastního správce. Kostel pochází z roku 1616. Už v roce 1548 byl zřízen ovčín. K němu patřily dva ovčácké rybníky, z nichž jeden sloužil pivovaru jako rybník na led. Na protilehlé výšině k Chrastavské Nové Vísce ležel rovněž uměle založený Kalný rybník („*Treb- nebo Trübteich*“).

Putování po Jizerských, Ještědských a Lužických horách

Doma jsme si vlastně ani neuvědomili, že poslední výběžky Jizerských hor sahaly až do našeho města, že celé údolí Jeřice je ještě vyhloubeno v západní části *Jizerských hor* a že toto krásné lesnaté pohoří má kopce Vysoký, Výhledy a Kamenný vrch, které leží severně a severozápadně od Chrastavy, jako své předsunuté stráže.

Výhledy dávají našemu obrazu rodné krajiny obzvláštní důraz. Malý, tmavý baret smrkového lesa pokrývá čedičový vrcholek hory trůnící uprostřed širých zvlněných polí a luk. Výhledy byly jako hraniční hora s oblibou navštěvovány z české i saské strany.

Pro nás Chrastaváky byly Výhledy něco jako domovská hora. Jako Liberečáci na jejich Ještěd, tak my jsme chodili na naše Výhledy, i když zdaleka nejsou tak mohutné a neskýtají takový výhled jako jejich velký bratr. Ale to přece odpovídá i rozdílu ve velikosti obou těchto měst. Hodinová cesta vedla z Chrastavy nejprve směrem na Vítkov. Poutník si zajisté nezvolil novou silnici, která je prašná, plná zatáček a pro pěšího poněkud nudná, protože se táhne téměř nekonečnými vesnicemi Dolní a Horní Vítkov. Přinejmenším zvolil zkratku po staré vítkovské silnici, kolem koupaliště a hřiště, nebo opustil město u chlapecké školy a chorobince a brzy došel přes Farský příkop (*Pfarrgraben*) k Vítkovskému rybníku. Vpravo zůstal ležet Schölerův lesík (*Schölerpüschl*) a po polních cestách a lučních pěšinách prošel dolnovítkovskou nivou. U odlehlých statků *Feldsieberei* odbočil doleva k údolí Vítkovského potoka, přešel vesnici a pokračoval ve své cestě po výšině na západní straně. U kostela v Horním Vítkově, který byl společný oběma obcím, odbočuje malá silnička do Lichtenbergu v Sasku. Poutník po ní kousek jde a už je docela blízko svému cíli.

Horní Vítkov s Výhledy

Přímo před ním se tyčí Výhledy, vysoké 567 m. Poslední výstup ve stínu jehličnatého lesíka je strmý. Konečně je hrbolatý vrcholek zdolán. Tady uvítá poutníka útulný hostinec s verandou tak obklopený vzrostlým lesem, že ho zedola není vidět. Pár stolů je rozestavěno také venku. Kousek louky zve děti ke hraní a dovádění. Prohlubeň připomíná dřívější těžbu kamene na stavbu silnic, možná i na základy domů. Výhled do dále skýtá jen skála za domem. Černošedý čedič s vtroušenými kousky žuly, navrstvený v nepravidelných sloupovitých svazcích, tvoří několik čtverečních metrů šikmé vystupující stěny, jejíž hrany a úžlabí už jsou navzdory tvrdosti kamene uhlazeny nesčetnými podrážkami bot. Na druhé straně je skalka příkřejší a místy je vidět šestihranný profil čedičových sloupů. V dávných dobách tu byl tento vulkanický kámen jako plastická hmota vytlačen nahoru puklinami a sopouchy v okolní žule. Zatímco milióny let všude kolem vykonávaly svoji pomalou erozní činnost, zůstal tvrdý čedič stát a nyní obnažen vyniká.

Koruny stromů by brzy znemožnily výhled i z tohoto skalního výčnělku, kdyby ty nejvyšší nebyly pokáceny. Člověk neví, jestli má litovat či být rád, že tady nahoře nebyla postavena žádná rozhledna. Výhled na Jizerské hory, na Ještěd a jeho hřeben, na Lužické hory, do Žitavské pánve a na blízkou chrastavskou kotlinu by její existenci ospravedlňoval. Otázkou ale zůstává, jestli by harmonicky zaoblený tvar vrcholku nebyl zohyžděn. Ale o tom není třeba přemítat. Naše Výhledy žádnou rozhlednu nedostaly.

Hranice probíhá těsně pod vrcholem na severním svahu. Proto se ve všech dobách kolem Výhledů a přes ně hodně pašovalo: sůl a tabák, za špatných časů potraviny. Pašeráci a celníci se předháněli v mazanosti a výdrži. Leckterý batoh musel být ponechán napospas, když šlo do tuhého. Kdo u sebe nic neměl, tomu se pašování alespoň nedalo dokázat. Za dlouhých nočních pochodů přicházela do Horního Vítkova, Nové Vsi a Chrastavy, přes všechny kontroly, zas a znovu těžká břemena se zbožím. Ale byli také mrtví na obou stranách. Kdo na výzvu nezůstal stát, na toho se střílelo, na druhé straně hrozila celníkovi pomsta pašeráků, kteří ho posměšně nazývali „Smrkové h...“ (*Fichtelsch...*), protože se skrýval v podrostu horského lesa. O tom by mohly staré poklidné Výhledy vyprávět všelijaké napínavé historky – a možná také hostinský na Výhledech.

Dole na saské straně leží přívětivá vesnička Lichtenberg (dnes Jasna Góra), kterou je ještě možné snadno navštívit – snadno, alespoň co se vzdálenosti týče! Ale s hranicemi se to má tak: kdysi to šlo bez jakýchkoliv formalit; tehdy byla na obou stranách „Svatá říše římská německého národa“. Roztržka evropských národů zaznamenala mezitím netušený pokrok. Tak se podél Výhledů táhla prusko – rakouská hranice, i když německy mluvili jedni jako druzí. Pak se z ní stala německo – československá hranice: – nové uniformy, poprvé cizí hlasy kolem Výhledů. Po osmi letech krátké bezhraniční mezihry následovala „mírová hranice“ mezi spřátelenými Poláky a Čechy – a proto obzvláště pečlivě střežená. Možná, že nebude ani poslední, pokud budou Výhledy stát, neboť čedič a žula jsou velmi tvrdé horniny.

Teď ale přeneseme naše zraky zpět z minulosti a necháme je sklouznout na většího bratra našich Výhledů, na Vysoký („*Huhwal*“; *Hohenwald*). Naproti směrem na východ vzdálen asi hodinu chůze nám ukazuje svůj okázalý kabát z černozeleňého lesa. Se svými 639 metry převyšuje Vysoký Výhledy o 72 m a tvoří nejvyšší bod Jizerských hor v chrastavském soudním okrese.

Hrozící mraky ale nabádají k odchodu! „*S termert uff*“ *soate mr dou ei dr Krotze*. (Mračí se / schyluje se k dešti, říkalo se v Chrastavě.) A s bouřkou tady nahoře nejsou žerty. Blesk už jednou zabil hostinského na Výhledech a také širá nechráněná vítkovská pole jsou pro poutníka nebezpečná. Už vícekrát tu byli lidé zasaženi smrtícím zábleskem.

Tak spěchá poutník svižným tempem dolů na jih. Lehké dunění hromu dává křídla jeho krokům. „*An Friedländschn driebn grummelts schun orndlich!*“ (Za kopcem na Frýdlantsku už pořádně hřmí!) Ale jde to „*zengstriebrnei*“ (celou cestu) dolů, a tak uběhlo stěží tři čtvrtě hodiny, než ho přivítaly první chrastavské domy.

Další nepřeborné množství turistických cílů nabízely krásné Jizerské hory, i když mnohé z nich už nebyly dosažitelné po svých, nýbrž většinou s dopravou po železnici, autobusem nebo na kole. Můžeme je zde alespoň vyjmenovat, abychom tak říkajíc nechali zazářit všechna ta malá světélka v krajině našich vzpomínek, která rozjasňují celý obrázek vlasti, ať jsme blízko či daleko.

Hory dostaly své jméno od Jizery, přítoku Labe, který tam pramení. Jsou tvořeny převážně žulou. Od posledních západních výběžků, které formují pahorkatinu u Chrastavy a Vítkova, sahají na východě až k Novosvětskému sedlu, kde pak začínají Krkonoše. Mohutný horský masiv tvoří náhorní plošina, rozčleněná mnohými kopci a hřebety, tak zvanými hřebeny, které leží v libereckém, frýdlantském a jabloneckém okrese, částečně dokonce i ve Slezsku.

Kdo chtěl z Chrastavy do Jizerských hor, ten měl v podstatě pět možných přístupů: přes Vysoký, přes Oldřichov v Hájích, přes Fojtku, přes Liberec a přes Jablonec.

Přes Horní Vítkov nebo přes Spálený (611 m) jsme se z Chrastavy dostali na Vysoký a do *Albrechtic* (538 m), kam bylo stejně dobře možno dojet přes Novou Ves a Mlýnici, a které leží

na silnici Liberec – Frýdlant. Do této severozápadní části hor patří Špičák (721 m), Kančí vrch (680 m) a *Scheibeberg* (682 m; výběžek severně od Špičáku).

Údolím Jeřice vzhůru po sobě následují dlouhé podél silnice ležící vesnice *Nová Ves*, *Mníšek*, *Oldřichov v Hájích*, *Filipka*. Paralelně s touto silnicí vedoucí severovýchodním směrem na Frýdlantsko probíhá také železniční trať Liberec – Frýdlant. Ta si razí cestu tunelem pod Oldřichovským sedlem (475 m), zatímco silnice překonává pohoří dlouhým nepřetržitým stoupáním a na druhé straně se vine ve velkých zatačkách do údolí. Směrem na východ od Horního *Hemmrichu* (716 m) leží Poledník (857 m), na jehož úbočí pramení Jeřice. Přes *Hemmrich* (Oldřichovské sedlo) vedla stará poutní cesta do Hejnic, z Chrastavy přes hornochrastavská a novoveská pole, všude lemovaná polními kříži a sochami svatých. Na Oldřichovském sedle začínala vrátky do obory tichá lesní cesta, pak pokračovala po širých, zvlněných lukách dolů do údolí Smědé a do Hejnic. Jejich nádherně položený barokní kostel se dvěma věžemi a se svým svatým obrázkem byl postaven podle návrhu slavného rakouského barokního stavitele Fischera z Erlachu. Táhlé údolí Smědé sahá od frýdlantské kotliny přes Luh, Raspenavu, Lužec, Hejnice do Bílého Potoka, který byl známý i u nás svými dřevěnými výrobky – kvedlačky, vařečky, krabičky, hračky, žebříňáky a saně.

Hejnice, kostel Navštívení Panny Marie

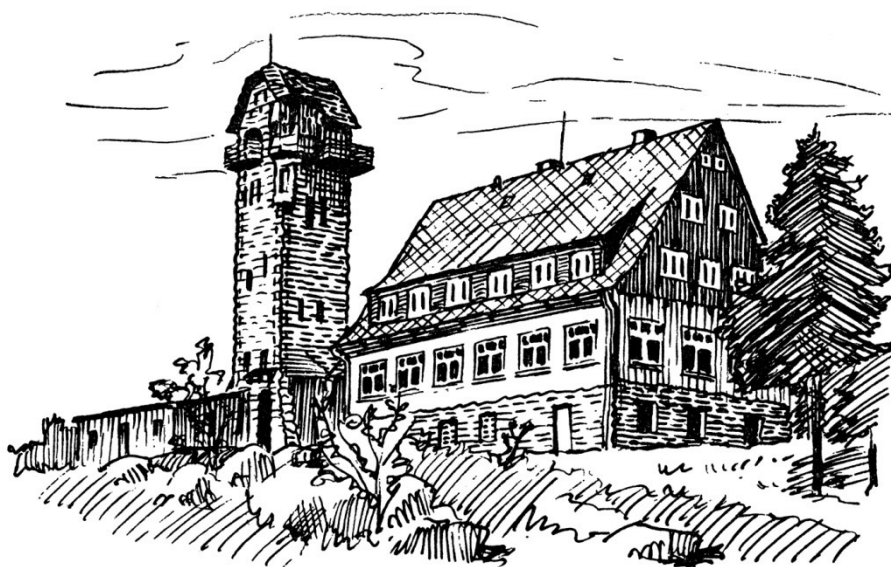
Stranou leží Ferdinandov, Peklo, Přebytěk a Lázně Libverda se svými minerálními prameny. Kolem dokola se tyčí Jizerské hory: Ořešník (799 m), Polední kameny (1006 m), Smědavská hora (1058 m), Paličnický (943 m), Tišina (874 m), *Brennelberg* (871 m). Přes Ferdinandov se dojde ke *Štolpišským vodopádům*, přes Bílý Potok k chatě na Smědavě a na Jizerskou silnici. Na severu leží *Nové Město pod Smrkem*, nějakou dobu spojené s Chrastavou společným Klingerovým textilním závodem. Odtud bylo možné dobře dojít na *Smrk*, s výškou 1123 m druhou nejvyšší horu Jizerského pohoří. Jiný výstup tam vedl z Bílého Potoka přes „Nebeský žebřík“. Nedaleko leží pramen Jizery. Tady se nacházíme na slezské hranici. Za ní se vypíná Vysoký jizerský hřeben s horou *Heufuder* (Stóg Izerski), Hřebenovými domky

(*Kammhäusern*), Velkou Jizerou. Pod nimi v údolí leží *Flinsberg* (Świeradów-Zdrój) s přehradou.

Jako třetí výchozí bod zvolíme *Fojtku*. Její přehrada byla přestavěna na pěkné koupaliště. Kolem velkých žulových lomů, které patřily mníšeckému staviteli Preibischovi a dodávaly stavební materiál mimo jiné pro zdi jeřické regulace v Chrastavě, stoupáme do horské zalesněné krajiny kolem Brda a Milíře, a brzy budeme u *bedřichovské přehradě*, kterou protéká Černá Nisa.

Stejný cíl byl také dobře dostupný z Liberce díky výhodnému dopravnímu spojení. Z ruprechtické strany tam do Jizerských hor vedlo dlouhé, hodně vinuté *Kateřinské údolí*, s průmyslovou vsí „*Kotterberg*“ (*Katharinberg*; Kateřinky), tkalcovskou osadou ze 17. století využívající vodní sílu Černé Nisy. U Kateřinek leží skalní hrad *Jezdec*, o němž kolují různé pověsti.

Ještě rychleji dopravila výletníky, poutníky a lyžaře do hor autobusová linka Liberec – Bedřichov, kterou provozoval náš chrastavský podnikatel Krombholz. Člověk si ale také mohl zvolit příkrou turistickou cestu z libereckých Lidových sadů přes „Sedm kostí“ vzhůru do *Rudolfova* a hned nad Libercem vystoupit na rozhlednu *Liebiegwarte* (Liberecká výšina). Na *Buschschenke* (Česká chalupa) bylo „lyžařské nádraží“ pro sjezd do Lidových sadů. Rudolfov a Bedřichov leží poněkud stranou se svými roztroušenými typickými horalskými chaloupkami. Lákavými cíli jsou *Císařská bouda* (v Rudolfově), *Weberova bouda* a dále na východ *Královka* (858 m) s domem spolku přátel přírody, boudou a rozhlednou.

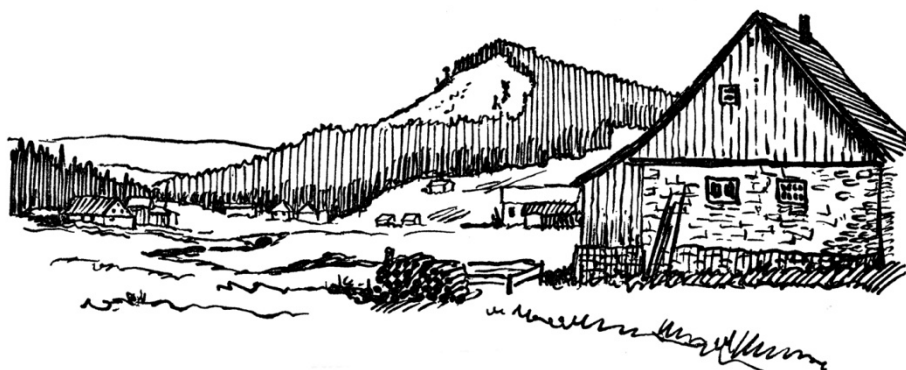
Královka 858 m

Ale teprve nyní začíná okouzující říše nerušeného putování šumícími smrkovými lesy, kolem černých rybníků a močálů potečkovaných suchopýrem, k loveckému zámku *Nová louka*, *Blatnému rybníku*, do *Kristiánova*. Z výšky zdraví *Ptačí kupy* (1017 m), *Holubník* (1069 m), *Černá hora* (1084 m) a *Jizera* (1120 m). Tahle Černá hora – má několik jmenovců v naší vlasti – je nejvyšší horou v libereckém okrese. Lyžaři znali její „Dalekohledový průsek“ jako sjezd do *Kristiánova*.

Jako poslední výchozí bod pro putování po Jizerských horách jsme ale také mohli zvolit světoznámé město bižuterie a skla Jablonec. Tam se na jihovýchodě rozprostírá *Černostudniční hřbet*, pramenní oblast Jablonecké Nisy, s rozhlednou na snadno dostupné Černé studnici.

Na severozápad se táhne *Prosečský hřeben* k Vratislavicím a končí na západě Liebiegovou výšinou (Perštýn, Broumovská) a Královým Hájem bezprostředně před Libercem.

Na sever od Jablonce Jizerské hory strmě stoupají. U Janova nad Nisou leží *Trniště* (695 m) a *Slovanka* (*Seibthübel*, 819 m) se svými rozhlednami. V údolích pronikaly hluboko do lesa sklářské vesnice, nejseverněji *Josefův Důl*. Malé dřevěné domečky se krčí na horských svazích, sklářské hutě dýmají. Odtud to není daleko k romantickým *vodopádům Jedlové* a k rašeliníšti *Na Čihadle*. Přes Smržovku se železnice se dvěma lokomotivami dostává dále do hor, přijíždí do Tanvaldu, nakonec po ozubnicové trati do Polubného a pak do Novosvětského sedla, které je současně hraničním přechodem do Slezska a východním okrajem Jizerských hor. Tady začínají Krkonoše. Blízko Polubného se v lese ukrývá rozpadlá zeď staré přehrady na Bílé Desné. 18. září 1916 se protrhla. Proud vody utopil 62 lidí, zničil 33 domů a dvojnásobek poškodil. Nová přehrada Souš nyní krotí divokou vodu z hor na jiném místě. Uprostřed hor leží osada Jizerka pod strmým Bukovcem (999 m), kam se dá dojet jak z Polubného, tak frýdlantským údolím Smědé po Jizerské silnici. Bývalá sklářská huť tu byla přestavěna na pohostinnou mládežnickou ubytovnu. Lyžaři tam našli, stejně jako jinde v Jizerkách, mnoho pěkných sjezdů, především ale nádherné turistické trasy.

Jizerka s Bukovcem

Musíme vyzvednout, že celá síť cest v našich horách byla udržována v perfektním stavu a pečlivě značena „Německým horským spolkem pro Ještědské a Jizerské hory“ založeným v roce 1884. Nejdelší procházející turistickou stezkou byla „Hřebenovka“. Označená modrým hřebenem, vedla z Růžovského vrchu u Labe napříč severními Čechami přes Lužické, Ještědské a Jizerské hory a Krkonoše až na Sněžku.

Poloha Chrastavy mezi Jizerskými horami a Ještědským hřebenem nabízela nesčetné možnosti pro pěší výlety v obou pohořích. *Ještědské pohoří* se táhne v charakteristickém sudetském průběhu (směru lužického zlomu) od severozápadu na jihovýchod. Většina map ho uvádí jen jako část Lužických hor, nebo vůbec ne. Ale ono se zřetelně odlišuje jak orograficky, tak i geologicky jako samostatné horské pásmo, které je tvořeno převážně krystalickými břidlicemi (fylit).

Zatímco Jizerské hory se rozšiřují paralelním průběhem více hřbetů do větší hloubky, vykazuje Ještědské pohoří vysloveně pásmový charakter s jediným ubíhajícím hřbetem, který se jen jednou rozštěpí – mezi Ještědem a Kryštofovým Údolím. Třebaže sedlo u Větrného

šenku (Jítravské sedlo) tvoří co do výšky a šířky velmi zřetelný zářez, uvádí „Vlastivěda libereckého okresu“ z roku 1904 hranici mezi Ještědským pohořím a Lužickými horami na kótě Hřebeny u Horního sedla. Pohoří končí přibližně na jazykové hranici Javorníkem (683 m) jako posledním větším kopcem a zářezem údolí Mohelky. Na jihovýchod odtud se až k Malé Skále táhnou výběžky vysoké ještě něco přes 600 m (Kopanina 655 m).

Modrá hřebenová značka vedla poutníka také zde přes mnohé vrcholy a sedla horského pásma bohatého na výhledy. K našemu rodnému městu dosahovalo Ještědské pohoří, lemující údolí Nisy, až do Dolní Chrastavy a stoupalo v „Klingerově kopci“ bezprostředně za vlakovým nádražím strmě vzhůru. Ale i 501 m vysoká Ovčí hora ještě patří k tomuto horskému pásmu, třebaže ji od něj u Hamrštejna odděluje hluboce zaříznutá Nisa. Leží mezi Machnínem a Andělskou Horou a nese na svém severním výběžku chrastavský obecní les a Šibeniční vrch.

Tak pronikají poslední jazyky Ještědského pohoří až do oblasti našeho města, svažují se u Střeleckého vrchu strmě směrem k údolí Jeřice a na východě nacházejí ohraničení u výběžků Jizerských hor v údolí Jílového potoka.

Jako asi nejhezčí výstup z Chrastavy do Ještědského pohoří se nabízela cesta přes letovisko Panenskou Hůrku. Přes Dlouhou horu (707 m) a *Eduardův buk* se přišlo u chaty *Na Trávníku* (*Rasenbankbaude*) na hlavní hřeben, nebo také kolem *Kostelního vrchu* dolů do Kryštofova Údolí.

Ale my chceme jít jednou od nejvyššího vrcholu, od Ještědu, který dává pohoří jméno, po hřebenové cestě. Nejprve sestupujeme z vrcholu Ještědu směrem na severozápad k *Výpřeži*, taky nazývané Tetřeví sedlo (772 m). Tady silnice Liberec – Křižany, resp. Osečná, Český Dub překonává pohoří, které se tam rozdojuje na dva téměř rovnoběžně probíhající hřebety. Na *Výpřeži* pramení *Ještědský potok* a teče křižanským údolím k Ploučnici, do které pak ústí u Stráže pod Ralskem.

Na jihozápadním hlavním hřebenu teď přejdeme *Malý Ještěd* (750 m). Skýtá nádherný výhled na České středohoří. Na jeho křižanské straně stojí *Jäckelova bouda*. Nedaleko z lesa ční *Dánské kameny*, velký křemencový blok. Jako další předěl následuje Křižanské sedlo (499 m). Tam překonává pohoří silnice Kryštofovo Údolí – Křižany, zatímco ústecko – teplická železnice projíždí tunelem. Bezprostředně na druhé straně průsmyku leží ještě nahoře na kopci nádraží Křižany, vzdálené více než kilometr od vesnice dole v údolí. Dále kráčíme přes *Lom* (679 m), který také umožňuje překrásný pohled na Jizerské hory, Ještědské pohoří a na České středohoří. Pak půjdeme kolem malé kapličky sv. Kryštofa (590 m), která osamělá trůní v sedle mezi Zdislavou a Novinou.

Přes *Malý Vápenný*, *Zdislavský Špičák* a kolem chaty *Na Trávníku* konečně dojdeme k *Velkému Vápennému*, který má dva vrcholy (769 a 789 m). Velmi staré vápencové lomy jsou zde už mimo provoz. Odsud nebo také z Trávníku je možný sestup na Panenskou Hůrku přes sedlo Eduardova buku mezi Vápenným a Dlouhou horou. Pokud budeme dále sledovat hlavní hřeben, tak brzy dojdeme kolem *Jítravského vrchu* na silnici do Jablonného. Ta ve výšce 422 m přechází Ještědské pohoří a je důležitým prastarým spojením z východu na západ. Na severozápad od tohoto sedla ještě leží *Růžový vrch* (asi Ostrý vrch), *Vysoká* a *Hřebeny* (508 m). *Vysoká* (543 m), snadno dostupná z Dolní Suché, je geologicky velmi zajímavý pískovcový hřbet. Strmě vztyčené lavice korycanských kvádrů překrývají staré jílové břidlice. Opuštěný kamenolom na jižní straně ukrývá četné otisky mušlí a zkameněliny. Na jítravské straně hory se také nacházejí severské ledovcové usazeniny s pazourky.

O něco níže stojí u silnice do Bílého Kostela ve výšce 381 m skupina domů Na Rozkoši. V roce 1795 tam hrabě Clam – Gallas nechal postavit lovecký zámek s myslivnou a s obytnými staveními.

Návřší silnice do Jablonného střeží osamělá krčma Větrný šenk (*Windschenke*), která jistě dostala své jméno právem a odedávna byla místem odpočinku pro povozníky.

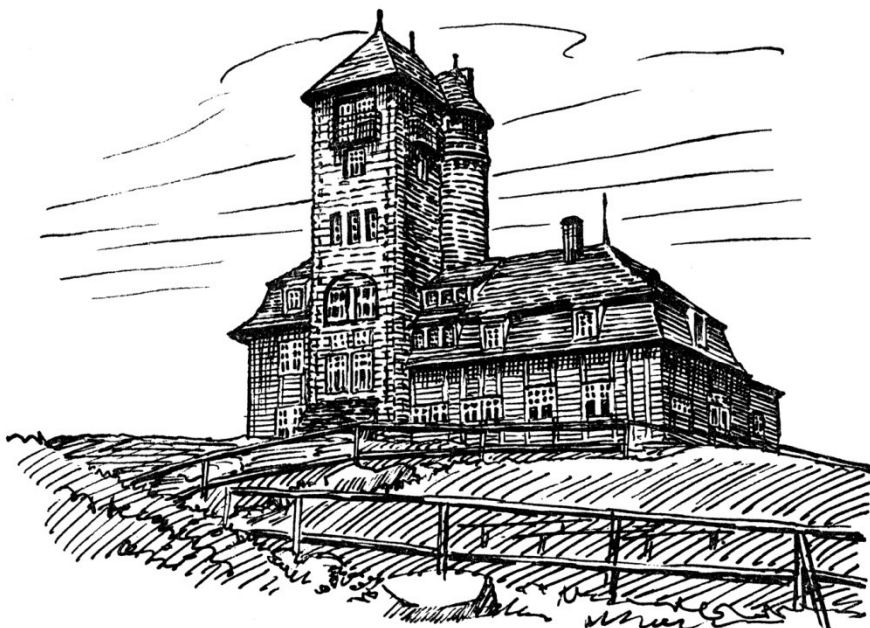
Nedaleko na svahu Jítravského vrchu vyčnívá z lesa skupina skal, na které se dá snadno vylézt, pokud znáte tu správnou výstupovou cestu. Cíl mnohých mládežnických výletů: *Havran*.

Na jihovýchod od Rozkoše se v lese ukrývá hrad *Roimund*, též nazývaný *Roynungen* nebo *Runenburg* (567 m). Příkopy a valy se dají ještě dobře rozpoznat.

Vraťme se nyní ještě jednou k Ještědu a Výpřeži, abychom se odtud mohli vydat po vedlejším severním hřebenu. Jeho nejvyšším kopcem je mohutný dvojitý vrchol *Černé hory* (816 m), který musíme nejprve přejít. Díky napadení bekyní mniškou zůstaly její vrcholky holé. Přes *Ptačí kameny*, *Kaliště* (734 m), *Rozsochu* (762 m) a *Srní sedlo* můžeme sestoupit do Karlova a Machnína. Směrem ke Kryštofovu Údolí vybíhá *Spálený vrch* (667 m).

Třetí putování nás povede opět z Ještědu, tentokrát přes jihovýchodní hřeben. Ten na některých místech tvořil německo – českou jazykovou hranici. Nejprve sestoupíme na *Pláně*. Tam leží hostinec „*U českého Franze*“ (*Biehmscher Franz*). Za první republiky tu měly ubytovnu také české sportovní spolky. Tady má *Černá hora* svého jmenovce s výškou 954 m (Černý vrch). Nyní jdeme dál po *Hlubockém hřebeni*. V blízkosti obce Hluboká severně od hřebene stála *Hubertova bouda*. Když opustíme Hlubocký hřeben a sestoupíme na západ do Světlé, můžeme přijít k podivuhodné *Čertově zdi*, která tam začíná. Tato obrovská čedičová žíla probíhá asi 20 km v přímém směru v pravém úhlu k Ještědskému hřebeni, často přerušovaná pískovcem. Na některých místech se jako zeď tyčí do výšky 4 – 10 m a je široká až 2 m. Podle pověsti ji prý postavil čert během jediné noci.

Po této odbočce zpátky na Ještědský hřeben! Příští zastávkou na naší cestě je hostinec *U horského ševce*. Hřeben, který se stává rovinatější, a na nějž se už odvažují pole i domy, poté překonává silnice ze Šimonovic přes Rašovku do Českého Dubu. Cílem putování je nakonec *Javorník* (683 m), nad stejnojmennou vesnicí, s jeho *Obřím sudem* a s rozhlednou včetně skluzavky. Na této straně Ještědského pohoří byl dobře dostupný z Dlouhého Mostu, jakož i z druhé strany z Hodkovic. Z Javorníku se dokonce ještě dal rozeznat chrastavský kostel. Obří sud byl vybudován pro vídeňskou jubilejní výstavu roku 1898. Jeden hostinský z Dlouhého Mostu ho koupil a rozebraný nechal přivést na čtyřech železničních vagónech. V roce 1899 jej dva vídeňští tesaři opět sestavili. Byl 14 m dlouhý, měl průměr 12 metrů, obsah 10 238 hl a poskytoval prostor pro 300 lidí.

Ještěd 1010 m

Na závěr jsme si nechali korunu celého pohoří: tou je otec *Ještěd*. Se svými 1010 m dalece převyšuje své sousedy. Není jen nejvyšším, nýbrž také centrálním bodem celého pohoří. Jeho kužel směle posazený na hřebeni je tak nezaměnitelný, že charakterizuje krajinu kolem Liberce. Ze všech stran se dá snadno rozpoznat. Za jasného počasí ho můžeme zřetelně spatřit ze Sněžky, ba dokonce z Hejšoviny, a z Klínovce v Krušných horách, ze vzdálenosti okolo 150 km. Na druhou stranu nabízí Ještěd jako zcela volně stojící vrchol jedinečný rozhled, který dokonce předčí ten ze Sněžky. Patří k nejhezčím vyhlídkovým horám v celých Čechách.

Tmavé, vážné smrkové lesy, které jsou pro Ještědské pohoří typické, vystupují jen do půlky vrcholové pyramidy. Nejvyšší část je pokryta divokým mořem balvanů, ve kterém bují nízké křoviny. S úspěchem zde byla vysazena kleč. V létě i v zimě byl Ještěd cílem turistů z blízka i z daleka. Už „Vlastivěda“ z roku 1904 udává 20 000 návštěvníků ročně. V první řadě to byli samozřejmě Liberečané, a byli mezi nimi i tací, pro které se stal výstup na horu, pokud možno denně nebo i vícekrát za den, sportem. To byli „*Jeschkentitsche*“³⁹. Slavili své sté a tisíce výstupy, měli nahoře v Ještědském domě svá stálá místa a pili kávu z jubilejních šálků. Na horu se asi za 3 hodiny dalo dojít také z Chrastavy přes Machnín, Karlov, Ostašov, Karlinky, Výpřež, nebo také přes severní vedlejší hřeben. Lidé ale většinou upřednostňovali přijet vlakem nebo autobusem do Liberce a odtud tramvají do Dolního a Horního Hanychova na úpatí horského kužele. Odsud zbývala ještě hodina výstupu, buď po pozvolné silnici plné serpentin, která horu spirálovitě obtáčí, kolem pověstmi opředené a jako dům vysoké

³⁹ Wikipedia: „...lidé, převážně mužského pohlaví, kteří mají radost z toho, po celý rok, za slunce nebo deště, v zimě nebo horku, při bouři nebo bezvětří, ráno, v poledne, večer nebo v noci vystupovat na Ještěd ... správný Jeschkentitsch nezná pouze silnice a pěšiny na vrchol oblíbené hory, ale vymýšlí si s neuvěřitelnou plodností všemožné výstupy ... od 7 hodiny večerní do ¾ na 6 večer druhého dne, tedy během 23 hodin jsme vystoupili na vrchol 12krát a použili jsme přitom 20 různých cest ..., celková délka cesty byla 75 km a čistým časem 18 hodin a 25 minut jsme zdolali 5 140 metrů výstupu a 4 690 metrů sestupu.“

„Jeschkentitsche“, definice Leopolda Tertsche

Hockaufovy skály, nebo po přímé strmé cestě. Cesta Adolfa Hoffmanna uchovává vzpomínku na průkopníka horského spolku, který se zasadil o sáňkařskou dráhu a Ještědský dům. Ještědská silnice byla sjízdná i pro auta. Pro pohodlné přibyla v roce 1933 lanová dráha. První horská chata byla na Ještědu postavena již v roce 1847, v roce 1876 dřevěná rozhledna, v roce 1907 potom impozantní kamenný Ještědský dům s věží, prostornou restaurací a s možností přenocování. Ten v lednu 1963 zcela vyhořel.

I když kolem nechráněného a holého vrcholu většinou vály nevlídné větry, rozhled byl přesto pokaždé zážitkem. Dole leží moře domů města Liberce rozprostřené v širokém údolním kotli. Vzadu vystupují zalesněné kopce Jizerských hor. Na východě za Jabloncem se vynořují dlouhé hřbety Krkonoš. V údolích na obou stranách zalesněného Ještědského hřebene leží roztroušeny vesnice a městečka. Na severu zdraví Výhledy a Vysoký. Můžeme spatřit Chrastavu, Hrádek, Žitavu, docela v dáli Landeskronu u Zhořelce. Daleko se pohled zatoulá na západ a jihozápad na úrodnou českou zemi. Zrcadla jezer se zalesknou ve slunci a vulkanické kužele vyčnívají z roviny. Za nejjasnějších dnů můžeme spatřit daleko na jihu pražské věže. Východ a západ slunce jsou tady nahoře nezapomenutelným přírodním divadlem. Ano, dokonce se stává, že vrchol Ještědu pluje sám nad mořem z mraků či mlhy.

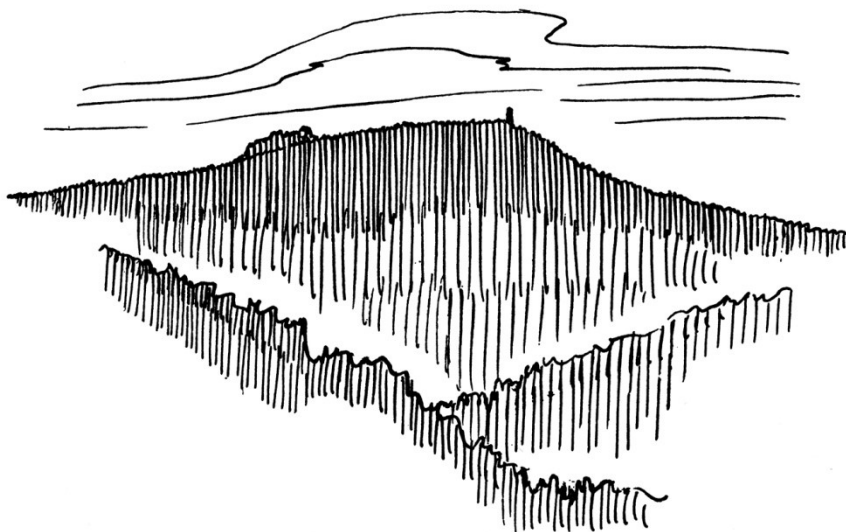
Mimořádnou atrakcí pro milovníky zimních sportů byla 3 km dlouhá sáňkařská dráha. Začala se stavět v roce 1908 a v roce 1910 zažila první závody. Vícekrát se tu konala mistrovství; v roce 1914 první mistrovství Evropy a v roce 1939 8. mistrovství Evropy v sáňkování. To byla poslední sportovní událost na této vzorové dráze. Dneska už je toto sportovní zařízení zpustlé. V některých úsecích procházela cesta k vrcholku po dráze. V létě bylo možné spatřit několik metrů vysoké konstrukce z prken, které byly nezbytné k zajištění náklonu 20 zatáček. Ještěd jako nejvýraznější hora severních Čech tak zaujímá pevné místo ve vzpomínkách všech našich krajanů.

Lužické neboli *Žitavské hory* jsou nejvyšším horským pásmem celé Lužické vrchoviny. Jsou tvořeny jedním žulovým masivem s ojedinělými průniky vulkanitů. Ostrá dělicí linie jej odděluje od pískovce. Ten není prastarou horninou jako žuly, ruly, fylity a kvarcity severočeských pohoří, nýbrž pochází z geologického středověku (druhohory), a sice ze svrchní křídy.

Hlavní lužická zlomová linie probíhá podél Ještědského a Lužického pohoří. Na západ odtud se všude nachází labský pískovec, rovněž ještě s pronikajícími vulkanickými kužely. Kopce Lužických hor jsou buď z pískovce, nebo z čediče a fonolitu. Z lesů ční do výše zajímavé skalní útvary, tu a tam pojmenované podle podoby se zvířaty, jako například Sloní a Velbloudí kameny. Vedle smrku se tu vyskytuje také borovice jako milovník písčité půdy. Vrcholy zůstávají pod 800 m a v žádném případě se nevyrovnejí těm v Ještědském pohoří. Obě pohoří se tak od sebe značně liší. Od Hřebenů se Lužické hory táhnou západoseverozápadním směrem přibližně k Jiřetínu pod Jedlovou. Odtud už to není daleko do Česko – saského Švýcarska a do Labských pískovců.

Z Chrastavy se Žitavské pohoří nacházelo opravdu nedaleko. Nechalo se tam dojít přes Bílý Kostel – Rozkoš, přes Chotyni, přes Hrádek nebo z Žitavy. Z Donína vede silnice přes Dolní Sedlo do Horního Sedla, překonává u *Paßschenke* (Hostinec na Sedle, 450 m) pohoří, aby sestoupila do Černé Louže a Rynoltic. Z Černé Louže odbočuje spojnice do Polesí, obě jsou známá letoviska. Z Polesí se jde přes Pekařův kříž do romantického *Krásného dolu*. Z Dolního Sedla se už snadno došlo ke Skalnímu divadlu, Fellerově věži a k Popově skále. U Loučné stála chata Střelnice (*Hahnbergbaude*; chata na Kohoutím vrchu). Údolím Bílého potoka probíhá saská hranice. Skrovné zbytky zdí vypovídají o hradu Karlsfried, který byl

založen císařem Karlem IV. v roce 1357, aby chránil silnici Žitava – Jablonné v Podještědí u „České brány“. Tato byla prastarou severojižní spojnici a směřovala do Prahy. Nechal ji vybudovat Jan Lucemburský, otec Karla IV.

Hvozď

Vede přes Eichgraben, hájovnu u Lückendorfu (410 m), Lückendorf a Petrovice ze Saska do Čech. Lückendorfský motocyklový závod do vrchu (*Lückendorfer Bergrennen*) navštěvovali rádi také Chrastaváci. Jiným přechodem byla stará „*Leipscher Straße*“ (Lipská silnice). Spojovala Johnsorf přes Hain s Krompachem. V této oblasti se nachází *Töpfer* (564 m), *Felsengasse*, *Scharfenstein*, *Oybin* (540 m) se zříceninou kláštera ze 14. století a s pozoruhodným muzeem, a *Nonnenfelsen* u *Jonsdorfu*. Z daleka je vidět charakteristický podlouhlý dvojitý vrchol *Hvozdu* (748 m a 744 m) s rozhlednou. Hranice prochází přes jeho masiv a odděluje českou a saskou boudu. Hřebenová cesta vede odtud dál k nejvyššímu vrcholku Lužických hor, k jako vysoustruženému vulkanickému kuželi *Luže* (792 m), rovněž s rozhlednou. Dál na západ stojí na zalesněném vršku zřícenina hradu *Tolštejn* (750 m), staré hnízdo loupeživých rytířů. Naproti leží o něco nižší, zalesněná *Jedlová*. Tady končilo souvislé pohoří a jen jednotlivé kopce a vršky vedly dál k Labským pískovcům. Zde se nacházíme u vstupu do českého Nizozemí⁴⁰: Varnsdorf, Krásná Lípa, Rumburk, Šluknov. To tvoří západní ze dvou „rohů“, kterými Čechy pronikají na sever. Ten východní vyplňuje frýdlantský okres. Na závěr ještě slovo k matoucí rozmanitosti naší horské krajiny: v našem okolí se nacházela celá řada stejnojmenných hor a kopců. Bylo kdysi pět Černých hor, dvě v Ještědském pohoří a tři v Jizerských horách. Dvě doprovázejí Ještěd na severu a na jihu, dvě Jizeru na východě a na západě, pátá se jmenuje Černá hora⁴¹ a leží u Albrechtic u Frýdlantu. Častý výskyt tohoto lidového pojmenování se dá vysvětlit tmavým jehličnatým zalesněním. „Dlouhá hora“ (Dlouhý vrch) na rozcestí Vítkovské a Václavické silnice má svého mohutného jmenovce nad Panenskou Hůrkou. Kamenné vrchy se vyskytovaly u Mlýnice a odtud přesně na jih u Novoveské Nové Víscky, třetí pak na západ od Výhledů. Těmto kopcům ležícím v selských rolích dopomohly k jejich jménům kamenité horské půdy. Špičáků bylo zase pět: Chrastavský Špičák (*Spitzberg*) byl nazýván také Špičatý kámen (*Spizstein*); další se vypíná na Ještědském

⁴⁰ Šluknovský výběžek.

⁴¹ Schwarzberg; dnes Kančí vrch.

hřebeni mezi Velkým a Malým Vápenným, třetí u Dolního Sedla v Lužických horách, čtvrtý severně od Oldřichova v Hájích a poslední u Krásné Studánky.

Dokonce náš *Gickelsberg* (Výhledy) měl svého jmenovce u Žibřidic (*Kickelsberg*). Údaje o výškách se u většiny uvedených hor v různých mapách liší.

Velká a malá sousední města

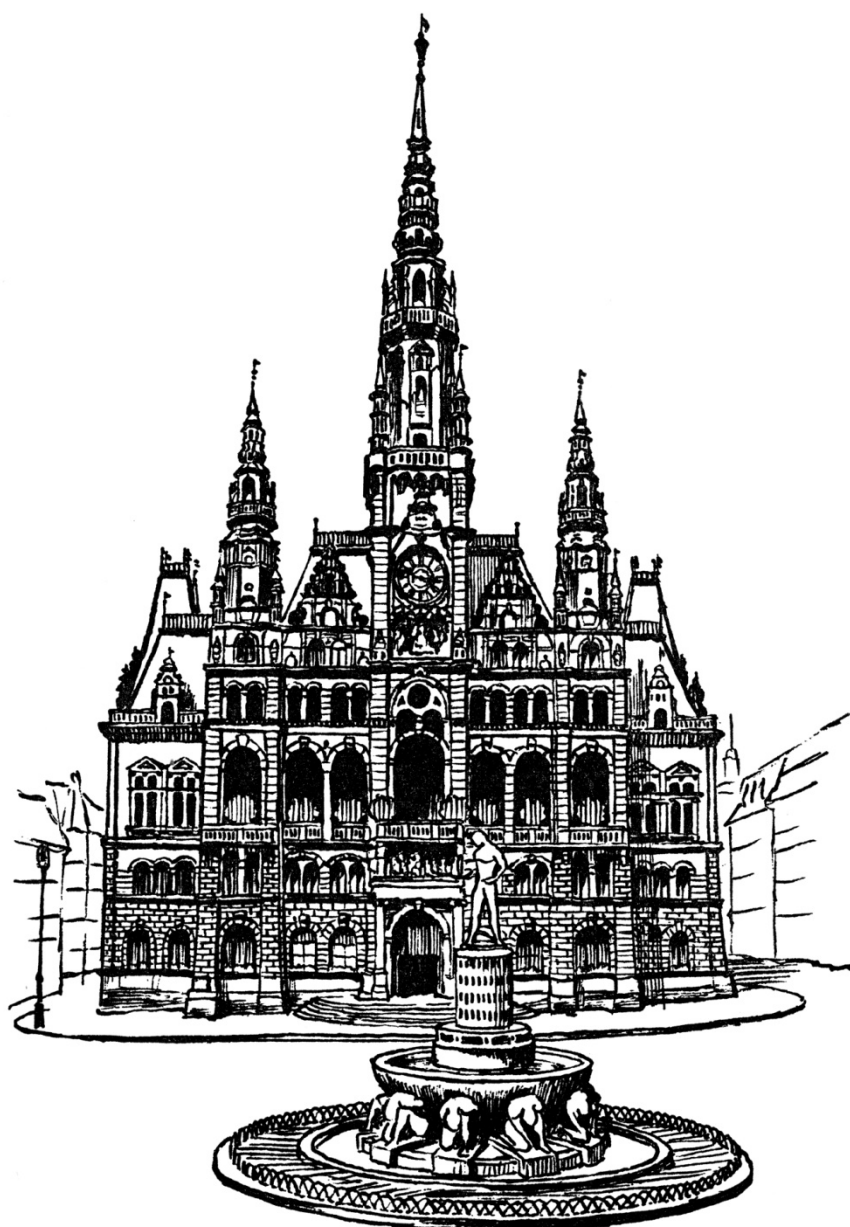
Četné byly vazby, které Chrastavu spojovaly se sesterskými malými městy v sousedství, nejužší ovšem k severočeské metropoli *Liberec* (*Reichenberg*).

Zde se naše rodné město nacházelo v jedinečném výhodném postavení: samo o sobě zcela samostatný hospodářský a kulturní organismus, leželo slabou půlhodinu jízdy (10,4 km) od Liberce, který se svou koncentrací úřadů, škol, kulturních i komerčních zařízení nabídku ideálně doplňoval. Současně ale svou blízkostí a silnou přitažlivostí Chrastavu k sobě tak trochu pozvedal z velkého počtu odlehlejších provinčních měst. I když kdysi v jeho raných dobách byl Liberec menší a méně významný než Hrádek a Chrastava, tak přesto se brzy stal sídlem vrchnosti namísto Hamrštejna. Svou přízeň mu věnovaly rody Biberštejnů a Redernů; obzvláště redernský městský hejtman Ulrich z Rosenfeldu se stal otcem nového a většího Liberce. Také Valdštejnovo jméno je mezi jeho mecenáši. Navzdory bídě a válečným časům se vypracovává díky péči obyvatel města. Bez ohledu na nepříznivou dopravně odlehlou polohu se Liberec stává centrem českého soukenictví. Tady zřizuje Berger v roce 1798 první textilní továrnu a baron Liebieg zde provozuje přední a největší textilní podnik v severních Čechách.

Liberečtí soukeníci učinili skok do průmyslového věku. Ale jsou tady také strojírenské, papírenské, obuvnické továrny, dřevařský a grafický průmysl, a tak není žádný div, že tam z Chrastavy denně vlaky a autobusy proudí davy dělníků a zaměstnanců. A stejně ze všech stran: Liberec se stal dopravním uzlem, a to i přesto, že leží v kotlině mezi Ještědským pohořím a Jizerskými horami a postrádá splavnou řeku. Železniční tratě a silniční tahy sem vedou ze Žitavy, z Frýdlantu, Jablonného v Podještědí – Ústí nad Labem, z Tanvaldu – Polubného, Turnova - Prahy, autobusová síť propojuje sousední obce, tramvaj zpřístupňuje území města a připoutává k srdci města okrajové vesnice, které s ním už beztak srostly a staly se jeho předměstími. V Růžodole I je dokonce k dispozici i letiště, i když prozatím slouží jen sportovním a vojenským účelům. Pracovitě a pilné město působí jako magnet na své okolí a po právu byl obrovský magnet ve tvaru podkovy reklamním symbolem „Libereckých veletrhů“. Devatenáctkrát, od roku 1920 do roku 1938, lákaly kupující a zvědavce, vynálezce i výrobce do velkých hal výstaviště, aby jim předvedly výsledky sudetoněmeckého úsilí a tvůrčí činnosti. Velký zábavní park „Veletržního Prátru“ nabízel obveselení a rozptýlení. Jeho jméno připomínalo ještě i v dobách ČSR četné historické a v srdcích lidí přetrvávající vřelé vazby k větší metropoli staré monarchie.

Také monumentální stavba novorenesanční radnice (1893) na Staroměstském náměstí připomíná tuto spřízněnost s Vídní. Impozantní stavba s věží, jejíž vrchol korunuje „Radniční muž“, postava rytíře, se stala symbolem města. Vzhled staré radniční věže uchovávalo Severočeské živnostenské muzeum, u silnice k Lidovým sadům. Stará městská kašna s Neptunem snila svůj sen poněkud stranou v menším kvadrátu starého města. Před radnicí trůnilo ohromné dílo sudetoněmeckého sochaře Franze Metznera (1870 – 1919), který rovněž vytvořil památník Bitvy národů v Lipsku. Zde v Liberci nechal zkamenět heroickou, s Beethovenovou symfonií srovnatelnou představu Prométhea. Po roce 1945 český režim odstraněním tohoto mistrovského díla dokumentoval odmítnutí západoevropské kultury.

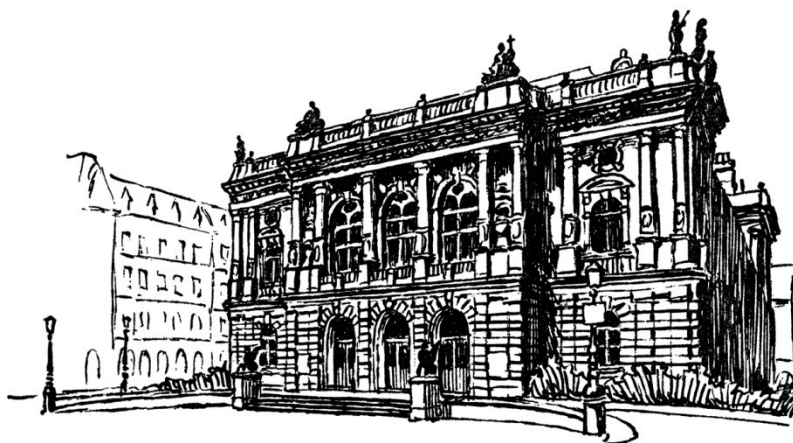
Jiné charakteristické stavby města ozřejmují jeho růst ve staré i nové době: zámek Clam – Gallasů, jimi přestavěný a rozšířený v roce 1850, kterému ale již předcházela stavba Redernů ze 16. století; četné kostely, mezi nimi arciděkanský kostel ze 16. století a barokní Křížový kostel (kostel Nalezení svatého Kříže) ze sklonku 17. století; vznešené renesanční a barokní fasády patricijských domů kolem náměstí, mohutná podloubí; obrovské tovární komplexy ležící kolem starého městského centra a expandující směrem ven, se svými komíny, které ční do výše a jejichž těžké kouřové oblaky měnily v nejednom zamračeném dni Liberec v šedé město; konečně nové výškové domy kolem Soukenného náměstí bohatého na tradice: Baťův dům, Palác Dunaj, a tento v poslední době ještě předčila budova jedné italské pojišťovací společnosti s kavárnou Winkler.

Liberec, radnice s Metznerovou kašnou

Takto se nám jevil Liberec s mnoha jeho tvářemi: někdo hledal málo početné specializované obchody, další cenově výhodné možnosti nakupování, obchodník své velkoobchody. Jiného vedla cesta na úřady v okresním a pozdějším hlavním župním městě, či dokonce před krajský soud.

Nesčetní žáci a studenti získali své vzdělání v tradičně dobrých libereckých školách: gymnázium a reálná škola, státní průmyslová škola se svými obory stavebnictví, strojírenství a chemie, učitelský ústav, obchodní akademie a obchodní škola, zemědělská a textilní odborná škola, odborná škola pro ženská povolání, hudební škola. Vynikající pověst měla kulturní zařízení města: prvotřídní městské divadlo, koncerty v různých sálech, knihovna Němců, průmyslové muzeum, akce lidové osvěty v Goethově domě. Sportu sloužily velká tělocvična, vícero sportovních hřišť, koupaliště na přehradě, krytý bazén, dostihová dráha ve Starých Pavlovicích a ještědská sáňkařská dráha.

Liberecké městské divadlo

Liberec se také ukazoval svým návštěvníkům jako pohostinné město: hotely „Imperial“ jakož i „Zlatý lev“ reprezentovaly světovou úroveň, vedle velkého počtu jiných hotelů, hostinců a restaurací. Oblíbené byly „Lidové sady“, jejichž reprezentativní sál sloužil k pořádání velkých akcí. Typ vídeňské kavárny si uchovávala zejména „Kavárna Pošta“ vedle divadla. Rovněž kavárny „Radio“, „Schienhof“ (dnes Hotel Praha) a „Winkler“ poskytovaly posezení na úrovni. Haly tržnice v úzké Střelecké ulici – dnes už neexistují – sloužily se svou pestrou nabídkou k setkávání města a venkova. Proslulé potravinářské provozovny, prodejny lahůdek a vína, pekařství a řeznictví lákaly k nákupu specialit. Kdo ale hledal starolibereckého „Soukenického pstruha“ (*Tuchmacherforelle*), uzený buřt (*Rejcherworscht*), ten jej našel v jeho přirozeném prostředí pod tmavým podloubím „*an Worschtloche*“ (v Klobásovém brlohu). Nesmíme zapomenout na Liberec jako na sídlo velké tiskárny bratří Stieplů, rodiště „Libereckých novin“ (*Reichenberger Zeitung*), do roku 1938 panujícího zpravodajského orgánu severních Čech.

Liberec ale uměl nalákat i výletníka. Nedaleko pěkného, do lesa zasazeného jezírka s loďkami, které se v zimě měnilo na kluziště, se nacházela botanická zahrada a dobře spravovaná a rozmanitá zoologická zahrada. Od konečné tramvaje v „Lidových sadech“ vedl krátký výstup k Liebiegově výšině. Pod její rozhlednou se rozprostíralo liberecké údolí s městem a věncem předměstí a vesnic.

Poutníci pravidelně navštěvovali „Ruprechtický obrázek“. Kaštanovou alejí stoupali se zastávkami u 14 kamenných božích muk křížové cesty k modlitbě nahoru k Milosrdné

kapli, nabrali si vodu ze zastíněné studánky a omyli oči zázračnou pramenitou vodou, která v dobách Sedmileté války jednomu chlapci vrátila zrak.

Ale nakonec – a jako první - zase Ještěd, otcovsky trůnící nad libereckou zemí, zdaleka viditelný a daleký výhled poskytující, symbol Liberce, památník vlasti! Nepoznal Liberec, kdo nevystoupal na Ještěd.

Ukončeme tedy ten troufalý, takřka nemožný pokus, několika málo větami zachytit rozmanitost tohoto města, největšího města Sudet, města na Nise, které bylo v roce 1930 domovem pro téměř 40 000 a v roce 1944 po připojení obcí pro bezmála 70 000 krajanů.

16,6 km od Chrastavy po proudu Nisy představovalo saské okresní město *Žitava* se svými 40 000 obyvateli protějšek k Liberci. Chrastavští také někdy do *Žitavy* („*ei de Sitte*“) rádi zajeli, i když se do cesty občas postavily hraniční a celní závory. Ale dobré silniční a ještě lepší vlakové spojení „*Říšskou dráhou*“ cestu tam usnadňovaly. Vlastně to pokaždé byla cesta do minulosti: neboť odtud proti proudu Nisy kdysi ve 13. století přišli naši předci. *Žitava* vznikla dlouho před Libercem, Chrastavou a Hrádkem. Je to patriarcha mezi městy v údolí Nisy. Lužice a severní Čechy také v dávných dobách tvořily jeden celek, který byl později roztržen nejprve značně svévolnými panskými a zemskými, a pak dokonce státními hranicemi. Naše, ach tak pokroková současnost, nasadila tomuto roztržení korunu. Roztála nejen země a národy, nýbrž i města. Málo se ví, že městu na Mandavě se stala osudnou naše zcela nevinná řeka Nisa stejně tak, jako Zhořelci: předměstí a území ležící od *Žitavy* na východ přešly v roce 1945 pod polskou správu. Leží na druhé straně linie Odra – Nisa.

Nejstarší *Žitavu* připomíná ještě nejedna důstojná budova, jako kostel Svatého Petra a Pavla ze 13./14. století a kostel Svatého kříže ze 14./15. století, také zbytky městských hradeb. Protože Lužice byla v roce 1635 po Pražském míru odtržena od České koruny a připadla Sasku, nezažila *Žitava* po třicetileté válce protireformaci habsburských zemí. Její obyvatelstvo zůstalo většinou evangelické, stejně jako bylo to naše po reformaci. Samostatnost Saska, ke kterému nyní Lužice patřila, vyvolala v průběhu 18. a 19. století ještě mnohé rozpory s habsbursko – rakouskými severními Čechami. Ale před 1. světovou válkou nebyl, ve znamení německo – rakouského spojení, k jízdě do *Žitavy* potřeba žádný pas nebo doklad. Jen celní úřad vykonával svoji funkci. Poválečná dvacátá léta s inflací v Německé říši učinila pro nás *Žitavu* levným zdrojem nákupů. Zatímco na druhé straně každý den vykazovala čísla na bankovkách více nul a z marky se stal bezcenný cár papíru, zůstala koruna s českým lvem vysoce hodnotnou „měnou vítěze“. I po řádném proclení se nakupovalo směšně levně, a chrastavské školy vděčily za část svého bohatého vybavení učebními pomůckami těmto časům.

Žitava měla stejně jako všechna města v údolí Nisy hojný textilní průmysl, vedle toho ale také strojírenské a automobilové továrny. Dobrou pověst měly závody „*Phänomen*“, které vyráběly jízdní kola a nákladní automobily a které se svým tříkolovým autem zapojily do průkopnických dob motorismu.

Oproti Chrastavě o něco mírnější klima, kterému napomáhala nižší a více chráněná poloha, umožnilo *Žitavě* stát se městem zeleniny. Kolem městského jádra se rozprostírala velká zahradnictví: žitavský salát, žitavské okurky, žitavské cibule byly pojmem. Ale také jiné lukulské požitky mohlo město nabídnout: lidé rádi navštěvovali kavárny – cukrárny Schiffner a Zinn. A kdo chtěl ochutnat protějšek k liberecké uzence, ten se mohl zakousnout do vydatné cesnekové klobásy.

Že se u nás Sasové po roce 1938 velmi často a ojediněle už i předtím zastavili, aby si vychutnali naši dobrou kávu se šlehačkou, to jim nebudeme vyčítat. Už léta před námi

pocítili úsporná opatření hospodářství zaměřeného na soběstačnost. Kromě toho jsme jim ještě asi byli dlužni „revanš“ za inflační nákupy.

Když nakonec v červnu 1945 začala první vyhánění, byla Žitava pro mnohé Chrastaváky první zastávkou na jejich strastiplné cestě do ciziny. Časně ráno 17. června se sešel zástup asi 300 ubohých lidí v jedné stodole na okraji města, mezi nimi i poslední chrastavský starosta Anton Scholze. Poté co navázal spojení s městskou správou, vydal se průvod vyhnanců k nádraží, aby tito byli odtud přepravováni dál na otevřených nákladních vagonch.

Asi ani ten nejtrudnomyslnější pesimista by nemohl předvídat takovýto osud, když za šťastnějších dní stál před neustále pečlivě udržovanými parky na místě starých městských příkopů a sledoval, jak se plíží ručičky přes barvami hýřící ciferník květinových hodin; když jel veselou úzkokolejnou „Zvonkovou dráhou“ na romantický Oybin nebo zvolil Žitavu jako výchozí bod pro výlet po Lužické vrchovině.

Naše starší a přibližně stejně velké sesterské město *Hrádek nad Nisou (Grottau)* mělo kolem 3 700 obyvatel. Městečko rovněž leží na železnici Žitava – Liberec a rozprostírá se v údolí Nisy 11,7 km severozápadně od Chrastavy v těsné blízkosti hranice. Ta způsobila, že se Hrádek musel i přes bezprostřední sousedství s Žitavou orientovat na Liberec.

Kdysi byl Hrádek hlavní obcí panství Grabštejn, dokud Chrastava nezískala větší význam díky hornictví. Později patřil k chrastavskému soudnímu okresu. Jen málo panství srovnatelné velikosti založilo ve svém obvodu dvě města.

Naše kontakty s Hrádkem nad Nisou byly nepatrné. Obě města si byla i přes individuální zvláštnosti příliš podobná, než aby byla pro sebe atraktivní. Hrádecká elektrárenská společnost (ELG) byla kompetentní pro chrastavskou elektrárnu. Malá evangelická obec v Chrastavě byla odnoží větší hrádecké, která také měla svůj vlastní kostel.

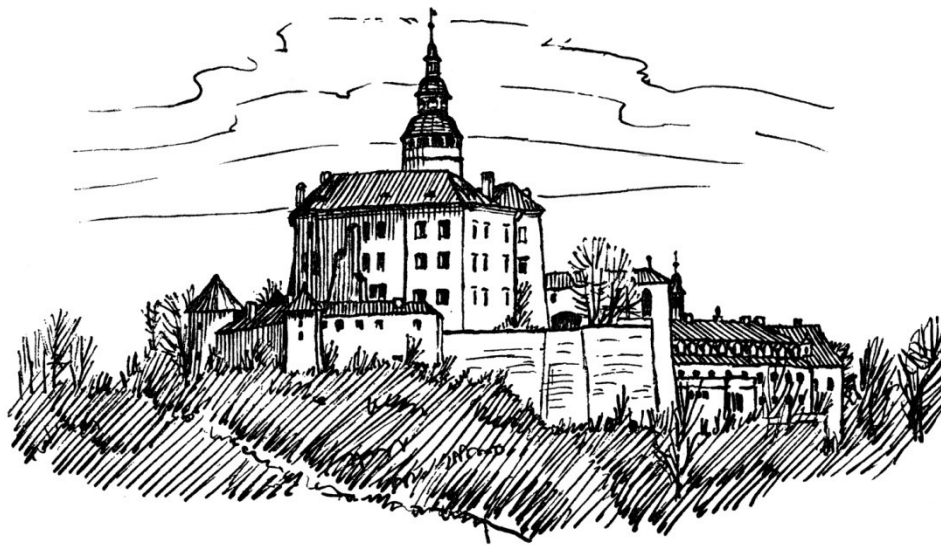
Katolický kostel svatého Bartoloměje je dílem významného barokního stavitele Johanna Josefa Kuntze, narozeného v Hrádku v roce 1724, který se brzy přestěhoval do Liberce a ovlivnil jeho podobu mnohými reprezentativními stavbami (přestavba zámku, kostel svatého Kříže).

Taky Hrádek se řadí do skupiny obcí v údolí Nisy s textilním průmyslem, vedle toho měl ale také gumárenský závod a továrnu na výrobky ze dřeva. U Hartavy, přímo na saské hranici, ukryvala země 9 – 13 m mocnou vrstvu lignitu, velmi mladého hnědého uhlí, které se po dlouhou dobu těžilo.

Hrádek nad Nisou ležící před Lužickými horami mohl být výchozím bodem pro mnohé túry tímto směrem.

Kdo říká *Frýdlant*, myslí Valdštejna. Velký císařský vojevůdce třicetileté války se v roce 1624 stal vévodou z Frýdlantu. Deset let poté jej v Chebu zasáhla vražedná ocel. Třebaže byl ještě vévodou meklenburským a zaháňským, zůstal věrný svému Frýdlantu, jehož panství spojil s Libercem a Jičínem. Dokud žil, byla tato jeho milovaná území ušetřena plundrování a válečné bídy.

Valdštejnský zámek ještě dnes pyšně trůní na čedičové skále nad Smědou. Labutě hledají svůj bezchybný obraz v černé hladině rybníka u paty hradu. Vysoká kruhová věž se svojí trojnásobnou zvoncovou střešní kupolí se majestátně dívá do široké frýdlantské kotliny, která se zarývá do severozápadního okraje Jizerských hor. Návštěva hradu se vyplatí. Bohaté archivy byly pozdějšími majiteli, hrabaty z Gallasu, zpřístupněny vědě.

Frýdlant, Valdštejnský zámek

Okresní město čítající téměř 6000 obyvatel zřídilo slavnému vojevůdci na náměstí pomník. Také zbytky staré městské hradby připomínají slavnější minulost. Průmyslová éra nahradila stará řemesla hrnčičů, pláteníků a soukeníků a přinesla nový způsob obživy: výrobu jemných suken, strojů a porcelánu. V děkanském kostele připomínají umělecky cenné náhrobky Redernů tento hrdý rod, který od roku 1558 do roku 1622 vlastnil panství Frýdlant, Liberec a Zawidow (*Seidenberg*). Pro Frýdlant byla významná také jeho zemědělská učiliště, zřízená zde jako první svého druhu v celé c. a k. monarchii.

Frýdlantský okres hraničí na severovýchodě s libereckým a tvoří bránu do Slezska. Silnice a železnice tvořily spojení přes Liberec – Frýdlant – Zawidow do slezského Zhořelce. Z Chrastavy jsme se do Frýdlantu dostali přes Novou Ves – Mlýnici – Albrechtice. Tam také ústí druhá silnice, která vede severozápadním obloukem z Chrastavy přes Vítkov a Vysoký. Výchozím bodem pro túry do Jizerských hor byly především obce v údolí Smědé, které pronikalo hluboko do pohoří mezi Hejnickým a Vlašským hřebenem.

Jablonné v Podještědí (Deutsch Gabel) leží na jižním úbočí Lužických hor, na prastaré evropské spojnici sever – jih. Čeští králové učinili tuto mýtnou cestu Praha - Žitava svého času jediným hraničním přechodem tím, že uzavřeli ostatní cesty na severovýchod odsud. Z Chrastavy vedla cesta přes Jablonné pro všechny ty, kteří chtěli po staré říšské silnici odbočující u Bílého Kostela na západ, ať už do Šluknovského výběžku, do údolí Labe, Krušných hor nebo na Chebsko. Železniční spojení ovšem chybělo až do roku 1900, kdy byla vybudována ústecko – teplická železnice. Takže se nekonalo ani průmyslové osídlení a s ním spojený skokový nárůst počtu obyvatel. Na tom nic nezměnila ani skutečnost, že v okrajové části Markvartice sestrojil Josef Kittel první parní stroj v Čechách. Jablonné zůstalo se svými 3400 obyvateli poklidným venkovským městečkem převážně rolnického okresu, který na západě Ještědského pohoří navazuje na liberecký.

O silniční spojení napříč krajem se starala poštovní autobusová linka, která jezdila dvakrát týdně a vedla také přes Chrastavu. Prostorné náměstí zdobilo, podobně jako v našem domovském městě, barokní mariánské sousoší vystavěné k připomenutí morových časů. Nejkrásnější stavbou městečka ale je rovněž barokní kostel svatého Vavřince z 18. století

se svou působivou kopulí. Katakomy pod základy kostela pocházejí ještě ze středověkého dominikánského kláštera. Ten vděčí za svůj vznik blahoslavené Zdislavě, která ve 13. století žila na nedalekém zámku Lemberk a působila jako dobrodínka chudých, podobně jako svatá Alžběta Durynská. Její tělesné pozůstatky jsou uloženy pod bočním oltářem kostela svatého Vavřince.

V roce 1813 pobýval Napoleon jeden den jako host v Jablonném, jediném městě v Čechách, které se může chlubit jeho návštěvou.

Jablonec nad Nisou, nová radnice a nový katolický kostel

Už zcela v Jizerských horách leží světoznámé město bižuterie a skla *Jablonec nad Nisou* jako hlavní město stejnojmenného okresu. V roce 1939 čítalo 28 800 obyvatel. Třebaže bylo povýšeno na město teprve v roce 1866, překročila o 60 let později hodnota jeho exportu hranici 400 milionů českých korun. Státní odborná škola uměleckých řemesel založená v roce 1870 se těšila vynikající pověsti a starala se o dorost ve sklářském, šperkařském a pasířském řemesle. Nádherná poloha města mezi Jizerskými horami a hřebenem Černé studnice ho učinilo výchozím místem pro mnohé pěkné výpravy. Návštěvníci obdivovali hrdou Rüdigerovu kašnu a moderní radnici s její reprezentativní kavárnou. V Jablonci bydlel také jizerskohorský básník Gustav Leutelt, který zemřel brzo po odsunu (1947).

Jablonec je asi také jediným sudetoněmeckým městem, které si své jméno uchovalo i v nové vlasti. Žije dál v Novém Jablonci (*Neugablonz*), ve zcela nově založeném satelitním městě u Kaufbeuren v regionu Allgäu.

Cesta do Jablonce nás z Chrastavy vedla přes Liberec a přes rozlehlou průmyslovou obec Vratislavice nad Nisou (*Maffersdorf*) s jejími třemi železničními zastávkami. Proslavila se hned čtyřnásobně: jako rodiště Ferdinanda Porsche, konstruktéra Volkswagenu; jako sídlo světoznámé továrny na koberce Ginzkey; svým znamenitým pivovarem a minerální vodou, vratislavickou „Weberovkou“ (*Weberquelle*).

Ven do dálí

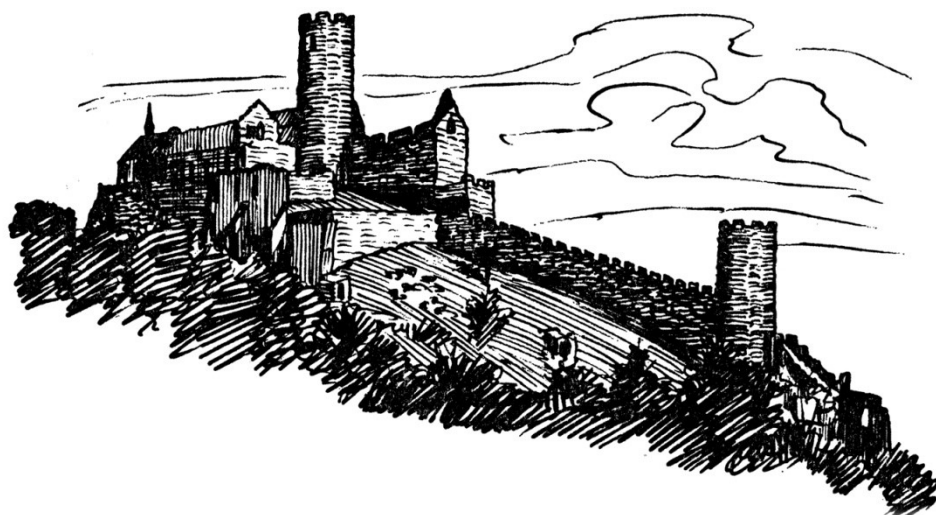
Kdyby bylo třeba odůvodnit, proč místopis zahrnuje též okolí v koncentrických kruzích, tak proto, že pouze takto je možné poukázat na všechny ty rozmanité vztahy, do kterých je zapojena nějaká lokalita se zde žijícími a pracujícími lidmi. Sahají daleko, a blízké i vzdálené okolí má na obec vliv. Tak vzniká úplný obraz; nedá se zúžit jen na jeden bod na mapě.

Přístupme tedy k vnějšímu a nejvzdálenějšímu kruhu naší domovské krajiny, kterému nemůžeme věnovat podrobnější popis, nýbrž jen výčet! Ale i ten splní svůj účel, pokud naše přátele a krajany tady i tam přiměje pozvednout zrak z knihy, aby si připomněli: „Tam jsme také kdysi byli! Tam bylo krásně!“ (*Dou worn mr ou amoul! Dort woars schiene!*).

Kolik lákavých krás leželo *na druhé straně Ještědského pohoří!* Přes Rozkoš se šlo do Jítravy, přes Rynoltice, odkud pocházela rodina Schichtů, která v Ústí nad Labem vybudovala velké chemičky. Vedle silnice mává zámek Lemberk, bývalé panské sídlo, jehož moc sahala až do našeho soudního okresu, do Kryštofova Údolí. Projedeme sousedním okresním městem Jablonným v Podještědí a pokračujeme po silnici směrem na západ přes nesčetné železniční přejezdy do Cvikova, starého průmyslového města, jehož „cvikovský klíč“ (*„Zwöcksche Leimt“*) vešel do přísloví. Brzy se ocitneme v Novém Boru, ve městě křišťálového skla, s jeho idylickým lesním hřbitovem. Na severu se vypíná strmý vulkanický kužel Klíč. Také v Kamenickém Šenově byly brusírny skla. Nedaleká Panská skála se se svými pravidelnými 6 m vysokými čedičovými sloupy stala jedinečnou přírodní památkou. Jihovýchodně od Nového Boru se tyčí strmý pískovcový suk Poustevníkův kámen u Sloupu v Čechách ve Svojkovském Švýcarsku s jeskyněmi ze 17. a 18. století, ve kterých žili poustevníci. Zanedlouho dojedeme do České Lípy, která je dopravním uzlem a průmyslovým městem. Na západ železnice pokračuje údolím Ploučnice, směrem na Děčín. Jedeme přes Polici, kde působil šibalský Hockewanzel⁴², a přes Žandov, kde se nacházely závody na výrobu jízdních kol „Achilles“. Díky jejich výrobkům docílil náš chrastavský rekordman Leutelt řady vítězství.

Když nepřejdeme Ještědské pohoří přes Rozkoš, ale přes nějaké jiné sedlo, třeba mezi Novinou a Křižany nebo na Výpřeži, tak přijdeme přes „*Tuchsuh-Land*“ (kraj bačkor) v Osečné a přes Lázně Kundratice do zcela osobité krajiny formované borovicovými lesy a sopečnými kužely, jemnou písčitou půdou a lesklými hladinami rybníků: Hamr na Jezeře se zříceninou Děvín, Stráž pod Ralskem s jejím rybníkem, na půl cesty k Mimoni zdaleka viditelný kužel Ralska (697 m), korunovaný zříceninou. Český Dub a Kuřívody držely stráž na jazykové hranici. U Hradčanských stěn leží dokské rybníky a na jejich březích obce Staré Splavy a Břehyně, které se staly rekreačními středisky hojně navštěvovanými pražskými hosty.

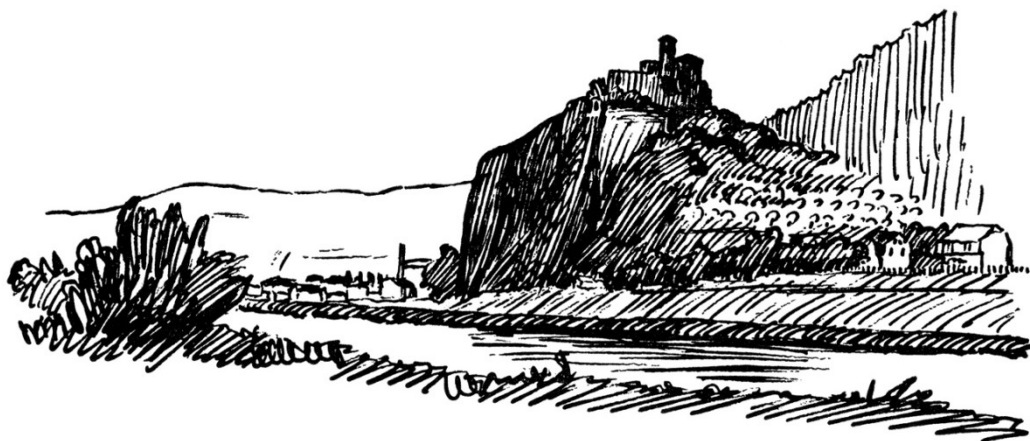
⁴² Katolický kněz Wenzel Hocke.

Hrad Bezděz

Z jihu zdravily oba Bezdězy se svými hradními zříceninami, na západě ležely Novozámecký rybník u Zahrádek a zřícenina hradu Jestřebí. Na sever od Hradčanských stěn, mezi Mimoní a Českou Lípou, sní krásné staré městečko Zákupy (*Reichstadt*) o světovém dějinném věhlasu, který mu propůjčilo jméno „vévody z Reichstadtu“, jediného Napoleonova syna. Když se obrátíme na jihozápad, brzy se octneme v kraji chmele a máku u Dubé a Úštěku. Nedaleko leží Tuhaň a Tuhaneč, kde chrastavské děti pobývaly na prázdninovém táboře na útraty okresní sociální péče.

Tady už to není daleko k *Labi*. U Mělníka přibírá Vltavu, vinohrady a ovocné sady počínají lemovat jeho břehy; požehnaná země, zahrada Čech! Na jaře se tu cestuje v květinovém snu, na podzim ovocnou zahradou. Terezín, ležící na ústí Ohře, vrhá stín na přívětivý obrázek. Pochmurné starorakouské posádkové a pevnostní město věznilo za svými tlustými zdmi vraha arcivévody Ferdinanda, Srba Gavriilo Principa. Za 2. světové války a po ní se v Terezíně nacházel napřed německý, potom český koncentrační tábor. Litoměřice leží naproti na Labi, naše pěkné staré biskupské město. Po proudu Labe následují Lovosice, kde bylo na lodě nakládáno ovoce pro Drážďany. Nádherný rozhled umožňuje dubický kostelík nad Dolními Zálezly. Pak už dorazíme do Ústí nad Labem, hlavního města našeho vládního obvodu mezi roky 1938 a 1945, sídla velkých Schichtových továren na mýdlo, dějiště hrůzného masakru Němců, kterého se dopustili Češi v roce 1945. Na řece tu byl čilý lodní provoz. V Ústí je labský přístav. Vedle bílých zábavních parníků supěly po řece těžce naložené vlečné čluny. Dříve tam rachotily ještě těžkopádné řetězové parníky. Pod strmou skálou Střekova, starého hnízda loupeživých rytířů, přehrazuje proud moderní jez s obrovskými plavebními komorami. Jak jinak to tu vypadalo, když Ludwig Richter tvořil svůj romantický obraz „Přívaz u Střekova“. Mezi Litoměřicemi a Děčínem – Podmokly se Labe prodíralo mnohými zákrutami Českým středohořím a vytvořilo poříční krajinu podobnou té na středním Rýnu nebo ve Wachau.

Hrad Střekov na Labi

Sotva u dvouměstí s bohatým průmyslem a krásným zámek opustí soutěsku, tak už musí zdolávat Labské pískovce. Podél hranice se na pravém břehu Labe táhne Česko – saské Švýcarsko s kuriózními skalními útvary a obtížnými horolezeckými terény. Údolí Kamenice se svými soutěskami Divoká a Edmundova nabízí opravdové pozoruhodnosti. A už jsme na hraničním přechodu v Hřensku. Na druhé straně, v Sasku, leží Bad Schandau a ještě mnohé další krásy Labských pískovců. Otevírá se cesta po proudu Labe přes Pirnu do Drážďan.

Asi jsme trochu opomenuli severozápadní cíp Čech, onen výběžek s Lipovou, Šluknovem, Jiříkovem, Rumburkem, Krásnou Lípou, Varnsdorfem – *České Nizozemí*. Tam, u „pytlů s nitěmi“, byly doma plátenický průmysl a pletení punčoch. Varnsdorfské Kunertovy závody se vypracovaly na největší továrnu na punčochy v Evropě. Ale také severočeské betlemářské umění tu mělo skutečný domov a zásadně ovlivnilo styl našich místních jesliček. Blízko hranice, na východ od Jiříkova, se nacházelo také námi s oblibou navštěvované poutní místo Filipov. Podobně jako v Ruprechticích vedla vzhůru k poutnímu kostelu dlouhá křížová cesta stíněná alejí.

Zvláštní průběh hranice mezi Čechami a Lužicí byl na vině, že pro nás České Nizozemí leželo tak daleko. Když jsme chtěli například do Varnsdorfu, tak jsme museli nastoupit do tak zvaného uzavřeného vagonu. Ten byl před příjezdem na saskou hranici pečlivě uzamčen. Své oddělení ve vlaku mohl člověk opustit, až když byl ve Varnsdorfu opět na českém území. Tyto podivné poměry byly ovšem jen za dob existence ČSR.

Nyní se obraťme na východ, k pověstmi opředeným *Krkonoším*! Začínaly hned na Novosvětském sedle, které je dělí od Jizerských hor. Tady ale také jazyková hranice proniká nejdále na sever. Jedna část oblasti osídlené Čechy dosáhla v houževnatém postupu zemskou hranici a rozdělila souvislý německy mluvící prostor. Železnice nás dovezla na úpatí pohoří. V Liberci jsme přestoupili z vagónů s písmeny DR (*Deutsche Reichsbahn*) do jiných s nápisem ČSD (*Československé státní dráhy*). Namísto důvěrně známých čepic říšské dráhy jsme nyní viděli válcovitou čapku českého průvodčího podobnou té francouzské, když jsme jeli přes Jablonec – Smržovku – Tanvald vzhůru do Polubného. Málo je místa pro železnici v úzkém, vinutém údolí Jizerských hor; musí několikrát provrtat hory v tunelech. Na opačné straně pohoří a tehdejší německo – české hranice byly cíli této železniční tratě *Schreiberhau* (Szkłarska Poręba), *Bad Warmbrunn* (Cieplice Śląskie-Zdrój) a *Hirschberg* (Jelenia Góra) ve Slezsku. My ale vystoupíme ještě na této straně a brzy dorazíme do Harrachova jako výchozího bodu našeho putování. Tam spěchá dolů z hor Mumlava a my jsme spěli přes

Voseckou boudu k Jínonoši (*Reifträger*, Szrenica). Potom jsme sledovali nám známou modrou hřebenovku a užívali si tu nádhernou horskou túru mezi kosodřevinou a skalními bloky. Také hranice probíhá přes hlavní hřeben hor a stále znovu se naskýtal daleké výhledy na jedné straně do Slezska, na druhé do Čech, pokud si z nás zrovna duch hor Krakonoš nedělal blázny s mlhou.

Sněžné jámy, pramen Labe, Labská bouda, Vysoké Kolo, Smělec (Velký Šišák), Mužské kameny, Dívčí kameny, Petrova bouda, Špindlerova bouda, Malý Šišák, Polední kámen, Wielky Staw (*Großer Teich*), Bouda prince Jindřicha, Obří bouda – to všechno byly lákavé turistické cíle. Konečně jsme stanuli na úpatí Sněžky, připraveni zdolat tuto nejvyšší horu německého středohoří s jejími 1603 m. Na holý vrchol vedla jedna příkrá stezka a druhá širší, vinoucí se cesta vysypaná hrubým štěrskem.

Sněžka 1603 m

Byl to chrastavský Reinhold Schwarz, který ve třicátých letech jako první tuto horu zdolal na motocyklu, na stroji Ariel od našeho Otto Seidla. Dnes, když se přes nás motorizace valí jako vlna a my se musíme strachovat o klid posledních turistických oblastí, se k takové motoristické akci stavíme spíše odmítavě. Ale v tehdejší době to byl odvážný a výjimečný počín mladého ctížadostivého sportovce.

Nahoře na obnaženém vrcholu fouká ledový vítr. Dny s dobrou viditelností se dají snadno spočítat a my brzy hledáme útočiště v jedné ze dvou chat, které tady nahoře byly postaveny jen pár metrů od hraniční čáry, na jedné i na druhé straně.

Možná jsme pokračovali v našem, každopádně vícedenním putování, a šli jsme Krkonošemi dále na východ, opustili jsme je a došli do malé žacléřské černouhelné oblasti a nakonec do romantického Adršpašsko – teplického skalního labyrintu na Broumovsku.

Anebo jsme se obrátili a sestupovali ze Sněžky do úzkého údolí zurčící Úpy, abychom se z Velké Úpy krkolomnou jízdou autobusem přes Svobodu nad Úpou dostali do Trutnova.

Tam jsme vystoupili na Gablenzovu výšinu s jejími parky, obydlenými ochočenými veverkami. Památník připomínal Ludvíka barona z Gablenz, generála a velitele rakouského sboru v dánské válce roku 1864 a místodržícího v Holštýnsku 1865/66. V německé bratrovražedné válce se zde na Janském vrchu u Trutnova bil v červnu 1866 s Prusy, nejprve úspěšně, avšak musel nakonec přece ustoupit. Obyvatelé Trutnova zažívali těžké dny při nerozhodných bojích o jejich město. Trutnov byl také centrem výroby lněné příze na české straně Krkonoš.

Asi jsme taky někdy navštívili Hostinné, staré město zmiňované již v roce 1139, s jeho velkou papírnou; nebo Špindlerův Mlýn, udržované lázeňské a zimní sportovní středisko v horní části údolí mladého Labe, kam jsme dojeli přes Vrchlabí. Kamkoli a kdykoli jsme sem přijeli – ať v létě nebo v zimě – pokaždé pro nás byly Krkonoše nezapomenutelným zážitkem.

Nakonec si ještě chceme udělat z Chrastavy vyjížďku na tři místa: *eis Sacksche*, *eis Preißeche* und *eis Biehmsche* (do Saska, do Pruska a do Čech)!

Když se nejprve obrátíme do *Saska*, tak nás z Výhledů zvala k návštěvě přívětivá vesnička Lichtenberg (Jasna Góra); a nemuselo to být zrovna o pašování! Také Lázně Oppelsdorf v Sasku (Opolno – Zdrój) Chrastaváci znali, a přes Uhelnou a Václavice se odtud zase mohli po turistické cestě vrátit. Jak se ale do jednoho chrastavského rčení dostal poblíž ležící Reibersdorf⁴³, nejsem schopen říct. Každopádně se říkalo: „*Etz giehts lus bei Reibersdorf!*“ („To se stává u Reibersdorfu!“). Možná někteří Chrastaváci vyhledávali ještě jiná místa v Lužici. Na severovýchod od Žitavy ležela u Hirschfelde velká hnědouhelná oblast, z jejíž elektrárny naše město odebíralo elektrický proud.

Za Žitavou se v předpolí severních Čech do dále rozkládá Lužická vrchovina, Horní Lužice, se kterou jsme historicky i nářečím velmi úzce spjati. V 15. století se Lužické Šestiměstí: Žitava, Löbau, Budyšín, Lubaň, Zhořelec, Kamenz zoufale bránilo drancujícím tažením husitů. V protiútoky vytáhla tato města také proti Chrastavě, která padla do rukou nepřátel, a mezi městem a Machnínem ušetřila husitům roku 1428 první porážku.

Návštěvu, která by ozřejmila historické vztahy k Sudetům, si zasloužilo i městečko Herrnhut (Ochranov) mezi Žitavou a Löbau. Založil ho v roce 1722 hrabě Zinzendorf pro evangelické exulanty z Moravy, potomky „Českých bratří“, kteří museli opustit vlast kvůli své náboženské příslušnosti. Stalo se kolébkou herrnhutské bratrské obce a sídlem vedení Jednoty bratrské. Pozoruhodné národopisné muzeum svědčí o čilé misijní činnosti bratří v zámoří. Na hřbitově *Gottesacker* (Boží pole) na kopci Hutberg se nacházejí samé stejné náhrobky. Pro mnohé v létě 1945 vyhnané obyvatele Chrastavy se sousední Horní Lužice v prostoru Žitava – Löbau – Budyšín – Bischofswerda stala druhou vlastí, pokud tam našli práci a bydliště. Toužebně se odtud z lužických pohraničních hor dívají na ukradenou zemi svých otců.

Druhá cesta do sousedního Německa, ta do *Pruska*, byla pro nás ve skutečnosti dost daleká. Do Saska se otevíralo průkopnické a směr určující údolí Nisy – ke Slezsku předsouvaly svoji první závoru Jizerské hory. Neexistovala žádná přímá železniční spojení. Velké přestupní místo Zhořelec, nám bohužel většinou známé jen takto, bylo z Chrastavy dostupné přes Žitavu nebo přes Liberec a Frýdlant. Tam – když člověk unikl české kotlině – se pak otevřely možnosti velkých dálkových spojů do Drážďan, Berlína, Vratislavi. I ten, kdo mířil do východních Sudet, do vládního okresu Opava, musel jet buď přes české vnitrozemí, nebo přes Slezsko. Nepřetržitý řetěz sudetských okrajových pohoří sahající od Jizerských hor až k Jeseníkům bránil přímému jihovýchodnímu dopravnímu spojení. Rodová jednota Němců na jedné i druhé straně Sudet, v Čechách a na Moravě a v pruském Slezsku, byla bohužel přerušena již nešťastnými slezskými válkami Fridricha II. proti Marii Terezií. Díky nim se Němci sudetských zemí ocitli v této zoufalé okrajové poloze, která byla ještě utvrzena bratrovražednou válkou z roku 1866. Vžila se magická představa o danosti přirozené geografické polohy české kotliny s jejími „hraničními horami“. Jakoby se hraniční kůly musely postavit všude, kde nechala příroda vyrůst nějaké hory!

V dobách bídy a hladu chodili chrastavští pašovat a dělat si zásoby také až do Pruska. Zvláště za 1. světové války byli Slezané chváleni za ochotu a štědrost. Ale na konci 2. světové války

⁴³ Rybarzowice, dnes již neexistující obec na území lomu Turów.

k nám tito lidé z bohaté říšské selské provincie přišli jako žebráci. Přes Frýdlant se sem valily zástupy uprchlíků, kteří se po vpádu Rudé armády stali hříčkou světových dějin. Jednu noc směli zůstat v Chrastavě a pak museli dále. Kdopak tušil, že nás dělí už jen týdny od podobného osudu?

Od Slezska jsme my v Chrastavě slyšeli dunění frontových děl. První nepřátelský pokus o průlom pozic v našem směru nastal u Lubaně, ten byl ale v březnu 1945 při odvetném útoku zase odvrácen.

Ze Slezska nakonec Rusové přišli 7. května bez boje, když se zhroutil odpor východní fronty. V mírových časech jsme ale slezské sousedy navštěvovali jen zřídka. Jezdilo se nejspíš do Marklissy (Leśna) a do Goldentraum (Złotniki Lubańskie) k nádherně situovaným přehradám nebo do Lázní Flinsberg (Świeradów-Zdrój) na protilehlém úpatí Jizerských hor, v údolí řeky Kwisy (*Queis*). A prastaré české proroctví slepého mládence z Prahy předpovídalo, že lidé mezi řekami Nisa a Kwisa zůstanou ušetřeni při velkém vraždění národů. Bude nakonec pravdivé?

Nakonec se chceme obrátit na jih, do vnitrozemí *Čech*. Když jsme v Liberci nasedli do turnovského vlaku a za Hodkovicemi nad Mohelkou překonali výběžky Ještědského pohoří, ocitli jsme se na jazykové hranici. Turnov na Jizeře byl důvěrně známý všem těm Chrastavákům, kteří museli narukovat za 1. světové války. Celé roky se tam nacházel příslušný záložní oddíl našeho pěšího pluku 94. Také jsme ještě navštěvovali krásnou skalnatou krajinu Českého ráje (*Böhmisches Paradies*) na jih od Turnova u Hrubé Skály a vrchol Trosek s jejich zříceninou viditelný už z Ještědského pohoří. Z těchto česky mluvících oblastí také stále přicházeli obchodníci na naše trhy. Byly to „*Biemsche Pottrweiber*“ (české báby s máslem) a sedláci s tučnými husami a kachnami. Vždy se u nás daly koupit jemné pocukrované suchary firmy Ant. Jína z Lomnice nad Popelkou, také formou podomního prodeje. Dále na východ na horním Labi ležel těsně na jazykové hranici pohádkově krásný zámek Kuks. Nechal ho vybudovat generál rakouské jízdy Jan hrabě Špork (1601 – 1679). Jeho vzhled nám nezapomenutelným způsobem popsal Rainer Maria Rilke v „Kornetovi“: „Konečně před Šporkem: Vedle jeho bělouše vyniká kníže. Jeho dlouhé vlasy mají lesk železa.“ V zámeckém parku stojí barokní pískovcové sochy Matyáše Brauna, toho, který také vytvořil postavy na pražském Karlově mostě a z jehož ruky možná – určitě ale z jeho školy a dílny – pocházejí figury chrastavského mariánského sloupu.

V Jičíně zase město a zámek značně upomínaly na Valdštejna a vytvořily tak spojení mezi českým a německým osídlením jedněch Čech.

Mladá Boleslav na Jizeře byla mezi lety 1854 – 1868 krajským městem pro 16 soudních okresů, mezi nimi také pro Chrastavu. První pražský arcibiskup za vlády Karla IV. vyčlenil ve 14. století deset arciděkanství. Děkanství v Žitavě, ke kterému patřila Chrastava, bylo tehdy podřízeno arciděkanství v Boleslavi. Tak se táhnou nitky z Chrastavy do českého vnitrozemí. Také nechyběly hospodářské a osobní vztahy. Mnoho žáků k nám přicházelo na výměnu právě z těchto oblastí, aby se naučilo německy, zatímco chrastavské děti si tam doplňovaly své znalosti češtiny.

Nakonec připomeňme ještě hlavní město Prahu, zlaté stověžaté město, které jsme za nejjasnějších dní mohli zahlédnout z Ještědu, jak se třpytí na obzoru. Jako kdysi ve středověku hlavní město říše, získala se svou gotickou katedrálou sv. Víta, jedinečnou siluetou Hradčan a úctyhodným Karlovým mostem pečeť západní, německé kultury. V Praze kameny mluvily německy. Cesta do Prahy stála za to, i když její obyvatelstvo bylo převážně české. Město se mohlo za časů první republiky stejně jako za starého Rakouska leskem i elegancí měřit se západoevropskými hlavními městy. Mnozí Chrastavané ale museli české

hlavní město navštívit, protože je tíha zodpovědnosti za jejich obchod či za jejich město přiměla podstoupit často trnitou cestu na ministerstva.

I když zarputilý národnostní boj 19. a 20. století mohl způsobit, že si oba národy Čech nedůvěřovaly, v boji o jazykové hranice se zarytě hádaly a rozhořčeně se hašteřily o prvorozenectví v zemi, tak přesto nás dějiny učí jednomu; že Čechy byly společnou vlastí Němců i Čechů, že oba národy tuto zemi vroucně milovaly, že se oběma národům vedlo zle, když se jeden pokusil získat převahu, že se jim ale vedlo dobře, pokud spolu žili v míru.

... a 20 let poté

*Byl jsem v duchu zase v mé vlasti,
v mé vlasti, kterou jsem - ach - ztratil,
šel jsem starými ulicemi nahoru a dolů
a díval se tiše do mnohých oken.
Připadalo mi, jakoby se nějaké mělo otevřít
a mně se v něm ukázala milá tvář,
jako by mě z něho zdravil starý přítel -
ale musel jsem jít dál bez útěchy.*

Adolf Klínger

Jak vypadá vlast, jak dnes vypadá naše město? Je to ještě naše Chrastava, jak jsme si ji my vyhnaní uchovali ve vzpomínkách? Přísná izolace poválečných let se mezitím uvolnila. Už v padesátých letech mohli obyvatelé sovětské okupační zóny v Německu navštívit jejich starou vlast. Již několik let nyní mohou také západoněmečtí hosté, coby žadání dovozci valut, cestovat do ČSSR, a současně také českoslovenští státní příslušníci německé národnosti mohou navštěvovat své příbuzné zde v Německu. Existuje tak dnes, 20 let po vyhnání, dostatek možností, jak poznat poměry ve staré vlasti na vlastní oči nebo prostřednictvím vyprávění očitých svědků.

Každého vyhnaného z vlasti, který opět vidí své rodné město nebo svoji ves, svůj rodný dům, místa spojená s bezpečím vzpomínek ze svého dětství a mládí, který vidí své životní dílo,

svůj ukradený majetek, čeká těžký duševní otřes. Svědectví o tom mohou podat některé vypovídající pasáže v dopisech.

Ono je již samo o sobě těžké podstoupit tu cestu, chtít se podívat do očí minulosti, té ztrátě, světu částečně vytlačenému z podvědomí: „*Dlouho jsme váhali, než jsme se k tomu rozhodnutí odhodlali.*“

Následuje pak cesta, buď vlakem, nebo autem. Nevede přes starý známý hraniční přechod u Žitavy. Ten je uzavřený. Musí se jet přes Hřensko nebo přes některý z přechodů na Šumavě. Pasové a celní formalities probíhají většinou bezproblémově, dokonce zdvořile. „A tak hranice byla za námi a my jeli přes Děčín, Českou Kamenici, Nový Bor, Cvikov, Jablonné v Podještědí. Čím více jsme se blížili k domovu, o to stísněněji nám bylo“. „Zámek Lemberk zazářil v téměř růžovém slunečním svitu, a auto si pobrukovalo, nyní již pomaleji, v zatáčkách na velmi dobré asfaltové silnici směrem do Jítravy. Silnice je velmi poklidná, jedna cikánka se udiveně dívá po cizím autě, a zrezlé ručičky na hodinách jítravského kostela ukazují věčný čas. Hospůdka „Větrný šenk“ (*Windschenke*) již nestojí. Jen na louce betonový bunkr, osamělý a bez důvodu pro svoji existenci. Ale napravo nám postaru dává znamení naše oblíbená vyhlídka Havran. Moc rád bych zase nahoru, ale leží ještě hodně sněhu, a jsme ohlášení na oběd do Liberce. Stojí tu: Liberec 20 km. – Takže dál. Jede to pomalu po ledové krustě pěkným zimním lesem, serpentinami dolů do Bílého Kostela. „Klingerova vila“, restaurace „Poslední fenik“, obě trochu oprýskané, pohled k Jánu, tam je hodně nových domů. Auto sjíždí dolů přes most a přijíždí na velké prostranství, kde zastaví.“

„Pocit? – Možná nejdříve přichází v úvahu špatný sen. Hořká pachut' na jazyku. Jestlipak se brzy probudím?“

A ve všech líčeních se opakuje: rozrušující setkání s rodným domem, do kterého člověk již nesmí vstoupit, nebo nemá odvahu vstoupit, nebo do kterého člověk vstupuje jako cizí host, který vykazuje znatelné stopy chátrání, anebo dokonce již vůbec nestojí. – „Už jen pár metrů. – Ještě stojí. Ještě! Uprostřed se prohýbá. Výkladní skříně jsou zazděné, vlevo někdo bydlí, vpravo je strop podepřený trámem. Všude ticho. – To stačí.“

Téměř všichni hledají náš kdysi tak pečlivě upravený hřbitov, místo odpočinku německých předků:

„Stav hřbitova je žalostný. Plevel roste do výše kolen a musí se sekat i tam, kde dříve byly udržované pískové cestičky. Náhrobní kameny ale ještě asi všechny stojí. Staly se z nich teď opravdové pomníky. Pokud mi dříve ty velké černé mramorové kameny připadaly pro náš hřbitov příliš monumentální, – nyní podávají svědectví o starých chrastavských rodinách, a ani vysoká přeslička sahající k jejich patám nemůže tento dojem zastřít. Velká část hřbitova je zarostlá lupinou, a tak nás z opuštěných hrobů zdravily také kvetoucí květiny.“

Po návratu pak každý ještě dlouho žije pod vlivem těžkých dojmů z cesty do minulosti: „Potřebovali jsme dlouhou dobu, než jsme to všechno překonali. Už to prostě nebyla naše stará milovaná Chrastava, – všude, z každého rohu, na nás vanul cizí duch. Všude cizí obličej, cizí zvuky. Mnohdy na mne šla až hrůza.“ –

„Ta krásná stará vzpomínka je zničená a vyměněná za nové obrazy a dojmy. Avšak je to zlá výměna.“

„To jediné dobré je, že se alespoň nezměnila příroda. Je stejně pěkná jako předtím.“

„Člověk teprve až nyní pochopí, jak pěkná ta celá krajina byla ...“

Takto, díky bezprostředním prožitkům, jsou v úvodu položené otázky působivě zodpovězeny. Co je potřeba k tomu ještě říci? Pár věcných, chladných faktů:

Mnoho starších domů, zvláště těch dřevěných a hrázděných, bylo strženo; do roku 1948 podle českých zdrojů jich bylo 22, do roku 1960 podle údajů od Němců, kteří zůstali, to bylo

85 domů, dnes už je toto číslo jistě dalece překonáno. Počet obyvatel po vyhnání rapidně klesl. Mohli si to tedy dovolit, obývat jen ty nejlepší domy. Na nájemném z konfiskovaných budov získal stát v letech 1945/46 příjem kolem 1,3 mil. Kč. Movitý majetek Němců, zanechaný v jejich domovech, byl shromážděn ve skladu FNO (Fond národní obnovy), v bývalé továrně Jäger. Až do zrušení skladu v roce 1947 činil výnos z prodeje ukradeného majetku – pokud nebyl rozkraden ještě předem – 4 mil. Kč.

Vzniklo nové velké prostranství s autobusovým nádražím na bližší straně bílokosteleckého mostu, a to stržením domů a přičleněním bývalého Jahnova náměstíčka. Průmyslové podniky byly částečně dále provozovány pod státní správou, jiné zpustly a zanikly. Kdysi kvetoucí a pestré živnosti téměř kompletně vymizely. Řemeslníky nahradily státní dílny. V Chrastavě již nepracuje žádný pekař, chléb je dovážěn z Liberce. Před třemi řeznickými krámkami (1963) postávají dlouhé fronty, až kolem 200 lidí. Dva chrastavské obchody s textilem (1948) slouží pro 7 obcí s 9 000 obyvateli. Z celkového počtu asi 40 bývalých hostinců jich bylo kolem roku 1960 v provozu již jen sedm. V Chrastavě – Nové Vísce a na Panenské Hůrce již není hospoda žádná. Zásobování vodou nefunguje a již roky musí být pitná voda dovážena cisternami z Liberce. Na vesnicích chátrají selské usedlosti a zemědělství je provozováno kolektivizovaně. V roce 1960 tu bylo ještě 180 kusů dobytka, které byly ustájeny po 60 kusech, v chlévech po velkostatkáři, u Neuhäusera (u Ještědské ulice) a na hornochrastavské rychtě. Z těch málo novostaveb ve městě bijí do očí především velké moderní obytné bloky s okolní zelení mezi dívčí školou a Střeleckou zahradou.

Staré německé pomníky samozřejmě zmizely, nebo byly nahrazeny jinými. Morový sloup a kašna ještě na náměstí stojí, dokonce jsou zrestaurovány a obklopeny starými stromy. Náměstí proměnilo svoji tvář, diagonála zmizela. Byly založeny květinové záhony a umístěno dvanáct laviček. Domy na náměstí jsou čerstvě omítnuty, takže náměstí působí udržovaným dojmem.

Těch málo ještě v Chrastavě žijících Němců – (1965) – odhadem asi sto, se cítí cizí a opuštěně. Každého návštěvníka z Německa pozdraví se slzami v očích. Těžká diskriminace, kterou museli snášet v poválečných letech, je už z větší části odstraněna. Používání německého jazyka je znovu možné, vychází i jedny německé noviny. Netrpí pouze ztrátou svých přátel, příbuzných a sousedů, nýbrž také tíživými poměry a projevy nedostatku díky socialistickému plánovanému hospodářství. Směli sice zůstat ve své domovině, ale to již není jejich stará vlast a oni se cítí jako cizinci. Jen nemnohým se ještě podařilo získat povolení k přestěhování. Většinou jsou to jen staří lidé, kteří jako důchodci zatěžují stát.

Stejně jako v Chrastavě, tak i v ostatních sudetoněmeckých oblastech zažívají ti, co zůstali, stejný hořký osud menšiny odsouzené k zániku. Podle českých zdrojů činil počet Němců v ČSR v roce 1930 3,3 mil., v roce 1950 ještě 165 000 a v roce 1961 140 000. Celkem 349 dříve sudetoněmeckých obcí dnes již neexistuje.

Dosídlené české obyvatelstvo nemohlo v německých příhraničních oblastech udržet vysokou úroveň zemědělství, průmyslu, řemesel a kultury. Chyběly mu k tomu jak kvalitativní, tak i kvantitativní předpoklady. Na dlouhou dobu se tak z kulturní země znovu stala pustina, téměř jako za onoho času, kdy před 700 lety přišli do země němečtí osadníci.

Také naše město Chrastava ztratilo s německými obyvateli svoji duši.